

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 3/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А. доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К. доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А. доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н. доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А. кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К. кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К. доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М. доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д. академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А. кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М. доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В. доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С. доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 10.10.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkeпова K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryzshyan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ABYLOVA G.E., ARIPZHAN G.Zh.	The concept of time in the ancient turkic written monuments.....	7
НУРГАЗИНА А.Б., ТЛЕШ Қ.Е., АЮПОВА Г.К.	Художественный концепт «форсайты» в пространстве текста и способы объективации его смысла.....	20
РАМАЗАНОВ Т.Б., АХМЕТ А.Н., ШОРМАКОВА А.Б.	Лингвокультурный характер диалога в художественном тексте.....	38
САГИДОЛДА Г., САРЕКЕНОВА Қ.Қ., САПАРНИЯЗОВА М.	Ясауи «Хикметтері» тілінің когнитивтік құрылымы: «иман» тұжырымдамасы.....	56
ШАҚАМАН Ы.Б.	Сөз гешталты.....	72

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АДАЕВА Е.С.	Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері.....	85
АЛИМБАЕВ А.Е.	Ежелгі жыр-дастандардағы елдік пен қаһармандық.....	102
АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ М. ОРАЗБЕК М.С.	Қазіргі қазақ поэзиясындағы қала бейнесі.....	115
АХМЕР Б.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., КУРМАМБАЕВА К.С.	Серікбол Қондыбайдың «ілкі төр» концепциясының символдық-мифопоэтикалық мәні.....	126
ӘБСАДЫҚ А.А., ДОСОВА А.Т.	«Қырық мысал»: жинақтың жариялану тарихы және оның Абай шығармашылығымен үндестігі.....	139
ТҮСІПОВА Г.Б., ДАУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Алаш кезеңіндегі аударма: Ж.Аймауытұлы – ДЖ.Лондон әңгімелерін қазақ тіліне тұңғыш аударушы.....	156
ZHARYLGAPOV ZH.ZH. SYZDYKOVA B.E.	The concept of archetype in literature and Jung's theories.....	172
КЕРІМБЕКОВА Б.Д.	Дулат Исабеков прозасындағы юмор мен сатира («Бонапарттың үйленуі» әңгімесі негізінде).....	185
ҚҰРМАНБАЙ А.П., СӨРСЕНБАЕВА Ж.Б., ХУАТБЕКҰЛЫ Е.	Қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа тенденциялар (А. Елгезек, Б. Қарағызұлы, Е. Жүніс шығармалары негізінде).....	197
ОМАРОВ Б.Ж.	«Панчатантра», «Кәлила мен Димна» және қазақ мысалы: сюжет пен трансформация.....	214

САҒЫНАДИН Г.	Эстофольклортанудың кейбір ғылыми-теориялық мәселелері.....	231
ТОҚСАМБАЕВА А.О. ҚАДЫРОВ А.Қ. ҚАБЫШЕВ Т.Б.	Рахымжан Отарбаевтың драмалық шығармаларындағы хан-сұлтандар мен батырлар бейнесі.....	242

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

АЗАТБАҚЫТ А.А., КАРТАЕВА А.М., ТАМАЕВ А.Т.	М.Әуезов әңгімелерін оқытудың ғылыми-теориялық негіздері.....	260
ASAVBAEVA G.B., YEREZHNEPOVA S.K. ZHUMSAKBAYEV A.T.	Teaching languages in technical universities.....	272

IRSTI 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.01>

*G.E. ABYLOVA¹

G.Zh. ARIPZHAN²

International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan^{1,2}

(e-mail: abylova.g@iuth.edu.kz¹, gulnur.aripjan@iuth.edu.kz²)

THE CONCEPT OF TIME IN THE ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Annotation. This article discusses the concept of «time» in the language image of the world, which took place in the ancient Turkic written monument. As one of the most ancient categories of Universal, time has been studied quite actively in linguistics. The authors gave an overview of the classification of «time» made by foreign and domestic scientists in philosophical, psychological, cultural, social, literary and linguistic terms. The factological material of the study was the texts of the written monuments «Kultegin», «Bilge Kagan» and «Kull-Chor». Language means indicating that the concept of «time» in ancient Turkic written monuments is directly related to historical and political events, and the semantic types «cyclic time», «linear time» are defined in the semantic line of «time». Noting the close connection of the concept of «time» with the concept of «human age», the researchers make a comparative analysis based on the texts of the monuments of Kultegin, Bilge Kagan and Kul-Chor. It is concluded that the «human age» changes due to differences in ideology, political structure, social and cultural values. In addition, it was found that concept of «human age» occupies the largest place and is associated with the concept of «war». The article mentions the fact that the expressions of the concept of «time» with referential pronouns are abundant in ancient Turkic written monuments, that is, they are characteristic of deixist language units of «time».

Key words: concept, concept of «time», the concept of «human age», language image of the world, ancient Turkic written monument.

Introduction. Currently, it is known that the study of ancient Turkic written monuments of the VII-IX centuries is a valuable source for research on Altaistics and Turkology. The data on ancient runic monuments are especially important for linguists. These records provide very valuable information not only about important historical events that took place in various cultural and historical centers of Central Asia, but also about the history of literary Turkic languages, as well as about the Kazakh language formed on the basis of the ancient Turkic language.

Introduction. Nowadays, it is known that the study of the ancient Turkic written monuments of the 7th-9th centuries is a valuable source for research on Altaistics and Turkology. Data on ancient runic monuments are of special

importance for linguists. These records contain not only valuable historical events that took place in various cultural and historical centers of Central Asia, but also the history of literary Turkic languages and the Kazakh language, which was formed on the basis of the ancient Turkic language.

In recent years, the text of many historical linguistic heritages has been comprehensively studied from the perspective of cognitive linguistics. In addition, the ancient Turkic written monuments have not been ignored by this science. In the present work, the concept of «time» in the language image of the world, which took place in the the ancient runic written monument is taken as an object of research.

The relevance of our research work is determined by the insufficient study of the concept of «time», one of the main concepts in the ancient Turkic written monuments reflecting the understanding of the world of the ancient Turks. The time system reflected in ancient Turkic written monuments developed in close connection with the worldview, culture, and political ideology of the Turkic people. Noting the importance of the ideology of the ancient Turkic people, L.N. Gumilev says: «The reason why this aspect is extremely important is that there is not only a struggle of states, but also a struggle of cultures, a struggle of two worldviews and concepts of worldview. With its manifesto, the Great steppe declared the right not to be Chinese, but to be one's own. Such a struggle has been going on even since the time of Hun Mode-shanyu, but it is written in logical content in the document. It was necessary to make enormous efforts not to give in to the will of China, so the blue Turks as Kutlug, Tonykok, Kultegin and Iollyg-tegi did it» [1, 339]. Thus, Bilge Kagan, Kultegin, Tonykok, and others provide a language image of these eras by necessarily narrating the events of military, leadership actions, exploits, victories, defeats, etc., which they performed in order to protect their native country from China, within a certain time and space framework. «At the same time, along with the formation of types of social consciousness, language affects it in turn. And every historical period and social phenomena leave their mark on language» [2, 172].

Time is an abstract concept. Time does not depend on man. Time cannot be stopped, turned back, overtaken. But man divided it into stages and made it subjective. For example, these «objective» periods of time can be long or short, pleasant or painful. Subjective assessment of time depends on the state of man, his mood, situation, company, relationship with time in a particular society [3, 104]. Time is perceived by man, experienced, processed by his own consciousness and marked in the text with the help of language tools. In the process of perceiving objective time, man corrects the chronology of events in an individualistic, egocentric way. Studying the problems of manifestation of relations «time» in language, researchers also intertwine with the problem of the relationship between objective time and its language representation.

Methodology and research methods. In the course of the research, the method of deduction was used to collect factual linguistic material, describe, systematize and

interpret, analyze and generalize, analyze and generalize factual linguistic material, as well as to make a general conclusion based on the interpretation of individual linguistic facts.

To achieve the set goals, the work also applied the linguocultural method to determine the relationship between language and culture, and the contextual method to determine the relationship between language units and the situational and social context of their use. The cultural and historical approach to the consideration of language material was decisive in the work.

Discussion and observation. «Time is the most interesting and the most complex, the most important concept, because all things, phenomena in the world, everything that is accessible to our mind, our understanding is perceived through it (time)» [2, 71]. Verbal expression in the form of separate lexical units contributes to the fact that it takes place among the valuable categories in human life. Time is one of the abstract concepts, its image is instantly formed in our mind.

As the well-known historian and cultural critic A.Ya. Gurevich rightly notes: «Among other indicators of culture, there are few which can characterize the essence of it (culture) as the concept of time, the worldview of the era, the behavior of people, their consciousness, way of life, attitude to objects and phenomena in the environment, in such a way as to relate to it» [5, 103]. Objectively realized, time is subjectively experienced, perceived and felt by people. This category is not equally accepted and applied at different stages of social development, in different layers of a certain society and even by individuals. Accordingly, each era contributed to the content of this category, its (time) social type contributed to the content of the era, and the historical type of each culture is characterized by its unique narration of «time». Certainly, each culture and era is characterized by a different model of perception «time». However, it presents a common type of perception characteristic of this culture. It is known that both linguistic (common national thought system) and extralinguistic (mentality, economic life, nature) factors contribute to this.

Before moving on to our main topic, it is advisable to review the types of «time» in general philosophy, psychology, socialization, culturology, literature, and linguistics since the classification of «time» from a philosophical, psychological, cultural, social, literary and linguistic point of view allows us to more fully differentiate its conceptual, linguocultural character and cognitive function. According to V. S. Polikarpov, four forms of manifestation of the category of «time» are known in modern science: physical, biological, social-historical and psychological. Physical “time” is the fundamental and first form of time communication, while biological «time» reflects the dynamics and rhythm of biological processes (for example, 10 «biological time»).

Social-historical time represents the dynamics, rhythm and transformation of the socio-historical life of society. Psychological time reflects the form of the individual's experience of objective time. Customizing «time» into the lifestyle of

Kazakh people, A. Seidimbek classified it into four types: ecological, genetic, situational, historical time [6, 6-7]. According to some researchers (Myrkin, Karasik), the differences between the three ways of feeling «time» lie in the level of objectivity of the understanding of this concept. Chronological time is maximum objective, while egocentric time is the minimum objective. Relative time occupies intermediate position between them. All concepts of time are found in the language image of time.

According to the suggestion of V.A.Maslova, «The most interesting is the past, in which three types of time can be distinguished: historical, peripheral (the term of M.I. Steblin-Kamensky) and mythical. Historical time is the past, about which people have preserved relatively reliable information; Peripheral time is the past on the edge of public memory, memories of which are confusing, people no longer have a good idea poorly of the sequence and connection of events. Mythical time is a time that lies outside the national memory, it is difficult to say which event happened before the other» [4, 76]. It is safe to say that historical time has taken place in the monuments of ancient Turkic monuments, which can give a certain amount of information about the history of the Turkic people of the VII-IX centuries.

Sh. Ibraev speaks about the past historical time: «The past, the era of heroes, the mythical and historical period, the social and everyday situation – all this is grouped together and creates an image of a unique era» [7, 84]. The written monuments of Kül tegina, Bilge Kagan and Tonikok represent a language representation of the true and artistic image of heroic commanders and wise advisers of their era, who protected their people from external enemies.

In Russian linguistics, time in the text is considered to be related to the interaction of three temporal «axes»: 1) calendar time directly represented by lexical units with terms «time» and «day, month, year»; 2) event time organized by the connection of all predicates of the text (primarily with verb forms); 3) perceptual time expressed in terms of the position of the narrator and the character (where various lexical-grammatical tools and temporal place exchanges are used). It is known that in the study of the category «time» as one of the constituent properties of the text, it is impossible not to consider it from a linguistic and linguocultural point of view. Time models, time in the Slavic world, the semantic zone of time, the word «time», «time» in the poetic text were studied by N.D. Arutyunova, K.G. Krasnukhin, N.K. Ryabtseva, N.A. Potaenko, V.G. Gak, RR. Gelgard, V.P. Grigoriev, Yu.A. Golovenko, A.K. Draganova, M.I. Otkupshchikova, O.V. Agrova, M.A. Gritsyuk, V.A. Plungyan, M.V. Vsevolodova, F.I. Pankov, I. Pete, G.E. Kreidlin.

In our opinion, ancient manuscripts are the quintessence of the author's subjective perception of «time in events». The concept of «event» is used in the broadest sense of the word. As for the category of «time» (both in the semantic aspect and in the grammatical aspect), researchers note its eventuality, as well as situationality and connection with real-life phenomena. In order to reveal the nature of «time» in the poetic work of a particular author, let us quote the scientist

G.G.Reichenbach's substantive opinion: «...we never calculate «Net time», but we always know that processes can be periodic or non-periodic in hours. Each interval of time is connected with certain process, because otherwise it is completely unacceptable» [6, 43].

Similar to the opinion of G. Reichenbach, the Kazakh scientist K. Nurlanova has a significant conclusion about this: «the Kazakhs did not have the concept of «pure time» outside the emotional content of time, outside the real natural and social processes. Although even time is usually a phenomenon of an independent nature, one of the main features of it is the absence of its own substance. Due to the lack of its own substance, time is perceived as an internal parameter of the event. Therefore, the concept of «time» can be defined as a special environment, space in which an event takes place. As for the «time» in the ancient Turkic monuments, it is directly related to historical and political events. It should be noted that «history cannot be told without chronology» [1, 342].

In the worldview of the Kazakh people and the Turkic peoples on a large scale, «time» was understood on the one hand as a straight line, and on the other, as a circular circle. Here we would like to note that a straight line has a symbolic meaning that passes without a return, and a circle has a symbolic meaning of eternal rotation and return [9, 60].

According to E.V. Ivanova, the astronomical calendar and the anthropocentric calendar have specific features in the expression of periods of time. Anthropocentric calendar: 1) the calculation from the year of birth of any person; 2) chronological order of time periods associated with the stages of physical and intellectual development of man (childhood, youth, old age); 3) chronological sequence is the linear sequence of astronomical time periods (month, year) and cyclical repetitions, as well as the alternation of stages of human development (childhood, youth, old age on the other hand; and on the other hand, is a unique cycle human life [10, 33].

According to the fair notice of L. N. Gumilyov, «Along with this cycle, there was also a «living chronology». For example, we attacked the Kyrgyz when Kultegin was 26 years old»; or: “at the time of this battle, Kultegin was 30 years old»; or: «when my nephew-Kagan sat on the throne» etc. It seems that «living chronology» was a transitional form of transition from a seasonal cycle (from one spring to another) to a savage cycle. The calculation of time into years, periods and centuries did not come to the mind of the Turks" [1, 342].

Time periods, which are the anthropocentric calendar in the ancient Turkic scriptures, are reflected as a category that informs about the social situation of that time, the national mentality of the Turkic people. For example, the life path of Kultegin, that is, the image of time and era giving a description and self-evaluation from childhood to the age when he ruled the country on the throne, is presented in such a way as to give information from the life path of Kultegin from the social, political and social aspects of that time. For example, 1) aqanım qayan: uđduqta:

Kültegin:jiti :jašda: qaltı: (When my father Kagan died, my brother Kultegin was seven years old) /KTb., 30/; 2) On jašda: Umay teg: ögüm: qatun: qutuña: inim Kültegin: er at boltı: altı jegirmi: jašıña: eçüm qağan: Elin: törüsün: ança: qazγantı: (At the age of ten, my brother Kultegin became a man to my mother's happiness. At the age of sixteen, my brother learned so much about the Kagan people) /KTb., 31/; 3) Bir otuz: jašıñi: Čaça: Sünke: sünüşdümüz: (at the 21, we fought against Chacha Senun) /KTb., 32/; 4) Kültegin j jašıña: Qırγız tapa: süledimiz: (When Kultegin was 26, we fought against Qqyryk tapa) /KTb., 35/; 5) Kültegin: jeti otuz: jašıña: Qarluq: budun: erür barur: erikli: yaγı boltı: (when Kultegin was 27, Karluk people became real enemy) /KTb., 41/; 6) Kültegin: ol sünüşde: otuz jašayur erti: (Kultegin was 30 during this war) Qara költe: sünüşdümüz: Kültegin: bir qırıq: jašayur erti: (when Kultegin was 31, we fought for Kara River) /KTb., 42/. Psychological time taken on a biographical scale manifests itself as an understanding of the essence of man's own life, the relationship between the main events of the life path of an individual. In accordance with this, the direction of analysis of linguists-specialists is often considered not as a grammatical category of «time», but as «time» when a person, nation, ethnicity or language finds an image in the language.

The variability and relevance of the components of the age scale of man varies from the following factors even in the scope of a single discourse: ideology, political construction, differences in social and cultural values. For example: at the monument to Kultegin:1) Aqanıñ qağan: uçduqta: Kültegin:jiti :jašda: qaltı: (When my father Kagan died, my brother Kultegin was seven years old) /KTb., 30/; 2) On jašda: Umay teg: ögüm: qatun: qutuña: inim Kültegin: er at boltı: altı jegirmi: jašıña: eçüm qağan: Elin: törüsün: ança: qazγantı: (At the age of ten, my brother Kultegin became a well respected man to my Kulaydai Khatyn's happiness. At the age of sixteen, my brother learned so much about the country of the Kagan) /KTb., 31/ and etc.

At the monument of Bilge kagan: 1) yeti jegirmi:yaşıma: Tañut: tapa: süledim: Tañut: budunıγ:bozdım: oγulın: yotızın: yılqısın:barımın: anta altım: sekiz jegirmi: yaşıma: Altı Čub ... (When I was thirteen years old, I fought against Tangit. I destroyed the people of Tangit. I took away his son, wife and horse there. At the age of eighteen, I hit Alty Chub.) /BK., 24/; 2) yegirmi: yaşıma: Basmıl iduq at: oγuşum: budun: erti: arqış idmaz: tejin: süledim:q ...ičgertim: qalıñ ebrü kelürtim: eki otuz: yaşıma: Tabyaç: tapa: süledim: (When I was twenty years old, the Basmyl Ydukaty tribe was my people. I made a campaign so that it would not be scattered. K..... I helped them to enter inside, I brought it to a thick yurt. When I was twenty-two years old, I attacked China) /BK., 25/; 3) altı otuz: yaşıma: Ček budun: Qırqız: birle: yaγı boltı: .yeti: otuz: yaşıma: Qırqız: tapa: süledim: sünük batamı: (When I was twenty-six years old, the Chek people joined the Kyrgyz and became enemies. When I was twenty-seven years old, I made a campaign to the Kyrgyz people) /BK., 26/; 4) Otuz yaşıma: Besbalıq: tapa: süledim: (At the age of thirty, I went to Besbalyk) /BK., 28/; 5) Otuz artuqı: bir yaşıma: Qarluq: budun: buñsız erür: barur: erikli: yaγı boltı:

(When I was thirty-one years old, the Karluk people became my enemy) /BK., 29/; 6) /Men/otuz artuqi: üç yaşıma: ...yoq erti: ödseg: ütuleg: küç: (When I was thirty-three years old, I had no power) /BK., 34/; 7) Otuz artuqi: törüt: yaşıma: Oğuz: tezip: Tabğaçqa: kirti:ökünüp: süledim: suqin: ...oğulın: yotuzin: anta altim: eki Elteberig: budun: ... (When I was thirty-four years old, the Oguz people left and entered China. I fought with regret.....) /BK., 38/.

In the monument of Kulli-chor: [...] [Kü]ülü-çor jeti jaşyña jigren ölürti. Toquz jasyña azylyly toñuz ölürti. Qarluq jayyt[t]uqda tezde sünjüsdükde. [...]. At the age of seven, Kulli-chor caught a wild mare, at the age of nine he killed a wild boar.. [(KCh.II.18)].

The Kultegin monument depicts the biography of the Kultegin Khagan from the age of seven to forty-one, while the Bilge Khagan monument often tells about his age characteristics when he fought against the countries such as Tangit, China, Chek people, Kyrgyzstan, Besbalyk. In the Kulli-chor monument, the age characteristics of Kulli-chor are noted in relation to hunting.

We attempt to establish a close connection of the concept of «time» with such a concept as «human age» in ancient written monuments. The lexical basis of the concept of «time» in the Kultegin, Tonykok, and Bilge Kagan monuments is comprised by the following time periods: áyeli, elý jyl, tún, kúndiz, jeti jasta, on jasta, on alty jasta, jyrma bir jasta, jyrma alty jasynda, sol jyly, otyz jasta, jyrma jeti jasynda, otyz bir jasta, bir jylda, eñ ilki, on kún degende, kún demeı, tún demeı, tañ ata, eki kún, sol túni, tañy da, bul shaqta, on úsh jasynda, on segiz jasynda, jyrma jasynda, jyrma eki jasynda, jyrma alty jasynda, jyrma jeti jasynda, ol jyly, otyz jasynda, bir jylda, eñ áyeli, otyz eki jasynda, otyz tórt jasynda, jazda, meshin jyly, qoi jyly etc.

Knowledge, understanding and assessment related to age characteristics in human life path (the concept of age) are primary for any ethnic group. They play an important role in the conceptualization of the world; their basic nature is realized in understanding the meaning of various phenomena and spheres of activity based on this concept. Connotations denoting evaluative features of human age, etc. others, the associative link of age-related semantics are the main research object. Analyzing the concept of «human age», which is a general human concept, we can assume that its transformation (time) is an essential property of any concepts, as well as basic concepts.

Based on the text of written monuments, the semantic types «cyclic time» and «linear time» are identified on the semantic line «time». The main means of actualizing the idea of cyclical time include the words «seasonal cycle» (summer, winter, spring, etc.) and «daily cycle» (morning, day, noon, night, etc.). According to the idea of «linear time», the world reflects the understanding that life has a beginning and an end that develops in one direction. The most prominent concept of linear time is given in the names of the periods of age-specific features in the life of

the human being. However, since these monuments aim only to convey and to glorify the historical events that the Turkic people experienced in the VII-IX centuries to the people, to the next generations, there is almost no anthropocosmic analogy between man and nature in connection with the concept of «human age», only the bare human age consists of fixed numbers.

In ancient Turkic written monuments, L.N. Gumilyov attempts to explain the names of the year by the name of animals as follows: «History cannot be told without a chronology. Moving from a certain periodic time to a long time means moving from savagery to history. In the VI century, the Turks adopted a «savage cycle» of year calculation, that is, each year was named after the Beast, and they were repeated after 12 years. This calculation of time is still present in all peoples of Central and East Asia. The origin of the savage cycle is a special and still unresolved problem. Since among the beasts only the name of the monkey is also mentioned, it can be said to come from South. The adoption of the savage cycle by the Turks indicates the strengthening of its international ties and exploitation from the other countries [1, 342]. I.V. Kormushin believes that, «In some ancient Turkic runic texts, there are indications of the dates of the events described by the years of the savage cycle. However, the «year of the sheep», or «year of the dragon», or «year of the horse» are repeated every 12 years. Without any other data, it is often difficult to make a chronological binding of the text not only to a certain cycle of a century, but even sometimes to determine the century itself. Thus, strictly speaking, the Turkic runic monuments do not have dates that are definitely correlated with the world chronology. There is one exception. This exception is a monument in honor of Kultegin. There is an indication of the Chinese heraldic calculation of events by the years of the mottos of the reign of the emperors in the Chinese inscription of the monument, but not in the Turkic monument. ... In addition to the Monument in honor of Kultegin, no ancient Turkic text contains any more direct or indirect absolute date (as in Kultegin through the Chinese text). For instance, Kültegin: qoñ: jılqa: jeti: jegirmeke: uçdi: toquzinçi ay: jeti otuzqa: yoγ: ertürtümüz: bariqin: bedizin: bitig tašin: biçin jılqa: jetinç ay: jeti otuzqa: quplatımız: Kültegin: özi qırq: artuq: jiti yašin: boltit: (Kultegin died on the seventeenth day of the year of the sheep. We buried him on the twenty-seventh of the ninth month. We finished his plain, patterned and inscribed tombstone on the twenty-seventh of the seventh month of the year. He was forty-seven years old when he died) / KTb., 53/.

In addition, the phrase "I didn't sit during the day time, I didn't sleep at night" can be found in all monuments of Kultegin, Bilge Kagan and Tonykok. For example: Aqañımız: eçümüz: qaz/γanmıš: budun: atı küsü: yoq bolmazun/ tijin: Türük: budun: üçün: tün uđimadım: күntüz: olurmadiм: (I did not sleep at night or sit during the day time for the sake of the Turkish people so that the glory of the country formed by our fathers and brothers would not be lost.) / KTb., 26/.

Ol sabiy: esidip: tün: udusiğim: kelmedi: күntüz: olursiğim kelmedi: (Having

heard that word, I didn't want to sleep at night, I didn't want to sit during the day time) /Ton., 12/.

Türük: budun: üçün: tün udimadim: küntüz: olurmadim: For the sake of the Turkic people (I spent sleepless nights and the days without laughter) /BK., 22/. It is safe to say that the purpose and meaning of this formulaic word are the same in these three monuments.

Results. Thus, the central component of the image of the universe is the conceptual model of time, which is formed from the aggravation of two stages of cognition (emotional and logical). It includes a scientific understanding of time as the duration, chronicity of all events and phenomena, a primitive and everyday understanding of time, rooted in the ancient image of temporal concepts, combining the scientific image of the universe and the simple image of the universe into one conceptual image. Therefore, time should be particularly considered in the linguistic dialectical unity, in the synthesis of all aspects. The final goal of its study should be to identify the dynamic relationship of the Universal properties of this category with national-historical features and cultural differences of the life of the people. It is worth noting that in the event affiliation of the concept of time, there is undoubtedly a language image of time in an era when not any event, but an event of social significance for man unfolds.

Conclusion. In short, the concept of «time» has many unique characteristics in the context of the text of ancient Turkic written monuments. Firstly, the concept of time is closely connected to the worldview and political ideology of the Turkic people; secondly, the concept of time had a specific language representation within the framework of the historical events that took place in the Turkic land in the 12th-19th centuries; thirdly, the concept of «human age» is the most abundant in terms of frequency of use and is associated with the concept of «war»; fourthly, although the forms of the concept of «time» combined with demonstrative pronouns are not often found in ancient written monuments, deixis is characteristic of lexicon «time».

In the language consciousness of the people of the ancient Turkic era, time was depicted as an image of the integrity of the world. Therefore, in this case, the quantitative factor comes to the fore, and a number of qualitative features disappear.

Linguistic features in the monuments of ancient Turkic writing are inextricably linked not only with the political views of their compilers, but also with the historical events depicted in them.

Literature

1. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
2. Куштаева М.Т. Қазақ тіліндегі мәдени концептілердің танымдық негіздері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Нұр-Сұлтан. – № 4, 2019. – Б. 172-178.

3. Тишин В.В. Социально-политический контекст возникновения древнетюркской рунической письменности // Древнейшие государства Восточной Европы. 2017-2018 годы: Ранние формы и функции письма. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2019. – С. 104-127.
4. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: уч.пособие / В.А. Маслова. – Москва: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
5. Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // Вопросы философии. – Москва: Наука, 1969. – № 3. – С. 105-116.
6. Сейдімбек А. Қазақтың уақыт пен кеңістік туралы дәстүрлі танымы // Ана тілі, – 1996. 4-ші қаңтар, – № 1. – 6-7 бб.
7. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
8. Рейхенбах Г. Направление времени. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
9. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. док... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 340 б.
10. Иванова Т.С. Функциональная грамматика. Выражение временных отошений в русском языке (на фоне болгарского языка). – Шумен: Унив. изд. «Епископ Константин Преславски», 1998. – 241 с.
11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>
12. Древнекыргызский язык. Языки Евразии. Лингвистические аспекты. http://forum-eurasica.ru/index.php?/topic/2706-древне_кыргызский_язык

Г.Е. АБЫЛОВА, Г.Ж. ӘРІПЖАН

Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ УАҚЫТ КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада көне түркі жазба ескерткішіндегі орын алған дүниенің тілдік бейнесіндегі «уақыт» концептісі қарастырылады. Уақыт әмбебап ең ежелгі категориялардың бірі ретінде тілтанымда жеткілікті белсенді зерттелген. Автор шетел және отандық ғалымдардың уақыттың философиялық, психологиялық, мәдени, әлеуметтік, әдеби және лингвистикалық тұрғыдан классификациясына шолу жасаған. Зерттеудің фактологиялық материалы «Күлтегін», «Білге қаған» және «Күллі-чор» жазба ескерткіштерінің мәтіні болып табылды. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «уақыт» концептісі тарихи, саяси оқиғаларға тікелей байланысты екенін көрсететін тілдік құралдар және «уақыт» семантикалық шебінде «циклдік уақыт», «линиялық уақыт»

семантикалық түрлері айқындалған. Зерттеушілер «уақыт» концептісінің «адам жасы» концептісімен тығыз байланысына тоқтала отырып, Күлтегін ескерткіші, Білге қаған ескерткіші мен Күллі-чор ескерткіштерінің мәтіні негізінде салыстырмалы талдау жасайды. Адам жас ерекшеліктер шкласының идеология, саяси құрылыс, қоғамдық және мәдени құндылықтардың өзгешеліктерінен орай өзгертіндігі тұжырымдалады. Сонымен қатар, руникалық жазба ескерткіштер мәтінінде қолданыс жиілігі жағынан «адам жас» концептісі ең көп орын алғанын және «соғыс» концептісімен байланысты кездесетінін айқындалған. «Уақыт» концептісінің сілтеу есімдіктерімен тіркескен сөз тіркестерінің көне түркі жазба ескерткіштерінде молынан орын алғандығы, яғни уақыттық дейксистік тілдік бірліктердің тән екендігі мақалада сөз болады.

Түйін сөздер: концепт, «уақыт» концептісі, «адам жасы» концептісі, дүниенің тілдік бейнесі, көне түркі жазба ескерткіші.

Г.Е. АБЫЛОВА, Г.Ж. АРИПЖАН

Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

КОНЦЕПТ ВРЕМЕНИ НА ЯЗЫКЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается концепт «время» в языковой картине мира, имевшей место в памятнике древнетюркской письменности. Время как одна из древнейших универсальных категорий достаточно активно изучается в языкознании. Автор рассмотрел классификацию времени зарубежных и отечественных ученых с философской, психологической, культурологической, социальной, литературоведческой и лингвистической точек зрения. Фактическим материалом исследования послужили тексты письменных памятников «Культегин», «Бильге каган» и «Кулли-чор». Лингвистические средства показывают, что понятие «время» в древнетюркских письменных памятниках непосредственно связано с историческими и политическими событиями, а в семантической линии «время» определяются семантические типы «циклическое время», «линейное время». Акцентируя внимание на тесной связи понятия «время» с понятием «возраст человека», исследователи проводят сравнительный анализ на основе текста мемориала Культегина, памятника Бильге-кагану и памятников Кулли-чор. Делается вывод о том, что класс характеристик человека меняется из-за различий в мировоззрении, политическом устройстве, социальных и культурных ценностях. Кроме того, установлено, что по частоте употребления понятие «возраст человека» является наиболее частотным в тексте рунических памятников и связано с понятием «война». В статье отмечается тот факт, что выражения концепта «время» в сочетании с референтными местоимениями

обильны в древнетюркских письменных памятниках, то есть характерны для темпоральных дейксистских языковых единиц.

Ключевые слова: концепт, концепт «время», концепт «возраст человека», языковая картина мира, древнетюркский письменный памятник.

References

1. Gumilev L.N. Köne türükter: köşilik oqyrman qauymğa arnalğan. – Almaty: Bilim, 1994. – 480 b.
2. Kuştaeva M.T. Qazaq tilindegi mädeni konseptlerdiñ tanymdyq negizdeni // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. – Nür-Sülтан. – № 4, 2019. – B. 172-178.
3. Tishin V.V. Social'no-politicheskij kontekst vzniknovenija drevnetjurkskoj runicheskoy pis'mennosti // Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 2017-2018 gody: Rannie formy i funkcii pis'ma. – Moskva: Russkij fond sodejstvija obrazovaniju i nauke, 2019. – S. 104-127.
4. Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku: uch.posobie / V.A. Maslova. – Moskva: TetraSistems, 2004. – 256 s.
5. Gurevich A.Ja. Vremja kak problema istorii kul'tury // Voprosy filosofii. – Moskva: Nauka, 1969. – №3. – S. 105-116.
6. Seidimbek A. Qazaqtyñ uaqyt pen keñistik turaly дәstürli tanymy // Ana tılı. – 1996. 4-şı qañtar. – № 1. – 6-7 bb.
7. Ybyraev Ş. Epos әlemi. – Almaty: Ğylym, 1993. – 296 b.
8. Rejhenbah G. Napravlenie vremeni. – Moskva: Editorial URSS, 2003. – 360 s.
9. İslam A. Ūlttyq mädeniet konteksindegi dñnieniñ tildik sureti (salystyrmaly-salğastyrmaly lingvomädeni saraptama): filol. ğyl. dok.... dis.: 10.02.02. – Almaty, 2004. – 340 b.
10. Ivanova T.S. Funkcional'naja grammatika. Vyrazhenie vremennyh otoshenij v russkom jazyke (na fone bolgarskogo jazyka). – Shumen: Univ. izd. «Episkop Konstantin Preslavski», 1998. – 241 s.
11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4), pp. 1–11. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>
12. Drevnekyrgyzskij jazyk. Jazyki Evrazii. Lingvisticheskie aspekty. http://forum-eurasica.ru/index.php?/topic/2706-drevne_kyrgyzskij_jazyk

Авторлар туралы мәлімет:

Абылова Гүлнар Ережепқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Түркістан, Қазақстан.

Абылова Гүльнар Ережеповна – кандидат филологических наук, и.о.

ассоциированный профессор Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.

Abylova Gulnar Erezhevovna – candidate of philological sciences, acting. about. Associate Professor of the International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan.

Әріпжан Гүлнұр Жоянқызы – филология магистрі, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан.

Арипжан Гүлнур Жоянқызы – магистр филологии, старший преподаватель Международного университета туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.

Aripzhan Gulnur Zhoiankyzy – Master of Philology (English Language and Literature), Senior Teacher of the International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.31.61

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.02>

А.Б. НУРГАЗИНА¹

Қ.Е. ТІЛЕШ²

Г.К. АЮПОВА³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан^{1,2,3}

(e-mail: v-taisova@mail.ru¹, kara-191@bk.ru², bagira_03_05@mail.ru³)

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ «ФОРСАЙТЫ» В ПРОСТРАНСТВЕ ТЕКСТА И СПОСОБЫ ОБЪЕКТИВАЦИИ ЕГО СМЫСЛА

Аннотация. Статья посвящена выявлению роли художественного концепта в формировании глубинного смысла текста и своего концептуального пространства. Цель работы состоит в выяснении понятия «художественный концепт», описании его признаков, изучении его концептуального пространства в рамках текста. Исследование художественного концепта актуально в связи с невыявленностью его признаков, невыясненностью его статуса как объекта какой-либо науки, нерешенностью вопроса о его концептуальном пространстве, отсутствием методики анализа художественного текста и авторского стиля. Методы, используемые в работе: концептуальный анализ, ассоциативный эксперимент. Результаты: рассмотрен художественный концепт, его структура (включающая в себя следующие составляющие: понятийную, значимостную, образную, культурно-ментальную, номинативную), описаны признаки художественного концепта, изучено его концептуальное пространство, выявлены способы его объективации. Научная новизна статьи состоит в исследовании все еще недостаточно изученной проблемы художественного концепта, его функционирования в рамках текста и изучении разнообразных способов объективации, выявлении его функций. Авторами определены ассоциативные связи основного и видовых концептов, рассматриваемых как ассоциативно-когнитивный и ассоциативно-образный. Ассоциативный эксперимент позволил выявить концепты-ассоциаты, его ассоциативное поле, в котором он выступает ядром, а видовые функционируют как периферийные концепты. Сделаны выводы о необходимости изучения художественного концепта в рамках интегральной парадигмы, совмещающей знания разных наук, использующей их методы, что способствует исследованию свойств данного концепта, выявлению его роли в формировании концептуального пространства текста, актуализирующего концепт, различные смыслы текста.

Ключевые слова: художественный концепт, концептуальное пространство, глубинный смысл текста, модальный смысл, концептуальный анализ, ассоциативный эксперимент, интегративная парадигма, ключевое слово

Введение. Актуальность проблемы исследования художественного концепта и его роли в развитии смысловой структуры текста обусловлена недостаточной изученностью его сущности в научной литературе, неупорядоченностью его дефиниции, так как во многих работах наблюдается терминологический разнобой при определении данного понятия, отсутствие методики анализа художественного концепта в тексте. Как утверждает Е.В. Милейко, «исследование методов анализа художественных концептов все еще можно считать открытым, так как единой методики анализа художественного текста и авторского стиля точки зрения семантических отношений еще не выработано и это связано с уникальностью авторского видения мира, неповторимым восприятием окружающей действительности» [1,129], неопределенностью статуса данного концепта как объекта лингвистической науки литературоведения или лингвокультурологии.

Неопределенность положения термина «художественный концепт» как категории какой-либо науки обусловлена дискуссией ученых об отнесенности его к какой-либо области знания. Художественный концепт относится прежде всего к когнитивной лингвистике, понимающей концепт как «дискретное ментальное образование, базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [2,34]. С.А. Аскольдов-Алексеев считает, что художественный и познавательный концепты относятся к разным явлениям, так как в основе познавательного концепта лежит принцип информативности, в основе художественного концепта – образность [3, 268]. В.И. Карасик относит художественный концепт к культурным, основными составляющими которого являются образно-перцептивный компонент, понятийный (информационно-фактуальный компонент) и ценностная составляющая (оценка и поведенческие нормы) [4,218]. В.Г. Зусман полагает, что более приемлемым подходом к исследованию концептов является литературоведческий, позволяющий более глубоко анализировать художественный текст. По мнению ученого, включение концепта в систему литературоведения способствует представлению литературы в качестве коммуникативной художественной системы [5,11]. Литературный концепт оказывает содействие представлению культурных факторов в художественном тексте. «Литературный концепт, – полагает автор, – такой образ, символ или мотив, который имеет выход на геополитические, исторические, этнопсихологические моменты, лежащие вне художественного произведения» [5, 14]. Именно включенность концептов в ассоциативную сеть культуры и позволяет отнести художественные образы к концептам, отнесению художественного концепта к литературному способствует и

то обстоятельство, что концепты в рамках художественного текста отражают как когнитивные и лингвокультурные представления, так и порождают свой образный мир, реализованный автором. Как отмечает Н.С. Валгина, «в художественном тексте жизненный материал преобразуется в своего рода «маленькую вселенную», увиденную глазами данного автора. Поэтому в художественном тексте за изображенными картинами жизни всегда присутствует подтекстный, интерпретационный функциональный план, вторичная действительность» [6, 70]. И.В. Бурдин, Н.В. Аввакумова полагают, что следует говорить об авторских концептах, становящихся художественными в случае, «когда автор как творец вкладывает в него совершенно новые, ранее не присущие ему смыслы» [7, 99]. С точки зрения Л.В. Миллера, художественный концепт «универсальный художественный опыт, зафиксированный в культурной памяти и способный выступать в качестве фермента и строительного материала при формировании новых художественных смыслов» [8, 42]. По мнению Ж.Г. Темировой, «художественный концепт – это, прежде всего, ментальное образование, формирующееся в сознании творческой личности на основе имеющегося жизненного опыта, определенных жизненных ассоциаций и богатого художественного воображения. Литературное произведение не что иное, как синтез концептов, образующих художественное целое. Концепты, репрезентируемые в литературном произведении, отражают индивидуально-авторскую картину мира» [9, 99].

На наш взгляд, художественный концепт следует рассматривать и с точки зрения когнитивно-семантического подхода. Когнитивная семантика, по мнению Н.Н. Болдырева, акцентирует внимание на способности языковых знаков реализовывать свой семантический потенциал, развивая новые значения и смысл, ибо «системные языковые знания выступают как когнитивные точки референции в смысловом континууме, репрезентирующие соответствующие концепты, вокруг которых формируются определенные смысловые категории [10, 17]. Смыслы художественного текста могут проявляться на поверхностном (И.Р. Гальперин) и глубинном уровнях (Н.А. Купина, В.В. Красных). В художественном тексте важную роль при формировании таких смыслов играет сам автор, так как художественный концепт реализуется в рамках текста как выражение авторского мышления. Художественный концепт ведет себя неоднозначно: он формирует художественный мир произведения и видоизменяется им. Концепт основывает концептосферу произведения на уровне смысла, заложенного художником [11, 655].

Как видим, к исследованию художественного концепта привлекаются знания из разных наук. Они способствуют выявлению различных признаков художественного концепта (познавательных, культурологических, творческих), а также выяснению роли автора в формировании смыслов данного концепта. Поэтому приемлемым для исследования художественного концепта представляется интегративная парадигма, характеризующаяся как новая модель порождения

знания. Она «междисциплинарна, гетерогенна, требует знания множества навыков, умений, требует знания различных форм передачи знаний» [12].

Целью нашей работы является использование интегративной парадигмы для описания художественного концепта и его роли в формировании смысла в концептуальном пространстве текста. Для достижения цели необходимо выполнение следующих задач: 1) выяснение признаков художественного концепта; 2) описание его концептуального смыслового пространства в тексте.

Методика и методы исследования. Настоящее исследование осуществляется на материале романа Дж. Голсуорси «Сага о Форсайтах». Изучению подвергается концептуальное пространство художественного концепта «форсайты».

В ходе исследования используется метод концептуального анализа по методике, предложенной Л.П. Бабенко:

- выявление набора ключевых слов текста;
- определение базового концепта (концептов этого пространства);
- описание обозначаемого или концептуального пространства [13, 59].

Применяется также метод ассоциативного эксперимента, направленный на выявление ассоциативного поля, ключевого художественного поля концепта.

Обсуждение и наблюдение. Использование интегративной парадигмы для изучения свойств художественного концепта позволяет выявить роль ключевого художественного концепта «форсайты» и его смысловую репрезентацию в тексте автора. Этот художественный концепт мы относим к ключевому концепту, концентрированно выражающему основной смысл художественного текста. В исследованиях И.В. Арнольд, Н.С. Болотновой, В.А. Лукина, Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарина, Ю.С. Степанова, А.Д. Шмелева активно рассматривается проблематика ключевых слов, «на которые опирается рефлексия читателя, служат такие множества слов, которые обладают свойством образовывать смысловое ступение, своеобразное семантико-тематическое поле, релевантное только в тексте, объединенном темой и основной идеей произведения» [14, 158].

В художественном тексте Дж. Голсуорси концепт «форсайты» рассматривается как смысловая единица, имеющая отражение в тексте. Этот концепт воплощает глубинный смысл текста, понимаемом как «изначально максимально и абсолютно свернутая структура текста, являющаяся воплощением мотива, интенция автора, приведших к порождению текста» [15, 129]. О.Е. Беспалова также считает, что концепт в художественном тексте выражает авторский модальный смысл, понимаемый как глубинный. Поэтому под художественным концептом исследователь понимает единицу сознания поэта или писателя, которая получает свою репрезентацию в художественном произведении или совокупности произведений и выражает индивидуально авторское осмысление сущности предметов или явлений [16].

Концепт, который выражает глубинный смысл текста, воплощающий авторские идеи, намерения, можно считать ключевым. Он может выступать в качестве модального смысла, концентрирующего основные намерения автора и в то же время выступающего основой других смыслов в пространстве текста, актуализирующих какие-либо идеи автора, не входящие в состав глубинного смысла. Они способствуют разворачиванию идеи модального смысла, формируя новые оттенки модального смысла, какие-либо новые признаки, черты, неполно отраженные в главном. Глубинный смысл текста может выражаться и путем реализации субъективной деятельности говорящего, когда на основе денотативного значения слова возникают переносные. «Интерпретирующая деятельность человека при образовании производных значений полисеманта заключается в том, что именно субъект создает на базе прототипического основного значения производные переносные значения. Поэтому производные значения выступают как образные переносные значения, с одной стороны сохраняющие в себе признак первичного значения, с другой стороны, формирующие новые производные значения, сохраняющие в себе следы интерпретирующей деятельности субъекта» [17, 42].

Мы считаем, что в художественном тексте могут быть выделены ключевые художественные концепты, глубинный модальный смысл и видовые художественные концепты, в совокупности составляющие концептосферу или концептуальное пространство, понимаемое как «нечто абстрактное, формирующееся на основе слияния, сближения, стяжения общих признаков концептов, репрезентируемых на поверхностном уровне текста словами и предложениями одной семантической области», что обуславливает и определенную цельность концептосферы текста, а ключевой концепт представляет собой ядро индивидуально-авторской картины мира, воплощенной в отдельном тексте или в совокупности текстов одного автора» [18, 82]. Опыт построения ситуативно-параметрической модели концепта позволяет описать тип социальных отношений между коммуникантами, маркеры социального положения, рассмотреть особенности семиотической функции социокультурных и коммуникативных знаков [19, 7].

В романе Дж. Голсуорси ключевой концепт «форсайты» выступает как ядро концептуального пространства, так как, во-первых, он репрезентирует модальный смысл текста, рассматриваемый как глубинный; во-вторых, он соотносится с языковой картиной мира автора, выражая авторскую концепцию мира, в случае, когда языковое сознание автора актуализирует фрагменты действительного и вымышленного мира на основе отбора им языковых средств и доведение до него своих намерений.

Для выделения ключевого художественного концепта нами учитывается частотность его употребления. Согласно принципу употребительности в художественном тексте мы выделяем следующие многообразно повторяющиеся

слова: форсайтизм (5), форсайты (20), форсайтский дух (4), ср.: Форсайты, смешавшиеся в этот день с толпой остальных гостей, казались более, чем обычно, парадными и блистательно респектабельными, в их самоуверенности было что-то настороженно-пытливое, они как будто нарядились для того, чтобы бросить кому-то вызов. Обычная презрительная гримаса, застывшая на лице Сомса Форсайта, отражалась и на их лицах: они были начеку (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 8). В толпе у двери – хорошо одетой толпе, состоявшей из семей докторов и адвокатов, биржевых дельцов и представителей всех бесчисленных профессий, но тете Энн все казались Форсайтами – да и разница между теми и другими была невелика – она всюду видела собственную плоть и кровь (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 17).

Концепт «форсайты» имеет сложную структуру, включающую в себя следующие составляющие: понятийную, значимостную, образную, культурно-метальную, номинативную. Так, понятийная составляющая дает представление о понятии «форсайты» не как об имени существительном – имени собственном, используемом во множественном числе, а обозначает слово, обладающее символическим значением, образованным в процессе вторичной концептуализации. По мнению О.В. Магировской, этот этап концептуализации отличается от первичной, так как «он вторичен, т.к. предполагает опору на результаты предшествующих этапов концептуализации и ориентируется на определенный когнитивный опыт: как эмпирический, так и языковой. С другой стороны, он выделяется в качестве самостоятельного, т.к. предполагает осмысление мира с точки зрения субъекта познания как носителя системы индивидуального знания, мнения, оценки» [20, 92].

Концептуализированное понятие «форсайты» обозначает: «группа людей, представителей буржуазного общества, имеющая общие черты характера, склонности, привычки, присущие их классу, людям с положением».

Значимостная составляющая концепта позволяет соотносить данное слово с лексико-грамматическими классами, разрядами слов, тематическими группами. Слово с переносным значением «форсайты» относится не грамматическому разряду существительных, а к группе образных средств языка, образованных вследствие метонимического переноса.

Образная составляющая концепта способствует показу образной объективации концепта при помощи образных средств: метонимии, символа. О метонимическом переносе Дж. Лакофф и М. Джонсон говорят в случае, когда мы используем одну сущность для ссылки на другую, которая с ней связана [21, 61]. Основным приемом метонимического переноса обычно считается синекдоха, когда часть замещает целое, например, свойства форсайтов – характерные признаки заменяют целое (группу людей). В некоторых случаях используется метонимическая модель «имя собственное – свойства, признаки человека, обладающего именем собственным». Данная метонимическая модель

используется следующим образом: но жадный форсайтский дух Суизина бодрствовал; он пустился в далекое странствование по неведомым чашам фантазии, вслед за теми двумя, посмотреть, что они делают в роце (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 112). Джун оглянулась на него. – Эх вы, Форсайт! – воскликнула она и пошла дальше (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 587). В данной ситуации Джун дает негативную оценку Сомсу Форсайту, воплотившему в себе часть признаков класса Форсайтов. Это оценка – квалификативная, так как Джун приписывает Сомсу качественный признак «плохо», выражая свое презрение к родственнику как представителю группы, выступавшему в данной ситуации как лицо, воплощающее основные свойства клана.

Культурно-ментальная составляющая дает представление об основных признаках класса Форсайтов, в манере поведения которых отражены и ведущие признаки, такие, как: 1) трезвость взглядов: Семейные обеды Форсайтов следуют определенным традициям. Так, например, на них не полагается подавать закуски. Почему — неизвестно. Теория, существующая среди молодого поколения, объясняет эту традицию безбожной ценой на устриц; но гораздо более вероятно, что запрет этот вызван желанием подойти сразу к сути дела и трезвостью взглядов, несовместимой с таким вздором, как закуски (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 43). 2) респектабельность: ни один Форсайт не давал еще обеда без седла барашка. В этом сочном, плотном блюде есть что-то такое, что делает его весьма подходящей едой для людей «с известным положением». Оно питательно и вкусно; раз попробовав такое блюдо, его обычно не забывают (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 44). Седло барашка – символ устойчивости традиций, свидетельство респектабельности людей данного класса, предпочитающих основательную, питательную еду. 3) безупречность: безупречность приросла к Сомсу и к многим другим лондонцам, как кожа: немислимо вообразить его с растрепанными волосами, с галстуком, отклонившимся от перпендикуляра на одну восьмую дюйма, с воротничком, не сияющим белизной, никакими силами нельзя было заставить его обойтись без ванны (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 59). 4) здравомыслие: Джеймс был наделен поразительным инстинктивным здравомыслием, присущим всему его классу. В нем больше, чем в Джолионе с его твердой волей и минутными порывами нежности и философских раздумий, больше, чем в Суизине, оказавшемся в плену у собственных причуд, Николасе, жертве своих способностей, и Роджере, мученике предприимчивости, бесперебойно пульсировал инстинкт приспособления (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 67). 5) жизнеспособность: В эти минуты старый Джон с предельной безупречностью продемонстрировал бессознательную здравость ума, выдержку и жизнеспособность – все то, что делало его и многих других людей одного с ним класса ядром нации. В манере вести свои дела без лишнего шума и с полным пренебрежением ко всему остальному миру эти люди

воплощают самую сущность британского индивидуализма (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 74) б) цепкость, сплоченность: форсайты собрались, чтобы восторжествовать всем этим, показать свою цепкость и цены сплоченности (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 92).

Номинативная составляющая рассматриваемого концепта включает в себя языковые единицы, объективирующие ментальную часть концепта. Они могут быть в составе парадигматических и синтагматических рядов, например: а) синонимических: здравомыслие и жизнеспособность, деловитость и предприимчивость, респектабельность, чувство собственного достоинства, сытный – питательный.

б) антонимических: Форсайты потребляет пищу, может быть не слишком тонкую, но сытную. Люди же породы Дарти обычно исчерпывают все ресурсы «корон и скипетров» (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 168).

в) синтагматических: принадлежность к классу форсайтов доказывается путем использования предложения, в котором приводится объяснение: потому что он Форсайт. Мы, знаете, никогда не расстаемся с нашим добром, пока на мне захочется получить вместо него что-нибудь другое, да и тогда неохотно (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 366).

Ключевой концепт «форсайты» ассоциируется по смыслу с другими концептами, которые также способствуют выражению определенных авторских намерений. Ассоциации ключевого слова следует рассматривать как «опоры, оказывающие содействие в развертывании глубинного его смысла. Так, художественный концепт «форсайты», подчиняясь прагматике художественной ассоциативности, обладает способностью ассоциироваться с другими концептами в рамках своего концептуального пространства. В этом случае он может реализовывать когнитивные ассоциации, возникающие тогда, когда текстовый стимул закреплен в языковом сознании коммуникантов за определенными фрагментами знаний: идеями, понятиями, концептами» [22, 42]. В результате когнитивного ассоциирования ключевого слова «форсайты» в концептуальном пространстве могут возникнуть другие концепты, также реализующие основную идею автора, например, концепты «собственность», «подбородок». Эти концепты ассоциативно связаны с основным художественным концептом, так как также содействуют репрезентации свойств форсайтизма, ср.: Сотни Форсайтов ходят по улицам; их встречаешь на каждом шагу. – А разрешите поинтересоваться, как их распознают? – спросил Босини. – По их чувству собственности. Форсайт смотрит на вещи с практической – я бы даже сказал, здоровой – точки зрения, а практическая точка зрения покоится на чувстве собственности (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 176). Все мы, конечно, рабы собственности, вопрос только в степени, но тот, кого я называю «Форсайтом», находится в безоговорочном рабстве. Он знает, что ему нужно, умеет к этому подступиться, и то, как он цепляется за любой вид собственности

– будь то жены, дома, деньги, репутация, – вот это и есть печать Форсайта (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 176).

Следующий концепт – ассоциат концептуального пространства – «подбородок». Он возникает как референтный ассоциат, основанный «на соотношении лексических структур художественного текста с определенными реалиями художественного мира и вызывающий в сознании наглядно-чувственный образ» [23]. Концепт подбородок – это метонимический образ, он репрезентирует смысловые ассоциации с ключевым концептом по слову-стимулу «форсайтизм» как реакция на данное стимульное слово, называя признак форсайтов – наличие твердого подбородка, присущего всем представителям буржуазного слоя, ср.: За разнообразием черт и выражений этих пяти лиц можно было подметить твердость подбородка как основу (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 9). Не дурненькая, настоящий форсайтский подбородок (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 34).

Для того, чтобы изучить ассоциативные связи основного и видовых концептов, рассматриваемых нами как ассоциативно-когнитивный и ассоциативно-образный проведем ассоциативный эксперимент. Процедура эксперимента заключается в следующем: испытуемым предлагается слово-стимул и говорится, что им необходимо ответить на заданное слово-стимул первой пришедшей в голову реакцией. Время ассоциативного эксперимента ограничено (3-5 минут). В нашей работе мы используем направленный ассоциативный эксперимент, когда испытуемым (80 человек) дается направление ассоциаций, например, привести как можно больше реакций на понятие «форсайты». Анализ реакций респондентов позволяет нам сформировать ассоциативное поле ключевого концепта. Это поле имеет свою структуру: в центре его выделяется ключевой художественной концепт (наиболее частотные реакции) и периферия (собственность, подбородок). На них даются менее частотные реакции, ср.: в таблице №1 сформированное в результате проведенного эксперимента ассоциативное поле:

Форсайты:	Парадные (блистательно-респектабельные, спокойное достоинство, обеспеченный доход, беспринципные эгоисты, цепкость, чувство собственной значимости, люди с положением, цепкие объятия, форсайтская цепкость, форсайтская деловитость, здравомыслие, безупречность, дух соперничества, жизнеспособность, безупречность, дух соперничества, выдержка, форсайтский дух, спокойная сытость;
Собственность:	собственник, право собственности, виды собственности: дома, жены, капиталы, дети, чувство собственности, репутация, печать Форсайта
Подбородок:	твердый, решительный, характер, упрямый

В результате проведенного анализа было установлено, что ассоциации на слова-стимулы возникают благодаря использованию респондентами следующих приемов: 1) включение слов-стимулов в парадигматические отношения: выявление ассоциатов-синонимов: цепкость, жизнеспособность, выдержка; безупречность, респектабельность, сытый, питательный.

Антонимические отношения: твердый подбородок – мягкий подбородок

2) включение слов-стимулов в синтагматические отношения: форсайтская цепкость, форсайтская деловитость, чувство собственности, форсайтский дух, дух собственничества, спокойное достоинство, беспринципные эгоисты.

3) возникновение ассоциатов на основе образных средств (метафор, метонимий). В случае возникновения ассоциации на основе метафор ассоциаты на слова-стимулы приводятся по сходству признаков, формы, например: когда Уинифрида сошла вниз и обнаружила, что его нет, первым ее чувством была глухая злоба (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 128). Метонимические ассоциаты возникают в случае синекдохи по модели целое-часть: форсайты – твердый подбородок: светлая борода: вообразите себе! После стольких лет; и она шла по улице со светлой бородашкой; чувство торжества, радостное чувство обладания подымалось в нем. Видит Бог: это его – его собственное (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с.557).

Результаты. Как видим, ключевой художественный, а также номинативно-ассоциативный и образный концепты принимают участие в формировании концептуального пространства текста, причем смыслообразующую функцию выполняет именно основной концепт. Под такой функцией концепта понимается участие его в формировании концептуально значимого смысла текста. Это такой смысл, который соотносится с содержанием художественного текста автора. М.Я. Дымарский определяет этот смысл следующим образом: «обобщенно-оценочное отображение некоторой (сигнификативной ситуации), содержащее преобразованную путем индуктивных операций предметно-фактическую информацию в модальной оболочке, соотнесенной с одной из актуальных в пределах концепции данного текста модальных оппозиций [24, 84]. Модальные оппозиции подобны категориям, включаемым в рамку текста: 1) атлетическая модальность (необходимо – невозможно – возможно), аксиологическая модель (хорошо – плохо – безразлично), деонтологическая модальность (должно – запрещено – разрешено), эпистемическая модальность (значение – полагания – неведение), темпоральная модальность (прошлое – будущее – настоящее), пространственная модальность (здесь – нигде – там) [25, 79].

Концептуально значимый смысл ключевого художественного концепта «форсайты» включается в рамках концептуального пространства в аксиологическую модальную оппозицию (хорошо – плохо – безразлично) с другими видовыми концептами этого пространства. Все эти концепты

выражают оценку автора текста по шкале «плохо», так как автор, описывая характерные признаки буржуазного класса, проявляет ироническое отношение к ним, выражает неодобрение поведением представителей этого класса. Несмотря на свою честность, порядочность, деловитость, жизнеспособность они все отличаются цепкостью, чувством собственности, относя к собственности все: дома, жен, детей и др. Они не упускают из рук ничего, что способствует накоплению и приумножению капитала.

Реализация смыслообразующей функции ключевого концепта осуществляется в процессе выполнения им частично-фундирующей функции, когда из ключевого концепта исходит только одна из смысловых линий, хотя и главная. В этом случае репрезентанты концепта фигурируют лишь в коммуникативно-синтаксических позициях, способствующих выражению части модального смысла автора, например:

– Вы так говорите, – сказал Босини, – как будто они составляют половину Англии.

– Да, половину Англии, – повторил молодой Джолион, – и лучшую половину, надежнейшую половину с трехпроцентными бумагами, половину, которая идет в счет. Ее богатство и благополучие делают возможным все: делают возможным ваше искусство, литературу, науку, даже религию. Не будь Форсайтов, которые ни во что это не верят, но умеют извлечь выгоду из всего, что бы мы с вами делали? (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с.176 – 177).

Ключевой концепт реализует основную мысли автора, что форсайты, несмотря на свои недостатки является столпами общества. Видовые концепты дополняют авторскую мысль, акцентируя внимание на иных свойствах форсайтов, таких как «собственность», ср.: Хотя Монти и был «пределом», но он все же был ее собственностью (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 128); Как отрадно думать, что наконец-то он может сделать мальчика гораздо более состоятельным, чем этот сын Джемса, этот собственник (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 228); – Ведь как-никак – с какой-то угрюмой свирепостью заключил Сомс, – она была моей женой. И тотчас слушателя его осенило: «Вот оно, собственность. Ну что же, в конце концов мы все владеем своим добром, но живыми людьми ... брр!» (Дж. Голсуорси. Сага о Форсайтах, с. 368).

Заключение. Изучение художественного концепта текста показало, что этот вид концепта все еще недостаточно полно исследован вследствие рассмотрения его как объекта разных областей знания (когнитивного, лингвистического, литературоведения, лингвокультурологии). Более приемлемым представляется описание его в рамках интегративной парадигмы, позволяющей объединить знания и методы разных наук с целью выявления его сущности и выяснения роли в формировании смысловой структуры текста. Художественный концепт в тексте выступает как ключевой, выражающий глубинный смысл текста, приравняемый к авторскому модальному смыслу,

отражающему намерения автора, его идеи, оценку. Ключевая его позиция позволяет ему выступать ядром концептуального поля, в котором выделяются другие концепты (когнитивно-ассоциативные и образно-ассоциативный ключевой концепт) и видовые концепты образуют концептуальное пространство, активизирующее смысловую структуру. Ключевой концепт реализует концептуально- значимый смысл, видовые же концепты дополняют его. Ключевой концепт текста выделяется не только по способности его актуализировать основной смысл текста, но и по принципу употребительности.

Концептуальный анализ его по составляющим: понятийная (показывает, что понятие «форсайты» выступает не в роли имени собственного, а нарицательного, обладающего в процессе вторичной концептуализации переносным смыслом); значимостная (дает представление о месте этого образного имени в лексико-семантической и стилистической системе языка); образная (способствует показу образного употребления смыслов концепта); культурно-ментальная (приводит сведения о субъективном отношении автора к «форсайтам», показывает его оценку этой группы общества, ее поведения); номинативная (позволяет выявить способы объективации концепта).

Проведенный ассоциативный эксперимент позволил выявить как концепты-ассоциаты, с которыми ассоциируется ключевой концепт, так и его ассоциативное поле, в котором он выступает ядром, а видовые функционируют как периферийные концепты. Ассоциативное поле ключевого и видовых концептов пополняется за счет ассоциатов, возникающих вследствие вхождения слова-стимула в парадигматические и синтагматические отношения.

Ключевой художественный концепт выполняет в тексте смысловую частично-фундирующую функцию, выражая основной смысл (глубинный, концептуально-значимый смысл), видовые же концепты также выполняют такую функцию, дополняя глубинный смысл текста смысловыми оттенками его.

Смысловая структура художественного текста актуализируется за счет концептуально-значимого смысла ключевого концепта и дополнительных смыслов, актуализируемых видовыми концептами.

Литература

1. Милейко Е. В., Рус-Брюшнина И. В. Художественный концепт как объект лингвистического исследования // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. – № 11 (65). Ч. 3. С. – 128-130.
2. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
3. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории к структуре текста: антология / под ред. В. П. Нерознака. М.: Academia, 1997. – С. 267-279

4. Карасик И.В. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. М.: Гнозис, 2004. – 392 с.
5. Зусман В.Г. Концепт в системе научного знания// Вопросы литературы, 2003, – №2. – С. 3-17.
6. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.
7. Бурдин И.В. Аввакумова Н.В. Понятие «концепт» в литературоведении // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2019. Т. 12. Вып.7. – С. 97-100.
8. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. – 2000. - № 4. – С.39-45.
9. Темирова Ж.Г. Способы репрезентации ключевых смыслов художественного концепта «честь» в одноименном рассказе Роллана Сейсенбаева // Вестник КГУ им.Ш.Уалиханова. Серия филологическая. – Кокшетау, 2017, - № 2. – С. 98-103.
10. Болдырев Н.Н. Значение и смысл с когнитивной точки зрения и проблема многозначности // Когнитивная семантика: мат-лы второй междунар. школы-семинара по когнитивной лингвистике, №1. – Тамбов: Изд-во Тамбовского университета, 2000. – С.11-17.
11. Адамова В.С. Художественный концепт как единица творческого процесса в литературоведческом осмыслении//День науки: материалы конференции. – М.: МГУ, 2011. – С.654-655.
12. Nowolny N., Scott P., Gibbons M. Rethinking Science: Knowledge and the public in an Age of Uncertainty. – Cambridge poity press, 2004. – 278 pp.
13. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Изд. 4, испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 496 с.
14. Караулов Ю.Н. Словарь Пушкина и эволюция русской языковой способности. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
15. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? Человек. Сознание, Коммуникация/В.В.Красных; Моск. Ун-т им.М.В.Ломоносова, – М.: Изд-во АО «Диалог-МГУ», 1998. – 350 с.
16. Беспалова О.В. Концептосфера поэзии Н. Гумилева в ее лексикографическом представлении: диссертация... канд. филол. наук: 10.02.01. СПб., 2002. – 220 с.
17. Abisheva, K. M., Karimovam, K. K., Nurgazina, A. B., Rezuanova, G. K. & Galiyeva, B. H. The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect. XLinguae. 2023, – № 16 (1), – PP.17-36.
18. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург: изд-во Ур. ун-та, 2000. – 532 с.
19. Аюпова Г.К., Кенжемуратова С.К., Альбекова А.С. Способы репрезентации концепта РЕСПЕКТАБЕЛЬНОСТЬ // Вопросы когнитивной лингвистики. 2016. – № 3. – С. 5-11.

20. Магировская О.В. Уровни концептуализации в языке // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке. – М.: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 78 – 98.
21. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 256.
22. Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика художественного текста // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 157-162.
23. Солодилова И.А. Смысл художественного текста. Словесный образ как актуализатор смысла. Учебное пособие для студентов III курса. - Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. - 153 с.
24. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст: на материале русской прозы XIX-XX вв. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 328 с.
25. Руднев В.П. Морфология реальности: исследования по «философии текста». – М.: Гнозис, 1996. – 207 с.

А.Б. НУРГАЗИНА, Қ.Е. ТІЛЕШ., Г.К. АЮПОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

МӘТІН КЕҢІСТІГІНДЕГІ «ФОРСАЙТТАР» КӨРКЕМДІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҒЫНАСЫН ОБЪЕКТИВТЕНДІРУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақала мәтіннің терең мағынасын және оның концептуалды кеңістігін қалыптастырудағы көркемдік концепцияның ролін ашуға арналған. Жұмыстың мақсаты – «көркем ұғым» ұғымын нақтылау, оның ерекшеліктерін сипаттау, мәтін ішіндегі концептуалды кеңістігін зерттеу. Көркем концепцияны зерттеу оның белгілерінің анықталмауымен, оның қандай да бір ғылымның объектісі ретіндегі статусының нақтыланбауымен, оның концептуалды кеңістігіндегі мәселенің шешілмеуімен, көркем мәтінді талдау әдістемесінің жоқтығымен байланысты және автордың стилі. Жұмыста қолданылатын әдістер: концептуалды талдау, ассоциативті эксперимент. Нәтижелер: көркемдік концепция қарастырылады, оның құрылымы (оған келесі құрамдас бөліктер кіреді: концептуалды, мәнді, бейнелі, мәдени-ментальдық, номинативті), көркемдік концепцияның ерекшеліктері сипатталады, оның концептуалды кеңістігі зерттеледі, оны объектілеу әдістері анықталады. Мақаланың ғылыми жаңалығы көркемдік концепцияның әлі де жеткілікті зерттелмеген мәселесін, оның мәтін шеңберіндегі қызмет етуін және объектілеудің әртүрлі әдістерін зерттеуде, оның функцияларын анықтауда

жатыр. Авторлар ассоциативті-когнитивтік және ассоциативті-бейнелі ретінде қарастырылатын негізгі және нақты ұғымдардың ассоциативті байланыстарын анықтады. Ассоциативті эксперимент ассоциативті ұғымдарды, оның өзегі ретінде әрекет ететін ассоциативті өрісін, ал шеткі ұғымдар ретінде түр қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Көркем концепцияны әр түрлі ғылымдардың білімін біріктіретін, олардың әдістерін пайдалана отырып, осы ұғымның қасиеттерін зерттеуге, оның қалыптасуындағы рөлін анықтауға ықпал ететін интегралдық парадигма аясында зерттеу қажеттілігі туралы қорытындылар жасалады. мәтіннің концептуалды кеңістігі, концептті өзекті ету, мәтіннің әртүрлі мағыналары.

Түйін сөздер: көркемдік тұжырымдама, тұжырымдамалық кеңістік, мәтіннің терең мағынасы, модальдық мағына, тұжырымдамалық талдау, ассоциативтік эксперимент, интегративтік парадигма, кілт сөз

A.B. NURGAZINA, K.E. TILESH, G. K. AYUPOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

THE ARTISTIC CONCEPT OF "FORESIGHT" IN THE SPACE OF THE TEXT AND WAYS OF OBJECTIFICATION OF ITS MEANING

Annotation. The article is devoted to revealing the role of the artistic concept in the formation of the deep meaning of the text and its conceptual space. The purpose of the work is to clarify the concept of "artistic concept", describe its features, study its conceptual space within the text. The study of the artistic concept is relevant due to the lack of identification of its features, the lack of clarification of its status as an object of any science, the unresolved issue of its conceptual space, the lack of a methodology for analyzing a literary text and the author's style. Methods used in the work: conceptual analysis, associative experiment. Results: the artistic concept is considered, its structure (which includes the following components: conceptual, significant, figurative, cultural-mental, nominative), the features of the artistic concept are described, its conceptual space is studied, the methods of its objectification are identified. The scientific novelty of the article lies in the study of the still insufficiently studied problem of the artistic concept, its functioning within the framework of the text and the study of various methods of objectification, the identification of its functions. The authors determined the associative links of the main and specific concepts, considered as associative-cognitive and associative-figurative. The associative experiment made it possible to identify associate concepts, its associative field, in which it acts as the core, and species functions as peripheral concepts. Conclusions are drawn about the need to study the artistic concept within the framework of an integral paradigm that combines the knowledge of different sciences, using their methods, which contributes to the study of the properties of this

concept, to identify its role in the formation of the conceptual space of the text, actualizing the concept, various meanings of the text.

Keywords: artistic concept, conceptual space, deep meaning of text, modal meaning, conceptual analysis, associative experiment, integrative paradigm, keyword

References

1. Milejko E. V., Rus-Bryushinina I. V. Hudozhestvennyj koncept kak ob"ekt lingvisticheskogo issledovaniya // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. 2016. № 11 (65). Ch. 3. – S. 128-130.
2. Popova Z.D. Kognitivnaya lingvistika / Z. D. Popova, I. A. Sternin. – M.: AST: Vostok-Zapad, 2007. – 314 s.
3. Askol'dov-Alekseev S. A. Koncept i slovo // Russkaya slovesnost'. Ot teorii k strukture teksta: antologiya / pod red. V. P. Neroznaka. M.: Academia, 1997. – S. 267-279.
4. Karasik I.V. Yazykovoju krug: lichnost', koncept, diskurs. M.: Gnozis, 2004. – 392 s.
5. Zusman V.G. Koncept v sisteme nauchnogo znaniya// Voprosy literatury, 2003, №2. – S. 3-17.
6. Valgina N.S. Teoriya teksta. – M.: Logos, 2003. – 173 s.
7. Burdin I.V. Avvakumova N.V. Ponyatie «koncept» v literaturovedenii // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2019. T. 12. Vyp.7. – S. 97-100.
8. Miller L.V. Khudozhestvennyj kontsept kak smyslovaya i esteticheskaya kategoriya // Mir russkogo slova. – 2000. - № 4. – S.39-45.
9. Temirova ZH.G. Sposoby reprezentatsii klyuchevykh smyslov khudozhestvennogo kontsepta «chest'» v odnoimennom rasskaze Rollana Seysenbayeva//Vestnik KGU im.SH.Ualikhanova. Seriya filologicheskaya. – Kokshetau, 2017, - № 2. – S. 98-103.
10. Boldyrev N.N. Znachenie i smysl s kognitivnoj tochki zreniya i problema mnogoznachnosti // Kognitivnaya semantika: mat-ly vtoroj mezhdunar. shkoly-seminara po kognitivnoj lingvistike, №1. – Tambov: Izd-vo Tambovskogo universiteta, 2000. – S.11-17.
11. Adamova V.S. Hudozhestvennyj koncept kak edinica tvorcheskogo processa v literaturovedcheskom osmyslenii//Den' nauki: materialy konferencii. – M.: MGU, 2011. – S.654-655.
12. Nowolny N., Scott P., Gibbons M. Rethinking Science: Knowledge and the public in an Age of Uncertainty. – Cambridge poity press, 2004.- 278 pp.

13. Babenko L.G., Kazarin Yu.V. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. Izd. 4, ispr. – M.: Flinta: Nauka, 2006. – 496 s.
14. Karaulov Yu.N. Slovar' Pushkina i evolyuciya russkoj yazykovoj sposobnosti. – M.: Izd-vo LKI, 2010. – 264 s.
15. Krasnyh V.V. Virtual'naya real'nost' ili real'naya virtual'nost'? Chelovek. Soznanie, Kommunikaciya/V.V.Krasnyh; Mosk. Un-t im.M.V.Lomonosova, – M.: Izd-vo AO «Dialog-MGU», 1998. – 350 s.
16. Bepalova O.V. Konceptosfera poezii N. Gumileva v ee leksikograficheskom predstavlenii: dissertaciya... kand. filol. nauk: 10.02.01. SPb., 2002. – 220 s.
17. Abisheva, K. M., Karimovam, K. K., Nurgazina, A. B., Rezuanova, G. K. & Galiyeva, B. H. The structure of a polysemantic word in the cognitive-semantic aspect. *XLinguae*. 2023, – № 16 (1), – RR.17-36.
18. Babenko L.G. Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. – Ekaterinburg: izd-vo Ur. un-ta, 2000. – 532 s.
19. Ayupova G.K., Kenzhemuratova S.K., Al'bekova A.S. Sposoby reprezentacii koncepta RESPEKTABEL'NOST' // *Voprosy kognitivnoj lingvistiki*. 2016. – № 3. – S. 5-11.
20. Magirovskaya O.V. Urovni konceptualizacii v yazyke // *Kognitivnye issledovaniya yazyka*. Vyp. IV. Konceptualizaciya mira v yazyke. – M.: In-t yazykoznanija RAN; Tambov: Izdatel'skij dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2009. – S. 78 – 98.
21. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metaforj, kotorymi my zhivem. – M.: Izd-vo LKI, 2008. – 256.
22. Bolotnova N. S. Kommunikativnaya stilistika hudozhestvennogo teksta // *Stilisticheskij enciklopedicheskij slovar' russkogo yazyka / pod red. M. N. Kozhinoj*. M.: Flinta: Nauka, 2003. – S. 157-162.
23. Solodilova I.A. The meaning of the literary text. Verbal image as an actualizer of meaning. Textbook for 3rd year students. - Orenburg: GOU OGU, 2004. - 153 p.
24. Dymarskij M.Ya. Problemy tekstoobrazovaniya i hudozhestvennyj tekst: na materiale russkoj prozy XIX-XX vv. – M.: Editorial URSS, 2001. – 328 s.
25. Rudnev V.P. Morfologiya real'nosti: issledovaniya po «filosofii teksta». – M.: Gnozis, 1996. – 207 s.

Авторлар туралы мәлімет

Нургазина Айман Бекенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан

Нургазина Айман Бекеновна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана,

Казахстан

Nurgazina Aiman Bekenovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Тілеш Қаракөз Есіркепқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан

Тілеш Қаракөз Есіркепқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Tilesh Karakoz Esirkepkyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Аюпова Гүлбағира Қайырбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан

Аюпова Гульбагира Каирбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ayupova Gulbagira Kairbekovna – Candidate of Philological Sciences, Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ГРНТИ 16.21.33

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.03>

Т.Б. РАМАЗАНОВ¹

А.Н. АХМЕТ²

*А.Б. ШОРМАКОВА³

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан^{1,2}
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова,

Астана, Казахстан³

(e-mail: take_kzz@mail.ru¹, akbope.akhmet@mail.ru², ashormak@mail.ru³)

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. В статье анализируется лингвокультурный характер диалогического дискурса в художественном тексте. В исследовательской работе предусматривалось рассмотрение лингвокультурных критериев диалога на семантическом уровне. Изучив речевую этику человека через язык, мы можем проследить менталитет нации, религиозные взгляды, обычаи, национальную культуру. По этой причине в последнее время исследователей языка особенно интересуют язык адресата, связь между адресатом и адресантом. Этот вывод подчеркивает основную актуальность исследовательской работы.

Изучение языка художественных произведений может ответить на многие вопросы сегодняшнего дня. Использование в произведении языка персонажа, встречающихся в нем художественных средств и пословиц, отражающих национальное познание, использование ритуальных имен и понятий, окказиональных слов успешно достигает читателя через диалогический дискурс. Благодаря успешно подобранному диалогическому языку появляется возможность определить стиль писателя. В исследовательской работе был проведен анализ лингвокультурного характера казахского диалога, на основе трудов о диалоге в зарубежном и отечественном языкознании.

В статье выявлены формальные и негласные структуры диалогического дискурса в художественном тексте. Под формальной структурой понимается информация о персонажах, участвующих в диалоге, его знаниях и умениях, социальном положении, описании его отношений с другим персонажем. В негласной структуре мы видим языковые единицы, культурные маркеры, дающие национальный код, в котором проявляется речь и поступки, познание и характер героя. В исследовательской работе через культурные маркеры в тексте художественного произведения были получены диалоги, в которых ярко

выражена специфика этноса, культура, познание, образ мира.

В исследовательской работе установлено, что семантический уровень лингвокультурного характера диалогического дискурса в художественном тексте проявляется в культурных кодах, культурных маркерах, символах, их значениях в формальных и негласных структурах.

В статье с учетом того, что в литературных произведениях речевой акт лингвистически анализируется и речевой акт персонажей соответствует речевой этике, коммуникативные единицы языка четко выражены в национально-культурном аспекте, для контекстно-прагматического анализа используются описательный метод, структурно-семантический метод анализа содержания и состава диалогических разговоров, контекстуальные методы и методы лингвокультурологии для выявления национальных особенностей в диалогическом общении.

Ключевые слова: автор, персонаж, диалог, национальный код, лингвокультурное измерение.

Введение. Уникальная история, культура, цивилизация, все изменения и нововведения, происходящие в обществе народа, говорящего на любом языке, находят свое отражение в языке этого народа. Ибо язык – яркое отражение духовной и материальной культуры, истории, всего бытия народа. Данный вывод можно обосновать мнением В. Гумбольдта: «Язык народа есть его дух, и его дух есть его язык – трудно себе представить что-либо более тождественное» [1, 32].

Известно, что при изучении языковой сферы формируется тенденция уделять внимание человеческому фактору. В традиционном казахском языкознании, в том числе структурной грамматике, предпочтение отдается таким понятиям, как человек и язык, говорящий и слушатель, язык и мышление, язык и познание, язык и сознание, которым раньше не придавалось большого значения. Исследования через человеческий фактор позволили распознать новые неизведанные аспекты языка, и язык был признан духовным, культурным кодом нации, а не просто средством общения и выражения мыслей.

Ахмет Байтурсынов, точно определивший изначальную функцию языка, сказал: «Задача языка состоит в том, чтобы иметь возможность выражать мысли, воображения и эмоции настолько, насколько это возможно. Если найдется тот, кто сумеет всем этим пользоваться, то язык будет максимально реализован» [2, 14]. Если так, то из слов ученого «Задача языка состоит в том, чтобы иметь возможность...» – следует понимать, что внутренние возможности (потенциал) языка (системы) безграничны. А слова «Если найдется тот, кто сумеет всем этим пользоваться...» означают – акцентирование внимания носителя языка на силе, развивающей коммуникативную функцию языка через

речь. В этом одном коротком заключении четко, точно показано соотношение языка и речи, которое веками изучалось и доказывалось всемирно известными учеными-лингвистами, но отмечалось у каждого по-разному (у Ф. де Соссюра – язык и речь; у Л. Ельмслева – схема и узус; у Н. Хомского – компетенция и употребление). Главное, не ограничиваться структурной системой языка в соответствии с традиционным языкознанием, а сосредоточиться на коммуникативной функции языка в процессе речи, личности говорящего, где ярко выражено «возможность выражать мысли, воображения и эмоции», отражает интеллектуальное мыслительное пространство А. Байтурсынова.

Рассмотрение коммуникативной функции, прагматического потенциала, мотивационного аргумента коммуникативных единиц в художественном тексте в казахском языкознании – актуальная проблема, расширяющая сферу текстовой лингвистики в казахском языкознании. А текст художественного произведения – это целостная система, в которой человек (персонаж), как представитель социальной группы в определенный исторический период, воплощает в себе жизненные навыки, состояние, жизнедеятельность и т.д. через различные языковые приемы и способы художественного оформления автора.

Художественное произведение имеет антропоцентрическую основу. Создателем художественного произведения является автор. Автор может быть одновременно и объектом, и субъектом художественной картины. Характер, состояние, движение персонажа в художественном произведении, отношения с другим персонажем, семантика образа передаются читателю посредством диалога. Образная функция художественного произведения определяется в диалогическом контексте.

Методика и методы исследования. Языковой материал исследования составляют диалогические дискурсы из художественных произведений. К статье взяты выдержки из произведений писателей-классиков Р. Отарбаева, Д. Исабекова и др.

Принимая во внимание, что в литературных произведениях речевой акт обрабатывается с лингвистической точки зрения и речевое поведение персонажей соответствует речевой этике, коммуникативные единицы языка четко выражаются в национально-культурном аспекте, были использованы описательный метод для контекстуальной и прагматической экспертизы, структурно-семантический метод при анализе содержания и состава диалогических бесед, контекстуальные методы и методы лингвокультурологии для выявления национальных особенностей в диалогическом общении.

Обсуждение и наблюдение. Диалог – первая естественная форма общения, рожденная из принципа бережного использования темпа речи, относящаяся к форме устного общения на основе взаимного общения. Следовательно, его генетическая основа берет свое начало в разговорной речи. Диалог также передается невербальными средствами языковой коммуникации

(интонация, мимика, жесты), а в рамках дискурса обеспечивается полное информационное положение. Невербальные средства являются незаменимым инструментом в передаче эмоций и чувств обеих сторон, участвующих в диалоге. Своеобразие диалогической речи проявляется в сравнении с другой формой речи – монологической речью.

Польский исследователь Фабрицио Маканьо в своей статье «Анализ прагматической структуры диалогов» описывает концепцию диалогового движения, предназначенную в качестве минимальной единицы для анализа диалогов.

Он предлагает подход к анализу дискурса, основанный на прагматической идее о том, что совместные диалогические намерения также совместно конструируются посредством индивидуальных ходов и более высокого порядка. Коммуникативные намерения, преследуемые собеседниками. С этой точки зрения он ставит перед собой цель – определить прагматическую структуру диалога как сложную сеть диалогических целей (таких как убеждение, дискуссия, обмен информацией и т.д.), которые представляют собой коммуникативные цели, которых собеседники намерены достичь посредством своих высказываний. Показано, что движения в диалоге указывают на необходимую интерпретационную взаимосвязь между общим описанием диалогического контекста или типа и синтаксическим анализом предложений, выраженных отдельными высказываниями. В заключительной части этой статьи исследователь показывает, как этот метод может быть использован и развит для анализа различных типов реальных диалогов, описывая возможные приложения и направления эмпирических исследований, основанных на них [3, 150].

Первые суждения о диалоге в казахском языкознании прозвучали в работах А. Байтурсынова и К. Жубанова. А. Байтурсынов в работе «Литературный толкователь» классифицирует диалог по содержанию произведения и дает название «сөйлестіру» (разговор): «В каком бы виде ни звучало содержание произведения, оно является формой вывода. Содержание в произведении выражается в четырех формах: в простой разговорной, в разговорной, в форме письма, в смешанной форме» [4, 134]. А. М. Ауэзов назвал диалог «әңгімелестіру» (беседой) [5, 87], профессор К. Жумалиев в своей работе «Теория литературы» проводив научную экспертизу, отмечает, что диалог является основным средством драматических произведений, в этом жанре человеческий образ создается посредством диалогов. В теоретических исследованиях академика З. Кабдолова в «Искусстве слова» четко анализируется функция диалога в сочетании с другими художественными приемами литературы.

В лингвистике в трудах М. Балакаева, Р.Сыздық, Е. Жанпеисова, М. Сергалиева, Х. Каримова, Б. Шалабая и др. обобщены важные выводы о

функции и ряде особенностей «языка персонажа» – диалога в основе произведения.

Что касается исследований лингвистического аспекта природы диалога, то в работе А. Айтбенбетовой «Диалог в тексте устного и художественного произведения: лексическая, синтаксическая и стилистическая характеристика» [6, 31] выявлены лексические, синтаксические, стилистические сходства и различия диалога в тексте устного и художественного произведения, которые сопоставляются с материалами на казахском и русском языках, в связи с этим установлено, что основные показатели природы, функции возникновения идентичны.

Сюжет и композиция имеются в любой форме прозаических произведений, как в больших, так и в малых. Потому что они образуются на событиях. А не все поэтические произведения имеют одинаковый сюжет. Поэтому при анализе прозаических произведений невозможно раскрыть характер персонажей, не опираясь на его сюжет и композицию. Эволюция образа, композиция образа пронизывает сюжетно-композиционную линию художественного произведения.

Согласно «Языковой картине мире», тот факт, что мировоззренческие языковые единицы в любом художественном произведении служат для раскрытия образа персонажа, является закономерным. Как только человек начинает осознавать реальность чтобы приспособиться к жизни, он начинает накапливать в памяти запасы культурной информации о реалиях и жизненном опыте своего окружения. Благодаря этим различным знаниям внутри личности создается языковая картина мира. Но восприятие мира и проявление знаний могут быть не у всех одинаковыми. Однако постепенно в сознании человека созревает весьма необходимая система знаний, специфичная для определенного сообщества [7, 31].

Для раскрытия поведения персонажей художественных произведений, определения их личности, понимания их познаний и понятий необходимы выразительные и образные слова. При построении диалогов, касающихся характера персонажа, следует рассматривать его структуру и состав как неразрывные единицы. Также высока роль характеризующей функции диалога.

В этой статье мы попытаемся определить лингвокультурные критерии диалогического дискурса в художественном произведении на семантическом уровне. В этом случае следует рассмотреть структуру диалогического дискурса в художественном произведении. Мы различаем структуру диалогового дискурса как формальную и негласную структуру. Под формальной структурой понимаются персонажи, участвующие в диалоге, его знания и навыки, его социальное положение, информация, описывающая его отношения с другим персонажем. А в негласной структуре мы видим языковые единицы, культурные маркеры, дающие национальный код, в котором проявляются речь

и действия, познание и характер персонажа. Через такие культурные маркеры в диалогах в тексте художественного произведения начинает ярко проявляться специфика этноса, культура, познание, картина мира. Такие языковые единицы могут быть представлены в виде прецедентных понятий, культурных кодов, целого или цифр, относящихся к определенному языку.

Духовные ценности, такие как религия, менталитет, литература, культура, обычаи-обряды и т.д., которые занимают важное место в нашей национальной истории, узнавались через язык, слова, передавались из поколения в поколение и формировали национальное сознание. Известный ученый-лингвист Б. Калиев высказывает следующие выводы о связи языка и духа, языка и народа, языка и культуры: «Язык – зеркало всей жизни народа. Это (язык) музей, бесценный клад, золотой фонд, в котором собраны все шедевры разума и сознания, культуры народа. Нет ничего, что могло бы описать жизнь больше, чем язык» [8, 141]. Суть данного высказывания подтверждается следующим мнением Ю.Н. Караулова: «Сумма знаний (общества, человечества), как нечто фиксированное и статичное, откладывается и закрепляется не только с помощью языка, не только в текстах, ее воплощением и материализацией является в конечном счете вся культура, все продукты цивилизации, каждый артефакт – архитектура городов, машины, мосты, симфонии, самолеты, бытовая техника, мебель и космические ракеты, и каждый природный феномен, ставший объектом акта познания. Но это анизотропное пространство, которое отражается в субъектных и объективированных тезаурусах, само по себе не обладает зарядом активности, не содержит в себе причин своего движения и роста. Активность есть свойство субъекта, и движение между областями тезауруса, его динамика обусловлены распадением, несхождением, не конгруэнтностью актуально отражаемого индивидом образа действительности (ее фрагмента, ее элемента) и образа, сложившегося ранее в субъектном его тезаурусе» [9, 174]. Следовательно, пласты древней истории и особенности социокультурной жизни любого народа проявляются, прежде всего, в художественном слове, тексте. С этой точки зрения, диалоги в произведениях Р. Отарбаева содержат большой запас этнографических данных, отражающих традиции, обычаи, верования нашего народа, характеризующих имена родства, названия измерения и систему сакральных чисел, религиозную лексику, названия одежды, посуды и оружия. В произведениях Р. Отарбаева мы часто сталкиваемся с художественной реальностью, отражающей национально-культурные особенности казахского народа. Через языковой код писателя мы, читатель, осознаем «его» внетекстовую сущность и познание, культуру, через автора видим характерную для казахского народа культуру. Например:

- Ата күлдігім, елім дейтін ер түгелдей атқа қонсын!
- Ез болса қытайдың қызыл өкшесінде жаншылып жатсын! – деп ұран

тастаған.

– Бар, қатарға қосыл! – деген ақселеу шал шақырайып.

– Жаның – аманат, демің – нәсіп. Ердің соңы – Оспан. Елдің ойы – бостан.

Осы екеуінен асқан әулие емеспіз. Бар! (Р.Отарбаев)

Из этого примера сразу понятно, что для говорящего на казахском языке существуют такие этические правила, как получение благословения старшего, вежливая беседа, получение благодарности – благородное, доброе дело, уважение к старшим, уважение к младшим, приглашение в гости, получение благопожелания. В понимании казахов получение благословения старшего – понятие, рожденное из пожелания путнику, собирающемуся в путь, удачи в путешествии и благополучного возвращения. Об этом Б. Уахатов сказал: «...это тоже своего рода искусство речи, рожденное из древних обычаев казахского народа, характерное для благожелательных старших. В свое время люди, верившие, что можно магическими словами отогнать различные болезни и недуги, прилипшие к человеческому телу, верили и в то, что можно обрести счастье и богатство, благополучие и состояние, произнося добрые пожелания и благословения. Считали, что на все воля Кыдыр ата, он знает лучше, благославить или угнетать. Благословение произносится в конце собраний, празднества, трапез, где собиралось большое количество людей» [10, 81].

При участии в диалогическом дискурсе в стратегии общения адресата и адресанта вместе с благословениями сталкиваются слова и фразы, выражающие суть злословия. В диалоге ясно видно, что история происхождения злословия основана на прошлом, как и благодарения. Причина этого в том, что «поскольку в психологии человека чередуются такие настроения, как радость и разочарование, благодарность и проклятие, положительное благословение и отрицательное благословение, они также упоминаются и в контексте ситуации», – объясняет ученый Г. Смагулова [11, 21]. Говоря о древнем происхождении проклятий и благодарностей, А. Болганбаев отмечает: «Их основные идеи часто тесно связаны с религиозными концепциями. Такое понятие рождается из негативного представления о том, что с помощью благодарности и проклятия, исходящего из уст человека, можно упростить или усложнить, продлить жизнь человека, животных» [12, 117]. Такая группа слов свидетельствует о существовании системы лингвистических знаний, относящихся к ментальному миру, собственной культуре этноса. В качестве доказательства этого можно упомянуть слова проклятия, встречающиеся в диалогах. Например:

– Қараң батқыр, жалғыз өзімді жауға талатып, әлгі қатынның да келмеуін!

– деп орнынан сілкіне тұрды. (Р.Отарбаев)

– Таптым! – деген шынжау сарының ащы айқайы құлағын жарып жібере жаздады.

– Нені?

– Мо-ни-ка!

– Құры! Атаңа ғана нәлет! (Р. Отарбаев)

– Бұл бір оңбаған желқабаз тұқым ғой. Астанада жайы мен жүре ме, «Қошалақта аңшы жездем бар, шибөріні қоралап ұстайды, мұндай жаға тағы кімге керек?» деп жаһанға жар салып, әлгі шегірткесіне дейін адам деп қарайтын шетелдіктердің көзінше най-қала басып жүрген-дағы. (Р.Отарбаев)

– Әлгі қатыны түскір де аяқ астынан Қанішкенге шауып... Мына шынжау иттің де жата қалмай, тізесінің үстіне қайта-қайта қағаз жүгіртуі тегін дейсің бе? (Р. Отарбаев)

– Уау, атаңа нәлет, қатын алған жалғыз сен бе едің?! О несі, а?! Жалғыз сиырды тойға сойып, ертең келінді сауып шайқатық қылайын деп пе ең, а?!

Для того, чтобы понять такие слова, необходимо иметь не только определенную степень знания, но и понятие, свойственное казахскому народу. Известный ученый Н. Уали утверждает: «Словообразование предполагает не только присущую норме правильность, но и означает выбор из многообразных языковых приемов, более точный, стилизованный, более рациональный вид» [13, 63]. Например:

– Қаламсабы түскір... – деп ышқырына дейін тінтіп таппады.

– Әлгі екеуін арашалаймын деп жүргенде жоғалттым-ау, шамасы. Қапеке, үйде жатқан-тұрған қарындаш бар ма?

– Оны не істейін деп ең? Емге жоқ. Ала қырдың ортасында қатын екеуіміз қарындаспен хат жазысып отыр дейсің бе?

– Қарындаш де. Надандық, сені қайтейін? – деп шарасызданған Жетес көзінде үрей тұнып тұрған үй иесіне қарап бас шайқады. (Р.Отарбаев)

– Шаяқ келгір!.. Атаукереңді ішкір! Өңмеңдеуін!.. (Р.Отарбаев)

Содержание любого художественного произведения содержит определенную информацию, передающую культуру и историю данного народа. Этот поток информации знакомит читателя с диалогом и производит определенное впечатление. Известно, что в результате духовного облика и познания, интеллекта нации возникли различные модели материальной (предметной) культуры, компенсирующие бытовые потребности. Например, одной из реалий в тексте литературного произведения являются названия одежды. Об этом известный ученый Ж. Манкеева отмечает следующее: «Названия предметов одежды не только предоставляют «информацию» о национальных, культурных, языковых процессах, но и являются «живым» сокровищем языкового творчества. Различные наименования одежды, появившиеся и развившиеся как один из самых ранних признаков общественной жизни народа, подпитываемые богатейшим эмпирическим опытом, накопленным нашей нацией на протяжении веков, сохранились в народной памяти, отбирались, усовершенствовались, многие из них дошли до последних времен и используются и в наши дни» [14, 309]. Как отметил ученый,

из названий одежды, содержащихся в диалогическом дискурсе в художественном произведении, можно извлечь культурную информацию о целостном существовании этой нации:

Құда түсіп, «міне, міне, той» деп отырғанда шар ете қалған шатақ тұтансын. Азын-аулақ ағайынның басын қосып ақылдасар шайда әкесі:

– Құдаға жеңі бар көйлек салғалы отырмыз, – деп берілер киітті тізбелеген.

– Дырдай құдаға жағалы киім кигізбеу ұят емес пе?.. – деп қалды бұл дастарқанға емініп-емініп қойып. Аз дәулетін тұтамдап отырған әкесі шегір көзінің сұғы мен аямай шанышты. Бірақ ләм демеді. Момындықтан бас алмайтын шешесі ғана:

– Тек, көбейгір... – деп күбірлеп тынды.

– Құдағиға ше? – десіп азын-аулақ ағайыны емпілдесіп барады.

– Құдағиыма гүлді орамал деп отырмын, – деді шешесі даусын одан әрі бәсеңсітіп.

– Өй, орамалы несі? Тым болмаса қамзол бермейсің бе? – деді тағы да бұл шыр етіп (Р.Отарбаев).

– Ана кіші келінім, – дейді төрде отырған кимешекті кемпір дауысын кілт төмендетіп.

– Аяқ астында бұдан өзгенің реті келмеді, – деп оның басына шәлі орамал жауып, қолына сусылдаған тігулі жібек көйлек ұстатты.

– Қалампыр Жайбасардың үйіне келгенде жиналған жұрт нәрестеге иткөйлек кигізіп те қойыпты (Д. Исабеков).

Все эти названия одежды являются отражением эстетических вкусов и образа жизни нашей нации. Кроме того, такие названия обозначают социальное положение, возраст, пол и даже местность проживания персонажа. Камзол, показанный в приведенных выше примерах, представляет собой одежду из красных, синих, зеленых, черных бархатных, шелковых и шерстяных тканей, украшенную и сшитую в соответствии с возрастом женщин. Шьется с воротником, каймой, рукавами или без рукавов. Пришивают украшения из золота, серебра как нагрудное украшение, колье, амулеты, украшение из лап совы и т.д. и бывают с капсырмой, пуговицами. Воротник и подол украшаются жемчугом и узорами. Жаулык – основной женский головной убор из белой ткани. Бабушек и знатных матерей почитают и называют «ақ жаулықты» (с белым жаулык). Жаулык – честь, вид, репутация и красота казахских женщин. На земле Арки у уважаемых бабушек были двойные жаулык, называемые верхний и нижний. Поскольку такие жаулык значительные и видные, поднимают статус и благородство бабушек. В прошлом такие жаулык часто носили старшие жены. Здесь можно понять, что диалог в тексте художественного произведения не только связывает персонажа и читателя, но и формирует в сознании читателя познавательную информацию. Благодаря

диалогу расширяются понимание и представление читателя.

Одну группу реалий, передаваемых в художественных произведениях, составляют национальные названия блюд. Так, в произведениях Д. Исабекова гостеприимство, щедрость персонажа проявляются в его обильном столе, традиционных названиях напитков и блюд. Молочные продукты, встречающиеся в диалогах в произведениях писателя: кумыс, буза, айран, коже, сметана, курт, сыр, молозиво, малта, др. [15, 33]. Например:

– Ал, бозаң бар ма?

– Мырзалар-ау, менде боза қайдан болсын. Қазір серігім айран әкелер.

– Айран? Ах-ха-ха-ха! Айран дейді! (Д. Исабеков).

Отрывок из рассказа изображает историю между обычным парнем, копающим колодец, и сыновьями богатых. Читатель понимает, что тот, кто спрашивает бузу в этом диалоге, – это богатый, а тот, кто говорит, что бузы нет, а может дать только айран, – простой крестьянин. При этом нетрудно понять, что автор умело использовал каждую языковую единицу. Буза – это напиток, ферментированный с добавлением злаков, таких как просо, пшеница, а айран – сгущенная форма овечьего, коровьего молока. В то время, в домах обыкновенных казахов, еле сводивших концы с концами, хотя и были коже и айран, а такие напитки, как кумыс и буза, в основном употребляли богатые люди с бесчисленными голов скота. В некоторых источниках бузу также называют формой алкоголя.

Мясные блюда: казы, бульон, подливка, копчености, др. Например:

– Қазы жеп, қарта шайнаған арда қазаққа қайдан тең келсін?!

– Өңкей шөп-шөңге, – деп мұрындап сөйлер еді қайран ер.

... Ақта тоқты еді. Етін сылып, қуырдақ етіп апаң қарынға салған. Басы мен бес тал қабырғаны қай құдам келеді деп сақтайын? Қазанға тоғытқам. Несібең әр қазанда жүрген жігітсің ғой, саған бұйырды.

– Бәрекелді! Тоңып келгем. Жазғытұрғы жел жардай атанды жығады деген. Қапардың қолына тигені – бір шөкім күйқа, қалғаны Жетестің алдынан жалаңаштанып шықты.

– Апырым-ай, мына қойда түк ми жоқ, өрістен үйді қалай тауып кеп жүр? – деп аппақ миды асап жатып үй иесіне алақ-жұлақ қарайды. Қапар бір тал қабырғаның басын мүжіп жатып мырс етті.

– Сайлау деген түп-тура сорыма шықты, – десін ыстық сорпаны алып жатып. (Р.Отарбаев)

В диалогических общениях в тексте художественного произведения иногда именно эти названия блюд служат для обозначения социального бытового положения персонажей, то есть того, что они живут богатой и могущественной жизнью или бедны, как нуждающиеся даже в куске хлеба.

Известно, что при изучении текста всегда присутствует бытие, культура вне текста. Через язык персонажа, слово повествующего можно проследить

бытие и культуру. Следующая группа языковых единиц, отражающих уникальность и культуру казахского народа, – это имена родства. Родство – историко-этническое понятие. Его становление и развитие связано с жизнью, культурой, обычаями определенного этноса. Из диалогических общений в произведениях Р. Отарбаева часто можно выделить имена родства:

– Мейлі, тесік моншақтың бірі. Тақтың буы шыдата ма, Кілекең президент басымен сол қарбашамен ойнап қойып... Бәйбішесі «Менің үстіме қатын ұстайын деген екенсің, есіктегі күліңді төріңе шашайын» деп шыр салып... По-оу!

– Айтпа. Әлгі қарбаша «Тоқал қылып қолыңа кір-гізіп ал, оған билігің жетпесе, осыған дейін ойнап-күлгеніңнің ақысын төле» деп...

– Содан?

– Кілінтөн бәйбішеден бата алмай жаутаңдап, екі ортада әлгі қарбаша «Мына әңгі абыройымды айрандай төкті, шеккен зиянымның пұлы мынандай» деп сотқа жүгіріп...

– Ау, Қапеке, жалғыз өзің шошайып бұл не отырыс? Апам қайда? – деп шынжау сары екі бұтын құшақтастырып отыра кетті.

– Қадиша интернатта жататын екі-үш жаманға кеткен.

– Келін боп түспей жатып әке-шешесімен киітке таластыра келген осы қатын да жерден алып, көрге ұрып болды-ау мұны. Үйірлі үш пәле соның сөзінен балалап шығады да тұрады. Қарашы енді... Әлгі барқыттай ғып илеп қойған шибөрінің екі терісінің бірін Астанада оқитын сіңлісіне салып, екіншісін етек-жеңі қырқыла бастаған өз пальтосының жағасына тағынып...

– Астанадағы балдызынан осы ақпанда хат келген. «Алтыннан ардақты, күмістен салмақты Қапар жездемізге дұғай-дұғай сағынышты сәлем...» деп бастапты хатын тап бір бауыры шіріп бара жатқандай. «Амандық болса, оқуымды тәмамдаған соң осы қалада қалмақ ойым бар...» – дейді, түп-тура ындыққа неге өтіп кетпейді? «Айтпақшы, ақ жезде, салып жіберген теріні алдым.

– Қайным, бармысың? – деді мұның жанына жете бере. Үні сыбызғының сағадағы даусындай ашқылтым екен.

– Тұрысың қандай жақсы, қазықтай қадалып?!

Одна из форм родства, которая часто встречается в названных произведениях, – это «байбише» (старшая жена) и «токал» (младшая жена). Байбише (старшая жена) – первая жена мужчины, взявшего несколько жен. А остальных жен по порядку называют старшая токал, малая токал, а также самая младшая токал. В казахской традиции, если жена мужчины, не имевшего много жен, мудра, уважаемая народом, умеет управлять близкими и дальними родственниками, в старости ее тоже называют байбише [16, 602]. В казахском обществе эти отношения являются одним из важнейших вопросов, имеющих

большое влияние на сохранение семейной гармонии, благополучия и единства, становление в глазах страны почетной семьей, взросление и развитие детей.

Реалии отличаются в языке, с одной стороны, кумулятивной функцией, передающей из поколения в поколение накопленный веками опыт определенной этнической группы, а с другой – стилистической функцией, усиливающей эмоционально-экспрессивную сущность текста при использовании в художественных произведениях. Так, Р. Отарбаев в своих рассказах успешно описывает прошение мира, добра у Всевышнего через диалоги персонажей:

– Жаурап қалдым, – деді сосын сыбырлап.

– Кімсің?

– Көктің ұлы, Құдайдың құлы, Мұхамбеттің үмбеті,
Шадиярдың сәруарымын.

– Біз кіміз?

– Ешкім де емессіңдер! (Р.Отарбаев)

– Пісімілдә, пісімілдә, – деп алқынып терезеге ұмтылды. (Р.Отарбаев)

– Шоқ, шоқ, – деп табалаған күндестері.

– Пайғамбар жасына келгенде қағынуын. (Р.Отарбаев)

– Оттап... Адам атаны қайда қоясың? Мүз үстінде жүкті боп, тоғыз айдан соң толғатқан Хауа ананың бейнеті әлгі нәжісін жеп қисақтаған маймылыңнан кем соғып па? – дейтін әкесі ашу қысқандағы дағдысымен түкірігіне шашалып.

– Дүниені келістіріп жаратқан – Алла. Жасаған иемнің құдіретіне қол сұғайын деп пе ең? Хауа ананы Адам атаның қабырғасынан... «Қабырғаммен кеңесейін» деймін мен де анда-санда. Ол – әйеліммен ақылдасайын дегенім. Аяқ астынан алжиын десе ғалымға да оп-оңай-ау...

– Батар күн фәни дүниенің қашты-қуды қызығын қи мағандай бір құлағын қылтитып, айналаны жез ле-гендей жылтыратып тұр.

Результаты. В целом язык и религия – понятия, тесно связанные в народном понимании. Религиозная лексика – неотъемлемая составляющая казахского языка. В диалогических общениях в произведениях Р. Отарбаева широко отражены такие религиозные понятия, как Аллах, Бог, шайтан, ураза, азан, ауызашар, Азраил, ангел, мулла, намаз, амин, Коран, иман, могила, дух, айт, бисмиля, молитва, куптан (вечерняя молитва, пятая по счету), джайнамаз, относящиеся к арабо-персидскому лексическому слою. Через это читатель узнает убеждения персонажа, его отношение к религии. Семантический характер таких имен приобретает скорее философское значение, чем лингвистическое.

При упоминании слово казах в первую очередь представляется степь, юрта, старый самовар внутри юрты, большой черный казан, латунный кувшин, деревянная чашка. Несмотря на то, что на первый взгляд это простые вещественные существительные, именно такие культурно-языковые единицы

невольно притягивают к себе читателя, подчеркивая эстетическую ценность произведения, его национальную окраску, колорит.

– Бұл мылтықтың аузына мың аң сыйып кетеді, – деп күмпілдеп, жеркөкке сыймай оралатын. Шалы олжалы келсе, шешесі өз етегіне өзі сүрініп жүріп имек бас жез құман мен легенді алдына тосып, ақ сүлгіні тізесіне тастап, жылы суды сыздықтатып құяр.

– Осы заманда қай қазақ қазан қақпағын булап, жас етті күн сайын жеп отыр дейсің? – деп, шегір көз ақ шұнақ шал танауына уысын толтырып су атып жіберер еді.

Күн байығасын пеш жанында тұрған пілте шамды тұтатты. Көлеңке ыдырап, үйдің төрт бұрышына тығылды. Қазан астындағы от бәсеңсі бастаған екен, ошақ аузында жатқан жыңғылдың үш-төрт түйірін қосымша етті. Жас еттің иісі жайылып, қараша үйге жылылық енді.

Заключение. Все это составляет познавательный культурный тезаурус писателя. Мы полагаем, что неполное понимание или частичное узнавание лексических единиц, представленных посредством диалога в художественном тексте и содержащихся в семантике национального компонента, связано со следующими факторами: существенная разница между культурными запасами читателя и автора художественного текста, неравенство между ними по объему, ограниченность человеческой памяти, разнообразие базы знаний и т.д. Следовательно, через творчество отдельной языковой личности читатель узнает о жизни, культуре, быте и мировоззрении нации, ее прошлом. В заключение можно констатировать, что при изучении диалогического дискурса в художественном тексте можно получить доступ к таким важным понятиям, стоящим за текстом, как бытие, народное познание и казахская культура, степная база знаний.

Литература

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. - 452 с
2. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. - 348 б.
3. Fabrizio Macagno. Analyzing the pragmatic structure of dialogues // Journal «Discourse Studies» 2017, 19 (2). P7 148-168. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461445617691702>
4. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Астана: Алашорда, 2022. -592 б.
5. Серғалиев М (1994) Мұхтар Әуезов және көркем шығарма тілі. – Алматы, 1994. -231 б.
6. Айтбенбетова А. Ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалог: лексикалық синтаксистік, стилистикалық қызметі. филол.ғ.к., дайынд. дисс.. – Алматы, 2007. -130 б.
7. Тымболова А.О., Кушкимбаева А.С. Кейіпкер тілі мен тілдік тұлғаның байланысы (психолингвистикалық талдау) // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық

университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №4 (156). – 46-54 бб.
<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1464>

8. Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін: мақалалар жинағы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 2012. – 246 б.

9. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. – 7-е изд. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010. - 264 с.

10. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. - 131б

11. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы: Қазақ ун-ті., 2019. - 460 б

12. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер// Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері. – Алматы: Өнер, 1960. -121 б.

13. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. -390 б.

14. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.

15. Аккузова А. Д. Исабековтің мәтіндерінде қолданылған рухани құндылықтарды бейнелейтін тілдік деректердің коммуникативтік мәні: Халықаралық ғылыми-әдістемелік Workshop Әл-Фараби философиясы: мәдениет, тіл және әдебиет. – Қазақстан, Алматы, 2020. - 31-39 бб.

16. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. А-Б. – Алматы: ТОО Алем Даму Интеграция, 2017. - 856 б.

Т.Б. РАМАЗАНОВ, А.Н. АХМЕТ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

А.Б. ШОРМАКОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ДИАЛОГТЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіндегі диалогты дискурстың лингвомәдени сипаты талданады. Зерттеу жұмысында диалогты қатысымның лингвомәдени өлшемдерін семантикалық деңгейде қарастыру көзделді. Тіл арқылы адамның сөйлеу әдебін зерттеу арқылы ұлтының ділін, діни көзқарасын, салт-санасын, ұлттық мәдениетін аңғара аламыз. Сол себепті де, адресат тілі, адресат пен адресант арасындағы байланыс соңғы кездері тіл зерттеушілерін ерекше қызықтырып келеді. Бұл зерттеу жұмысының негізгі өзектілігін танытатын тұжырым.

Көркем шығармалар тілін зерттеу бүгінгі күннің көптеген сұрақтарына жауап бере алады. Туындыдағы кейіпкер тілін, онда кездесетін көркемдеуіш

құралдардың және ұлттық танымды көрсететін мақал-мәтелдердің қолданысы, салт-дәстүрді дәріптейтін атаулар мен ұғымдардың, окказионалды сөздердің жұмсалымы диалогтық дискурс арқылы оқырманға сәтті жетеді. Сәтті үйлесім тапқан диалогтық тіл арқылы жазушы стилін анықтауға мүмкіндік туады. Зерттеу жұмысында шетелдік және отандық тіл біліміндегі диалогты қатысымға байланысты зерттеу еңбектері басшылыққа алынып, қазақ диалогының лингвомәдени сипаты сараланды.

Мақалада көркем мәтіндегі диалогты дискурстың үстірт және астырт құрылымдары анықталды. Үстірт құрылым дегеніміз – диалогқа қатысушы кейіпкерлер туралы ақпарат, оның білімі мен білігі, әлеуметтік жағдайы, басқа кейіпкермен қарым-қатынасының суреттелуі танылады. Ал астырт құрылымында кейіпкердің сөзі мен іс-әрекеті, таным-түсінігі мен мінезі көрінетін ұлттық кодты беретін тілдік бірліктерді, мәдени маркерлерді көреміз. Зерттеу жұмысына көркем шығарма мәтіндегі мәдени маркерлер арқылы этностың ерекшелігі, мәдениеті, танымы, дүние бейнесі айқын көрінетін диалогты қатысымдар алынды.

Зерттеу жұмысында көркем мәтіндегі диалогты дискурстың лингвомәдени сипатының семантикалық деңгейі мәдени кодтардан, мәдени маркерлерден, символдардан, олардың астырт және үстірт құрылымдарындағы мағыналарынан көрінетіні анықталды.

Мақалада әдеби туындыларда сөйлеу актісі лингвистикалық тұрғыдан өңделген және кейіпкерлердің сөйлеу әрекеті сөйлеу әдебіне сай болып, тілдің коммуникативті бірліктері ұлттық-мәдени аспектіде анық байқалатынын ескере отырып, мәнмәтіндік және прагматикалық сараптама үшін сипаттамалық әдіс, диалогтық сөйлесімдердің мазмұны мен құрамын сараптауда құрылымдық-семантикалық әдіс, диалогтық қатысымдағы ұлттық ерекшеліктерді анықтау үшін мәнмәтіндік әдістер мен лингвомәдениеттану әдістері басшылыққа алынды.

Түйін сөздер: автор, кейіпкер, диалог, ұлттық код, лингвомәдени өлшем.

T. RAMAZANOV, A. AKHMET

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty

A. SHORMAKOVA

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

THE LINGUISTIC AND CULTURAL NATURE OF DIALOGUE IN A LITERARY TEXT

Abstract. The article analyzes the linguistic and cultural nature of dialogic discourse in a literary text. The research work provided for the consideration of linguistic and cultural criteria of dialogue at the semantic level. Having studied the

speech ethics of a person through language, we can trace the mentality of the nation, religious views, customs, national culture. For this reason, language researchers have recently been particularly interested in the language of the addressee, the relationship between the addressee and the addressee. This conclusion underlines the main relevance of the research work.

Learning the language of works of art can answer many questions of today. The use of the hero's language in the work, the artistic means and proverbs found in it, reflecting national knowledge, the use of ritual names and concepts, occasional words successfully reaches the reader through dialogic discourse. Thanks to the successfully selected dialogic language, it becomes possible to determine the style of the writer. In the research work, an analysis of the linguistic and cultural nature of the Kazakh dialogue was carried out, based on works on dialogue in foreign and domestic linguistics.

The article reveals the surface and internal structures of dialogic discourse in a literary text. The surface structure refers to information about the characters involved in the dialogue, his knowledge and skills, social status, description of his relationship with another character. And in the internal structure we see linguistic units, cultural markers that give a national code in which speech and actions, cognition and character of the hero are manifested. In the research work, through cultural markers in the text of the artwork, dialogues were obtained in which the specifics of the ethnos, culture, cognition, and image of the world are clearly expressed.

The research work has established that the semantic level of the linguistic and cultural nature of dialogic discourse in a literary text is manifested in cultural codes, cultural markers, symbols, their meanings in surface and internal structures.

The article takes into account the fact that in literary works the speech act is linguistically analyzed and the speech act of the characters corresponds to speech ethics, the communicative units of the language are clearly expressed in the national-cultural aspect, the descriptive method, the structural-semantic method of analyzing the content and composition of dialogical conversations, contextual methods and methods of linguoculturology are used for contextual and pragmatic analysis to identify national features in the dialogical received.

Key words: author, character, dialogue, national code, linguistic and cultural dimension.

References:

1. Gumboldt V. Iazyk i filosofiiia kulturey. – M., 1985. – 452 b.
2. Baitürsynūly A. Tıl – qūral. – Almaty: Sardar, 2009. – 348 b.
3. Fabrizio Macagno. Analyzing the pragmatic structure of dialogues // Journal «Discourse Studies» 2017, 19 (2). P7 148-168. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461445617691702>
4. Baitürsynūly A. Ädebiet tanytqyş. – Astana: Alaşorda, 2022. – 592 b.

5. Serǵaliev M. Mūhtar Äuezov jäne körkem şyǵarma tılı. – Almaty, 1994. – 231 b.
6. Aitbenbetova A. Auyzekı jäne körkem şyǵarma мәтiнiндеǵı dialog: lekcikalyq sintaksistik, stilistikalyq qyzmeti. filol.ǵ.k.,daiynd. diss.. – Almaty, 2007. – 130 b.
7. Tymbolova A.O., Kuşkimbaeva A.S. Keiipker tılı men tıldık tұлǵanyñ bailanysy (psiholingvistikalyq taldau) // Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq űlttyq universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2015. – №4 (156). – 46-54 bb. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1464>
8. Qaliūly B. Tıl biliminiñ jaña baǵyttary: konsept, pragmatika, diskurs, мәтiн maqalalar jınaǵy. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2012. – 246 b.
9. Karaulov Iy. Russkii iazyk i iazykovaia lichnost. 7-e izd. – M.: İzd-vo LKI, 2010. – 264 s.
10. Uahatov B. Qazaqtyn halyq öleñderi. – Almaty: Ğylym, 1974. – 131 b.
11. Smaǵūlova G. Mәтiн lingvistikasy. – Almaty: Qazaq un-tı, 2019. – 460 b.
12. Bolǵanbaev Ä. Qazaq tilindeǵı alǵys jäne qarǵys мәнді тұraqty tırkester. Qazaq tılı tarihy men dialektologiiasy мәseleleri. – Almaty: Öner, 1960. – 121 b.
13. Uәliūly N. Frazelogiia jäne tıldık norma. – Almaty, 1998. – 390 b.
14. Mankeeva J. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
15. Akkuzova A. D. İsabekovtyn мәтiндерinde qoldanylǵan ruhani qūndylyqtardy beineleitin tıldık derekterdiñ kommunikativtik мәni. Halyqaralyq ğylymi-әdistemelik Workshop «Äl-Farabi filosofiiasy: мәdeniet, til jäne әdebiet». – Qazaqstan, Almaty, 2020. – 31-39 b.
16. Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialar, űǵymdar men ataularynyn dәstürlı jüiesi. Ensiklopediia. A-B. – Almaty: TOO Alem Damu İntegrasiia, 2017. – 856 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Рамазанов Талғат Бекболатұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеу университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Рамазанов Талгат Бекбулатович – докторант Казахского национального исследовательского университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ramazanov Talgat Bekbolatovich – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National Research University, Almaty, Kazakhstan.

Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық зерттеу университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Ахмет Акбөпе Нуркадыровна – докторант Казахского национального исследовательского университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Akhmet Akbөpe Nurkadirovna – doctoral student of Al-Farabi Kazakh National Research University, Almaty, Kazakhstan.

Шормакова Айжан Ботанқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Шормакова Айжан Ботановна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан.

Shormakova Aizhan Botanovna – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.04>

Г. САГИДОЛДА¹
*Қ.Қ. САРЕКЕНОВА²
М. САПАРНИЯЗОВА³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
Алфраганус университеті, Ташкент, Өзбекстан
(e-mail: sagidolda_g@enu.kz¹, sareke.kk@gmail.com²,
saparniyazova@alfraganusuniversity.uz³)

***ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРІ» ТІЛІНІҢ КОГНИТИВТІК ҚҰРЫЛЫМЫ: «ИМАН» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ**

Аңдатпа. Мақалада Ясауи «Хикметтерінің» когнитивтік құрылымы, соның ішінде «иман» тұжырымдамасы қарастырылды. Қожа Ахмет Ясауидің ұрпаққа аманаттаған мұрасы, ұлы тұлғаның ислам діні тарихындағы және ислам мәдениетіндегі, сонымен қатар түркі жұртының рухани мәдениетіндегі орны өте үлкен. Ясауи өз еңбегінде исламның басты парыз-қағидалары, жалпыадамзаттық құндылықтар мәселелерін көтереді. Мақаланың кіріспе бөлімінде Ясауи «Хикметтерін» жан-жақты тұрғыда әр кезеңде зерттеген ғалымдардың еңбегіне шолу жасалынды. Мақаланың мақсаты Ясауи «Хикметтері» тілінің концептілік өрісін лингворухани код тұрғысынан қарастыру. Шығармадағы рухани-мәдени лексика және олардың қатысуымен жасалған бейнелі тілдік орамдар (фразеологизмдер, перифраздар, сөз-символдар) мазмұндық ішкі құрылым жағынан алғанда қазақтың ұлттық құндылықтар жүйесінің діни тұғырына жетелейтін лингворухани код қызметін атқарады деуге болады. «Хикметтер» тілінде иман концептілік деңгейде көрініс береді, тіптен өз құрылымына ар, ұят, әдеп, сыйластық, кішіпейілділік, кешірім, адалдық, кемелдену, әділдік сияқты ұғымдарды жинақтайды. Осы мәселе мақаланың негізгі бөлімінде хикметтерден үзінді келтіріліп, ондағы тілдік бірліктерге талдау жасау арқылы сараланды.

Түйін сөздер. Ясауитану, Ясауи мұралары, Ясауи «Хикметтері» тілі, қолжазба мәтін, аударма мәтін, когнитивтік құрылым, концепт, концептілік өріс, лингвомәдени код.

Кіріспе. ХХ ғасырдың соңында қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізіп, әлеуметтік, қоғамдық, рухани, саяси тұрғыдан көптеген өзгерістерді бастан

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14870245 «Ахмет Ясауидің «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

өткерді. Танымдық көзқарас артып, ой-сана деңгейі де жоғарылап, дінге жаңашыл, жақсы көзқараспен қарайтын болды. Азаттыққа қол жеткізгеннен кейін еліміздің түкпір-түкпірінде түрлі мешіттер мен медреселер салынып, дін туралы ойлар қоғамда ашық айтыла бастады. Жұрттың бәрі исламды тану – Құдайды тану деп қабылдап, ислам мұраларын зерттеуге ерекше ықылас танытты. Дін мен ғылымды зерттеушілердің алдыңғы қатарында тұрған міндет – сан ғасырлық тарихы бар ұлтымыздың асыл қазыналарын, ислам дінінің негіздері мен шарттарын насихаттаған тұлғалардың өмірбаяны мен шығармашылық ғұмыры, атқарған қоғамдық істері туралы ашық жазып, талдап, жан-жақты зерттеу болатын. Солардың ішінде мұсылман халықтарының рухани ұстазы – Қожа Ахмет Ясауиді зерттеу жұмыстары алдыңғы қатарда тұрғаны анық.

Ясауитану – түркі жұртшылығына ғана емес, күллі ислам әлеміне танымал философ-сопы, ақын, ғұлама, данагөй ұстаз Қожа Ахмет Ясауидің (1167 ж.ө.) өмірі, туып өскен ортасы, ұрпаққа аманаттаған мұрасы, ұлы тұлғаның ислам діні тарихындағы және ислам мәдениетіндегі, сонымен қатар түркі жұртының рухани мәдениетіндегі орны, Ясауи мектебінің өкілдері мен олардың шығармаларындағы сопылық дәстүр сабақтастығының өміршеңдігі сияқты көптеген келелі мәселелерді X-XII ғасырлардағы Қараханид мемлекетінің құрылу, гүлдену және құлдырау кезеңімен, қараханидтер заманындағы феодалдық қатынастар және мемлекеттік құрылымның жүйесімен, исламдағы сопылық ағымның Орта және Орталық Азияда таралуымен, сол кездегі түркітідес халықтардың қоғамдық, әлеуметтік, шаруашылық жағдайымен, рухани мәдени әлемімен, тұрмыс-тіршілігімен сабақтастықта зерделейтін дербес ғылым саласы ретінде қалыптасу процесін бастан өткеруде деуге болады. Ясауитанудың ғылыми ұстанымы түркі әлемі руханиятының ортағасырлық бастау-арналарын іздестіретін тарихилық сипатпен шектелмейді.

Қазіргі таңдағы ғаламдық ақпараттық-технологиялық кеңістіктің біртұтастануы жағдайындағы цифрлық кезең «Ясауитанудың» алдына: Қожа Ахмет Ясауи мұраларын түстеп-түгендеу және ғылыми зерттеудің нысанына қол жетімді болдыру үшін Ясауидің өзінің және оның ізбасарлары қалдырған мұралардың қолжазба факсимилелерін, текстологиясын, әр түрлі тілдердегі аудармаларын, Ясауи мұраларына қатысты үлкенді-кішілі танымдық, ғылыми т.б. сипаттағы зерттеулерді жинақтау және сандық форматқа көшіру; Ясауи мұраларын зерттеудің тарихилық пен заманауилық принциптеріне негізделген кешенді амал-тәсілдерді қалыптастыру; Ясауи мұраларын «Қоғам: Адам: Мәдениет», «Дін: Адам: Діл», «Қоғам: Тіл: Дін», «Дін: Тіл: Діл» және т.б. триадалар шеңберінде XXI ғасыр лингвоконцептологиялық және лингвофилософиялық тұрғыдан зерттеу міндеттерін қояды.

Қожа Ахмет Ясауидің парасатты пайымдаулары мен нақыл сөздері, өткір

ойлары мен терең тұжырымдары жинақталған теңдессіз жинақ – «Диуани хикмет». Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикметтерінде» моральдық, философиялық, идеологиялық негіздерді ұстанып, адам баласының осы өмірдегі басты мақсаты – Алланы тану және адамның өзін-өзі тануы екенін нақты көрсетеді. Жаратушының бар екеніне иланбаған адам, жүрегін иман нұрымен толтырмаған адам. Адамның бойында болуы керек игі қасиеттер мен кемелдену жолындағы күресін толыққанды тұжырымдап, ислам діні негізінде жырлап өткен Ясауи бүкіл мұсылманның, әсіресе ислам дінін ұстанатын түркі халықтарының рухани ұлы ұстазы.

Ясауи – ұлы ақын. Ол сопылық поэзияның негізін салып, оны түркі жұртына насихаттаған тұлға. Қожа Ахметтің асқан ақылды, туғанынан ақын кісі екені туралы Жүсіпбек Аймауытұлы былай дейді: «Жалғыз-ақ ирандық Шәріптідин Язидиеннің кітабында Қожа Ахмет туралы анық мағлұмат бар деседі. Ол кітапта Қожа Ахмет Түркістан қаласынан отыз бес шақырым «Йасы» деген қалада туған. Ишандардың айтуынша, «Йасы» – Түркістандағы, мешіт жанындағы «Күл төбе». Медреседе оқып жүргенде түріктің бір ғалымы зеректігіне қызығып, Иран жаққа оқуға әкетіпті. Қожа Ахмет көп жыл оқып, молда болып қайтыпты. Жаратылысынан ақылды, ақын адам болса керек. Төңіректегі елге би болып, әділдігіне мұсылман түгілі, христиан дініндегі адамдар іздеп келіп, бітім айтқызған. Кәріп-қасарға көп жәрдемі тиген. Надан жұрт «Әулие» деп қастерлеп әкеткен» [1, 303].

Қожа Ахмет Ясауидің және оның ұстазы Арыстан баб кесенелерінің қазақтың киелі топырағында, өзінің туып-өскен жері Түркістан қаласында орналасуы – қазақ халқы үшін зор мақтаныш. Түркістан қаласының сәнін ашып, сәулесін шашып, нұрландырып, жарық беріп тұрған Ясауи кесенесіне келушілер саны күннен-күнге артып, толастар емес. «1978 ж. қыркүйекте Қожа Ахмет Иасауидің республикалық мұражайы ашылды. 2003 ж. маусымда Парижде өткен ЮНЕСКО-ның 27-сессиясында Қожа Ахмет Иасауи кесенесі дүниежүзілік мәдени мұралар тізіміне енгізілді» [2, 129]. 2000 жылдық тарихы бар Түркістан топырағын киелі етіп, құдіретін арттырып тұрған да – ұлы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.

«Өзінің «Диуани хикмет» деп аталатын ақындық туындысында Қожа Ахмет исламның басты парыз-қағидалары жайында әңгімелейді, өлең шумақтарында ол тақуалыққа, сабыр мен ұғыныстыққа шақырады. Жалпыадамзаттық құндылықтарды уағыздай отырып, дана ақын билігі шектен шыққан әміршілер мен дін үлемдерін әшкерелеп, сынайды. Бірінші кітап шарифатқа, екіншісі – тауарихқа, үшіншісі – хақиқатқа, төртіншісі – тарихатқа, яғни сопылықтың мұрат-мақсатына арналған» [3,86].

Қожа Ахмет Ясауидің ұстанған сопылық ілім дүниедегі барлық тіршілік иелерінің, бүкіл жаратылыстың Алланың махаббатынан жаратылғандығын растайды. Сопылық философия бүкіл адамзат баласын тек қана ізгі қасиеттер

мен іс-әрекеттерге тәрбиелейді. Сол арқылы адам жан-дүниесінің тазалығына, шынайы бақытқа ұмтылады. Ясауи ілімі – сопылыққа бастайтын, оның сипаттары мен мақсатын, мазмұнын насихаттайтын, соған негізделген ілім. Ясауи ілімі бойынша, сопылық дүниетанымның басты мұраты – күллі әлемді жаратушы Алланы тану. Ал ғашықтық болса, Ясауидің тілімен айтқанда, Аллаға деген ғашықтық – сопылықтың ұстанымы. Сондықтан да Алланы тану, оған деген риясыз ғашықтық адам жанының жүрек бөлігімен тығыз байланысты. Жан мен тәннің байланысында жүректің атқарар рөлі айрықша. Ясауи ұстанған осындай тағылымды, ұлы ойларды Абай мектебінен де кезіктіреміз. Абайдың «толық адам» концепциясы Ясауи философиясымен өзара ұштасып жатыр. Хакім Абайдың:

«Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй, ол Алланы, жаннан тәтті» [4, 244], – деген жолдарындағы ақын айтқысы келген ойдың төркіні де Хақ тағалаға, Аллаға деген ғашықтыққа жетелері сөзсіз.

«Ясауи ілімі мен шығармашылығы түркі халықтары рухани мәдениетінің барлық саласында – әдебиетінде, тарихында, салт-дәстүрінде, дүниетанымында, ойлау жүйесінде өзіндік із қалдырды. Сондықтан ойшыл ақын мұрасын зерттеп-зерделеу – ұлтымыздың төл болмысын, түп негізін тану болып табылады» [5, 331].

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикметтерінің» тілі көркем әдеби сөздерге, терең ойлы философиялық тұжырымдарға толы. Ұлы ғұлама жиі қолданған Аллаға ғашықтық, иман, адамгершілік, әділдік, ар, ұят, кешірім, қайырымдылық, уәде, ғаріп, және т.б. діни лексиканы қазақ халқының ұлттық ой-өрісінің кемелденуі мен ислами құндылықтарының қалыптасу эволюциясын зерделеуге жетелейтін лингворухани код тұрғысынан қарастырудың маңызы зор.

«Диуани Хикметті» зерттеумен түрік ғалымы М.Ф. Кепрюлю-заде, орыс ғалымдары А.Н. Самойлович, Е.Э. Бертельс, А.К. Боровков, Г.Ф. Благова, өзбек ғалымдары Э.Р. Рустамов, Н.М. Маллаев, В.И.Захидов т.б. айналысты. Жыр жинағы 1887, 1901 жылдары Қазанда, 1901 жылы Стамбулда, 1902, 1911 жылдары Ташкент қаласында жеке кітап болып басылып шықты [6, 24-33].

«Диуани Хикметті» лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мәселесінде, әсіресе орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдерінің қалыптасуы мен дамуы проблемасымен айналысқан А.Н. Самойлович, К.Г. Залеман, С.Е. Малов, А.К. Кононов, А.К. Боровков, Э.Н. Наджип, т.б. орыстың түркітанушы ғалымдарының қосқан үлесі ерен деуге болады. [7, 265].

Қазақ зерттеулершілерінің ішінде ең алғашқылар болып Қожа Ахмет Ясауи жайында ой қозғаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Ясауиге қатысты аңыз әңгімелерді, естіген, көрген-білген материалдарды жинақтап, замандастарымен ой бөлісіп, өз дәуірінде мақалалар

жариялап отырды. ХХ ғасырдың басында көптеген кедергілердің болуына қарамастан қазақ зиялылары Қожа Ахмет Ясауи туралы танымдық мақалаларын баспа беттерінде жариялап отырды. Мәселен, М. Дулатұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінің 16-санында жарияланған «Хазіреті Сұлтан» атты мақаласында Ясы қаласына Қожа Ахмет келгеннен соң, ел-жұртқа даңқы қатты жайылғанын жазады.

Ясауи туралы тереңнен ой қозғап, толымды еңбек жазған қазақ ғалымдарының бірі – Ханғали Сүйіншәлиев. 1967 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері туралы» деп аталатын еңбегінде Х.Сүйіншәлиев Ясауи ілімінің негізгі мақсат-мүддесін айқындап көрсетуге ұмтылды. Ғалым Ясауидің дүниетанымы мен ғұмырбаянына, шығармаларына терең бойлай отырып, ақынды өз қоғамының жемісі ретінде танып, оның поэзиясында халық ауыз әдебиетінің сарындары көптеп кездесетінін ашық жазды. Өлең буындарына, айшықтарына, ерекшеліктеріне, олардың берілу сипаттарына қарап, одан кейінгі қазақ ақын-жырауларының көбі дерлік Ясауи шығармашылығынан сусындап, оған еліктегенін пайымдады. Ал Ә. Қоңыратбаев «Қазақ эпосы мен түркология» (1987) атты еңбегінде Ясауидің шығармашылығына әдеби талдау жасайды, сопылық поэзияның туу және қалыптасу тарихына көз жүгіртеді.

А. Әбуовтың «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымын зерттеудің тарихи-философиялық аспектісі» (Түркістан, 1996), С. Дәуітұлының «Диуани хикмет» хақында» (Алматы, 1998), Құдайберген Жұбанов пен Жанғазы Жолевтің 6 тараудан тұратын «Қожа Ахмет Ясауи» («Жұлдыз» журналы, 1999) тәрізді көлемді мақалалары Ясауитанушылар үшін тың дерек көзі, қажетті материал бола алатыны сөзсіз. Қазақ тіл білімінде Ясауидің тіліне, оның лексикалық сипатына, текстологиясы мен аудармасына қатысты айтылған Ә. Құрышжанов пікірлерінің де маңызы зор [8, 190].

ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында Қожа Ахмет Ясауи хикметтерін қазақ тіліне аудару ісі ерекше жанданды деуге болады. Мәселен, М.Жармұхамедұлы 1993 жылы ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазба қорында сақталған (№ 2330-38) «Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи» қолжазбасында кездесетін хикметтерді ана тілімізге тәржімалап, жеке жинақ ретінде жариялады. Жинақ араға 11 жыл салып, 2002 жылы «Жалын» баспасынан қайыра жарық көрді. С. Битенұлы 149 хикметті (1990), Х.З.Иманжанов 40 хикметті (1991), Ә. Жәмішұлы 70 хикметті (1995), Е. Дүйсенбайұлы 71 хикметті (1998), Ә. Ибатов, З. Жандарбек, А. Нұрмановалар 149 хикметті (2000), Т. Айнабек 149 хикметті (2001) тәржімалап, көпшілік назарына ұсынды.

Қазақстанда Ясауитану саласы 2000 жылдардан кейін дамудың жаңа сатысына көтеріліп, Ясауи мұрасын зерттеу, аудару және насихаттау ісінде біршама жетістіктерге қол жеткізілді. Мәселен, профессор Мекемтас

Мырзахметұлы 2011 жылы «Жалын» журналында (№ 9. – 4-7 б.) жарық көрген «Яссауи поэзиясы: ғылымды жүйелеу көріністері жайында бірер сөз» атты мақаласында Ясауи дүниетанымының сипаттарын айқын көрсетеді. Ақын шығармаларының адамның ішкі жан толғаысынан сыр шертіп, оның түп-төркіні әлемнің екінші ұстазы әл-Фарабидің тағылымды туындыларында, өнегелі ойларында жатқандығын аңғартады. М.Мырзахметұлы Ясауи ілімін зерттеудің күрделілігіне қатысты мынадай пікір айтады: «Яссауи заманынан бізге жеткен сопылық танымның уақыт жүрісіне қарай әрқилы реңктерге түсіп өзгеріп отырған болмысын танып, ажырата білудің өзі кімге де болса оңайға соқпайды. Сопылық әлем болмысына, ең болмағанда, бүкіл мұсылман елдері жетік білетін қарапайым исламиятқа дарялығы тым мардымсыз, қазіргі қазақ оқырмандары үшін одан да ауыр соқпақ. Бұған қоса суфизмнің ірі өкілдерінің ой танымы, көбінесе сопылық классикалық поэзия тілімен берілуінің үстіне қатқабат астарлы да перделенген символды шартты ұғымдармен пәлсапалық өреде өріліп берілуі де қинаған үстіне қинай түспек» [9, 5].

Рәбиға Сыздықованың «Ясауи тілінің қыпшақтық-оғыздық негізі» атты мақаласы 2002 жылы «Түркология» журналында жарияланды. Мақалада Ясауидің өмірі мен хикметтерінің тілі туралы жан-жақты талдау жасалып, ғұламаның өмірлік мақсаты мен хикметтерінің рухани маңызы туралы сөз етіледі. Рәбиға Сыздықова зерттеуінде Ясауидің ілімі Құдайды табиғатпен теңестіріп, Құдайды тану, ең алдымен, адамның өзін тануы арқылы басталатындығы екенін ашық жазады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында тіл білімі ғылымының негізгі әдістері мен жалпы ғылыми әдістерді пайдаланылды. Талдау, жинақтау, салыстыру әдістерді қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» (Алматы, 2014) деп аталатын бірегей еңбегінде Р.Ф. Сыздық: Ясауи хикметтерінің Самарқанд (Залеман) қолжазбасы туралы археографиялық мәліметтер береді; қолжазба мәтінінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, фразеологиялық, көркемдік сипаттарын танытады; Ясауи «Хикметтерінің» тілдік негізін (сүйегін) қыпшақ-оғыздық аспектіде жете зерттеудің қажеттілігін алға тартады; Ясауитанудың лингвистикалық бағытында орын алуға тиісті қазіргі таңдағы ғылыми басымдықтарды жіктеп көрсетеді [10, 5]. Р.Ф. Сыздық атап көрсеткен Ясауи «Хикметтері» тілін зерттеудің басым бағыттарының бірі – ескерткіш тілінің когнитивтік құрылымына (жүйесі) қатысты тақырыптарды қолға алу.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтердің бірі – концепт. Тілтаным ғылымында, соның ішінде қазақ тіл білімінде концепт туралы анықтамалық деңгейдегі пікірталастар толастамай келеді. Дейтұрғанмен концептінің ұлттың тілімен және рухани-мәдени құндылықтар әлемімен тығыз байланыстағы күрделі құрылым екені дау туғызбайды. Мәселен, орыс ғалымы В.А. Маслованың пікірінше: «Концепт – это семантическое образование,

отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующие носителей определенной этнокультуры. Концепт, отражая этническое мировоззрение, маркирует этническую языковую картину мира и является кирпичиком для строительства «дома бытия» [11,36]. Ал А.Ислам лингвомәдени ізденістерде дүниетанымдық концептілердің өзіндік орны бар екенін айта келіп: «концепт дегеніміз, ол біздің пайымдауымызша, адам санасында тұрған орта, дін, мәдениет, жалпы алғанда, дүниетаным негізінде белгілі бір ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз беріліп отыратын құндылық. Сөйтіп олар «концептілер аймағын» құрайды» – дейді [12,5]. Демек, концептіні этникалық дүниетаным мен ұлттық рухани-мәдени құндылықтардың тіл бірліктерінің ішкі құрылымының терең астарында бекіп, тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғастық табуын қамтамасыз ететін ықшам тұрпаттағы семантикалық құрылым деп санасақ, Ясауи «Хикметтері» тілінің концептілік өрісін лингворухани код тұрғысынан қарастыру қажеттігі туындайды.

Ясауи «Хикметтері» тілінің концептілік жүйесі онда жырланған Аллаға және Мухамед (с.а.у.) пайғамбарға деген сүйіспеншілік, кедей-кепшектер мен жетімдерге қамқорлық көрсету, діни парыздарды орындау, зікір салу, нәпсімен күрес, өзін-өзі сынау, өлім туралы ойлау, рухани кемелдік және оған жетпей тұрып шейх болудың дұрыс еместігі сияқты басты тақырыптармен тікелей байланыста болып келеді. Ясауи тіліндегі Хақ тағалаға деген ғашықтықты, Мухамед (с.а.у.) пайғамбарға деген сүйіспеншілікті, адамдық пен әділдікті, иман мен әдептілікті, ар-ұят пен нәпсіні, ғаріптік пен жетімдікті сипаттайтын тіл бірліктері, нақтырақ айтсақ, рухани-мәдени лексика және олардың қатысуымен жасалған бейнелі тілдік орамдар (фразеологизмдер, перифраздар, сөз-символдар т.б.) мазмұндық ішкі құрылым жағынан алғанда қазақтың ұлттық құндылықтар жүйесінің діни тұғырына жетелейтін лингворухани код қызметін атқарады деуге болады.

Ахмет Ясауи «Хикметтері» арқылы өзін ислам дінінің нағыз насихаттаушысы, тартушысы ретінде танытты. Ғұлама өз «Хикметтерінде» Аллаға шексіз ғашық болуды дәріптей отырып, ислам дінінің ғана емес, Мухамед пайғамбар (с.а.у.) үмбеттерінің кемелденуінің өзегі етілетін **иман** тұжырымдамасын жасады.

Ясауи «Хикметтері» тілінде иман – Аллаға, Хақ тағалаға деген шексіз ғашықтық, Алланың құлы және елшісі Мухамед пайғамбарға (с.а.у.) деген риясыз сенім, исламды шын жүректен қабылдай алуы. Хикметтер тілінде иман концептілік деңгейде көрініс береді, тіптен өз құрылымына ар, ұят, әдеп, сыйластық, кішіпейілділік, кешірім, адалдық, кемелдену, әділдік сияқты ұғымдарды жинақтайды деуге болады.

Қазақстандық ясауитанушылардың бірі – З. Жандарбек: «Қожа Ахмет Ясауи өзінің басты қызметі Иманды Исламға қайтару деп түсінді және өзінің бар күш-қуатын осыған арнады. Ол діннің негізгі тірегі иман екендігін анық

түсінді және өзгелерді де иманның құдіретін өзіндей түсінуге, сезінуге шақырды. Қожа Ахмет Йасауи иманды діндегі бар амалдың алдына шығарды. Иман жоқ жерде дін де жоқ. Ол өзінің осы талабын өзінің соңынан ергендерге аманат етіп қалдырды» дей келе, оның басты себебін Ясауи өмір сүрген кезеңдегі рухани тарихи себептермен байланыстырады [13]: «Қожа Ахмет Йасауи ислам дінінің әлсіреп, мұсылман қауымының рухани саяси дағдарысқа түскен кезеңінде тарих сахнасына шықты. Бұл кезеңде Ислам әлеміндегі жағдай күрделеніп, билік үшін талас өршіп тұрды. Бұрынғы исламға тіреу болған ірі мемлекеттер іштей іріп, бөлшектеніп майда иеліктерге айналды. Ислам әлемінің әлсірегенін сезген Европа мұсылмандарға қарсы крест жорығын бастады. Жерорта теңізі жағалауындағы көптеген жерлер крестішілердің қоластына түсті. Шығыста қаратқытайлар Қарахандық билеушілерді тізе бүктіріп, өздеріне жартылай тәуелді етті. Ислам әлеміне тіреу болады деген Хорезмшахтар мемлекеті Меккені басып алуға, өзіне тәуелді етуге ұмтылды. Мұның бәрі ислам қоғамындағы етек алған рухани дағдарыспен тікелей байланысты болды. Қожа Ахмет Йасауи сол кезеңнің басты мәселесі – мұсылман дініндегі халықтардан иманның көтерілуі, халықтың көбі имансыз тобырға айналуында екенін көре білді».

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (2008) иман сөзінің негізгі үш мағынасы көрсетіледі [14, 353-354]: 1. Ислам дінінің бес парызының бірі, діншілдік наным. 2. Адам бойындағы ізгілік, адамгершілік; 3. Белгілі бір іс-әрекетпен байланысты серт, уәде, үміт. Иман сөзі тірек компонент болған фразеологизмдер де қазақ тілінде көптеп кездеседі: иман айтты – құдайға құлшылық етті, дұға оқыды; иман келтірді – шариғат заңы бойынша аят оқыды; иманын үйірді – 1) адам өлер сәтінде Құран аяттарын оқу; 2) қатты қорықты; иман жүзді кісі – кішіпейіл, жүзі жылы адам; иманы бетінде үзіліп тұр – ұяң, ибалы, тәрбиелі; иманын ұшырды – үрейін алды, қорқытты; иманын сатты – ар-ұятын саудаға салды; имандай ұйыды – бар ынта-ықыласымен иланды, сенді және т.б.

«Иман дегеніміз не?» – деген сұраққа ғұлама Ясауи «Хикметтерінде» былайша жауап береді [10, 269]:

94а

4./Құл Хожа

5. қырққа кірдің нәфсіңні қырқ/

6. мұнда йығлаб ахирәтдә болғыл ғариқ/

7. пост-и иман шариғат дүр мағзы тариқ

8. тариқаттә кіргән үлүш алды дустлар.

Фактологиялық материал ретінде талдауымыздың арқауына алынып отырған Самарқанд қолжазбасындағы Құл Хожа қырққа кірдің нәфсіңні қырқ деп келетін бірінші жол «Хикметтердің» 2000 жылы жарық көрген аудармасында [15, 49]: «Құл Қожа Ахмет, қырықты жырақ қыл да» деп, ал 2009 –

жылғыда «Құл Қожа Ахмет, қырықты шырақ қыл да» деп беріледі[16, 39]:

Құл Қожа Ахмет, қырықты жырақ / (шырақ) қыл да,
Ақыретте есіңді жи, жылап мұнда.
Иман – дін, мәні – дүние мұрат қума,
Үлесін құдай деген алды, достар.

Ясауидің «Хикметтерінде» көрініс тапқан ең негізгі ұстанымдарының бірі – дін жоқ жерде иманның да болмайтынын айқын дәріптеуі. Мәселен, ислам дінін ұстанатын әр адамның тірлігінде жасаған дұғасының бұ дүниеден өтер сәтіндегі иман үйіруіне қатысы Ясауидің «Хикметтерінде» (Самарқанд нұсқасы) [10, 199]:

ба

1. махшарда хуррам/қийаматда улығ зәтігә
2. мәхрам / ду'аға йары берсүн һәр мусулман
3. өләр уақтыда елткәй нур-и иман - деп жырланады.

Бұл жолдар қазақ тіліне былайша аударылып беріледі[15, 191]:

Құдайым ойласын махшарда жақсылық

Қиямет күні қымбат затына.

Дұғаға жәрдем берсе әр мұсылман,

Өлер уақытында күтеді оларды, нұр иман

Иман адамның бойындағы кішпейілділік, қарапайымдылық, мейірімділік сияқты жақсы қасиеттердің тұғыры болатыны, ал менмендік, тәкаппарлық, надандық, т.б. қасиеттер имансыздықты көрсететіні, имансыз адамның оқыған Құраны мен жасаған дұғасының еш қабыл болмайтыны Ясауидің «Хикметтерінде» былайша жырланады[10, 200]:

7а

10. дин исләми йоқ иманы уайран/қийамат

11. таңы атса йолда қалған/ пирі кәмильні

12. көрмәй шайх сан'ан/Худа етмәс

13. қабул оқыса қуран/өзіні шайх етәр.

Бұл жолдардың аудармасына зер салсақ, Ясауи тілінің поэтикалық әлеуетін көрсету мақсатында қолжазбадағы жолдарының орын тәртібінің ауыстырылғанын байқауға болады [15, 192]:

Пір Кәмілді көрмей, шайх санамаймың,

Құдай қабыл қылмас ол оқыған Құранды,

Діні иманы жоқ, исламы ойран,

Қиямет таңы атса, жолда қалған

Өзін шайх дер, іші бос, құр қуыс.

Ясауи тілінде йол – «жол» сөзі арқау болған йолда қал-, йолға кір-, йолға сал-, йол тұт-, игрі йол, йахшы йол, йолдын аз- (жолдан азу), йол адашсаң, йолдын азсаң тәрізді бейнелі фраеологизмдер жиі кездеседі. Ясауи тіліндегі йол – Алланы, Хақ Тағаланы тануға апаратын жол, Құдай жолы, Алланың жолы

деген мағыналарда қолданылады.

Нәтижелер. Р. Сыздық «Диуани Хикметтер» тілінде қолданылатын фразеологизмдер мен тұрақты эпитетті тіркестер – поэзия тілінің көріктеуіш құралдарының екенін, олардың бірқатары бір затты, құбылысты астарлап, өзгеше мағына беріп атаса, енді біреулері семалық ренк үстеп, семантикалық шеңберін кеңейтіп не тарылтып көрсететінін айта келіп: «мәселен, игрі йол, йахшы йол» дегендер тіпті де «көлік, адам жүретін кәдімгі жол» дегенді білдірмейді, ол жалпы ислам дінінде, оның ішінде Ясауи тілінде «мистикалық суфизм дініне ден қою, бас ұру, оны берік ұстану» деген ауыспалы (өзгеше) мағынадағы атауды білдіреді» – дейді [10, 173].

Ясауи «Хикметтерінде» йол таб-, йолғә кір- тіркестері Ясауидің өзінің Хақ жолына түсуіне қатысты:

Қырқ йашымда Алла дедім йол тапай деб,
Ерәнләрні ізін алыб һәм өпәй деб,
Хизмәт қылыб һәр сир көрсәм мән йапай деб,
Зәті ұлуғ хожа сығынып келдім сәңә

Қырқ бірәмдә талиб болұб йолғә кірдім,
Ихлас бірлә йалғұз Хақгә көңүл қойдым.

Құл Хожа Ахмәд йолғә кіргін хала фурсат,

Алла дегіл ‘умрың өтті дәм ғанимат – деп келетін жыр жолдарында кездеседі [10, 300; 370].

Алланың хақ жолына түсудің азап-мехнаты көп екені, жолдан таймау үшін Аллаға көп жалбарыну қажеттігі «Хикметтер» тілінде [10, 300; 370].

Айа дустлар, бұ йолларны ‘ақбасы көп,
Йүрсә болмас пир хизмәтін етмәгүнчә,
Йүз мың афат михнәт хатары көп.

Зар йығлагіл зар еңләгіл рахм әйләсүн,
Йолдын азсаң қолұң түтүб йолға салсүн.

Әмин дегіл пир-и Муған қолұң алсүн,
Хизмәт қылған ахир мурад тапар дустлар – деп жырланады.

Демек Ясауи үшін Хақ жолы дегеніміз – адамның рухани кемел тұлғаға айналуының жолы. Алла жолында Расул тәрізді қиындық көріп, азап шекпейінше Хақ Тағаланы тану мүмкін еместігі идеясы Ясауи «Хикметтері» тілінде ғаріп, ғаріптілік ұғымдары арқылы беріледі.

Ғаріп сөзі қазақ тілінде «мүсәпір», «байғұс», «бейшара» мағыналарын білдіреді. Сонымен қатар, шарасыз адам кейпін беруде де ғаріп сөзі жұмсалады. Қазақ әдеби тілі сөздігінің 4-томында мынандай анықтама берілген:

«Ғаріп. 1. Кәріп, мүсәпір, бейшара. 2. Бейшара, сорлы, кедей. 3. Қиын жағдайға ұшыраған, ауыр халдегі адам» [17, 9]. Ғаріп сөзі сөздікте «қайғы» ұғымымен де байланыстырылады. Ғаріп жүрек (қайғылы жүрек), ғаріп көңіл (қайғылы көңіл), ғаріп болды, ғаріптікке тап болды (қиындыққа тап болды) деген тіркестердің барлығында ғаріптік қайғы мен қиыншылықтың образына алынады.

Ясауи «Хикметтеріндегі» ғаріптік – тек қана бір Алладан көмек сұрау, Алланың алдында ғана шарасыз болу, Аллаға ғана сену, жалбарыну, тәубе ету болмақ. Сондықтан ғаріптік – «Хикметтер» тілінде имандылықпен ұштастырылады [18, 167-178]:

Хақны тапқан ғариблары дәйим фақир,
Қайда барса бойнын игіб йүрәр Хақир.
Тофрағ болған ғарибларны хублар таныр,
Йахшыларны хизмәтідә өлмәйін му.

Ясауи «Хикметтерінде» ғаріп, пақыр, жетім жандардың көңілін тауып, мейірімділік таныту, оларға қамқорлық жасау Расулдан аманатқа қалдырылған адамгершілік пен ізгіліктің озық үлгісі етіледі [19,1-12]:

Ғарип, йетим, мискинларни башин сылаб,
Көңили қатиг халаиқдин қачтим ман-а
Ғарип, фақыр, йетимларни Расул сурди,
Ошил туни Миғраж чикиб дидар курди.
Қайтыб тушиб ғарипларни халин сурди,
Ғарибларни изин излаб йурдим ман-а

Мадинаға Расул барыб болды ғариб,
Ғариблиғда мехнат тартыб болды қариб,
Жафа тартыб йаратқанға болды хабиб,
Ғариб болыб ғакабалардин аштым ман-а – деп жырлайды.

Қазақ тілінде бұл жыр жолдары былайша аударылады[15, 7]:
Ғаріп, жетім, пақырлардың көңілін сыйлап,
Көңілі бүтін халайықтан қаштым міне

Ғаріп, пақыр, жетімдерді Расул білді,
Сол түні Миғраж шығып, дидар көрді,
Қайтып түсіп, ғаріп, пақыр қалін сүрді
Ғаріптердің ізін іздеп түстім міне

Мәдинеге Расул барып, болды ғаріп,
Ғаріптіктен азап тартты күйіп-жанып,
Жапа тартып, жаратқанға болды жақын,
Ғаріп болып, ауыр жолдан астым міне.

Қорытынды. Ясауи «Хикметтерінде» көрініс беретін «Иман» тұжырымдамасы Аллаға деген ғашықтық, Алланың құлы және елшісі Мухамед пайғамбарға (с.а.у.) деген махабат, Хақ жолына түсу және ол жолда мехнат шегіп, ғаріп күйге түсу ұғымдарымен шектелмейді, сонымен қатар адамгершілік, ізгілік, әділдік, ұстамдылық, сабырлылық, қарапайымдылық, кешірімді болу және т.б. асыл қасиеттермен сипатталатын «кемел адам» образына қатысты концептілік жүйені қалыптастыруға негіз болады. Ол жүйе, сайып келгенде, Ясауи «Хикметтері» тілінің когнитивтік біртұтас құрылымын түзіп, Алла мен адам арасындағы көзге көрінбейтін, бірақ адамның іс-әрекеттері арқылы танылатын рухани ішкі байланыстар «Хақ», «Рух», «Рахым», «Нұр», «Жүрек», «Көңіл» және т.б. ірі-ірі концептілер шеңберінде лингворухани кодқа түсіріледі.

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Иасауи) / Иассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. Даналық кітабы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. – 312 б.
2. Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық / Құрастырған: Ә.Көпіш. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2016. 1-кітап. – 312 б.
3. Байниетова С. Қожа Ахмет Иасауи. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна», 2007. – 96 б.
4. Шығармаларының екі томдық жинағы / А.Құнанбаев. 1-том: Өлеңдер мен поэмалар. Жалпы редакциясын басқарған М.Әуезов. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957. – 367 б.
5. Қожа Ахмет Иассауи: Ғасырлар шыңынан шашылған нұр (ғылыми басылым). – Алматы: «Қазэтнодизайн», 2007. – 480 б.
6. Құрышжанов Ә. Қожа Ахмет Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1994. № 5. – 24-33 бб.
7. Saraenbekov N., Abdina A. (2023). Intentional Approach to the interpretation of existential categories in the «Khikmets» of Akhmet Yassawi. Journal of Turk Kulturu ve Hacı Bektaş Veli-Arastırma Dergisi, No 0106, 265-276. <https://doi.org/10.34189/hbv.106.012>
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991. – 335 б.
9. Мырзахметұлы М. Ясауи поэзиясы: ғылымды жүйелеу көріністері жайында бірер сөз. «Жалын» журналы, 2014. – № 9. – 4-7 б.
10. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2014. – 667 б.
11. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСист., 2004. – 55 с.
12. Ислам А. «Өмір» концептісінің тілдегі көрінісіне лингвомәдени сараптама [Мәтін] // А. Ислам. – ҚР. ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы.

– 2003. – №4. – 18-33 бб.

13. Жандарбек З. Қожа Ахмет Йассауидің түркі тарихындағы орны. [эл.ресурс]: <https://abai.kz/post/9200>

14. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

15. Йассауи Қожа Ахмет. Хикметтер/ Жалпы редакциясын басқарған М.Қ. Әбусейітова; Қазақшалаған: Ә. М.Ибатов, З.Жандарбек, А.Ш.Нұрманова. – Алматы, 2000. – 208 б.

16. Йассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. Даналық кітабы/Аударған Есенбай Дүйсенбай. – Алматы, 2009. – 312 б.

17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құрастырған: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

18. А.Е.Алимбаев Қожа Ахмет ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. № 1 – 2023., Б. 167 – 178. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.13>

19. Juraev Z., Rajavailev B., (2023). Glorifying human qualities and condemning vices in Sufi Akhmet Yassawi's poems. Journal of Cogent Arts and Humanities, VOL. 10, NO. 1, P 1-12. <https://doi.org/10.1080/23311983.2023.2257019>

Г. САГИДОЛДА, К.К. САРЕКЕНОВА

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

М. САПАРНИЯЗОВА

Университеті Алфраганус, Ташкент, Узбекистан

КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА ЯЗЫКА «ХИКМЕТОВ» ЯСАВИ: КОНЦЕПЦИЯ «ИМАН»

Аннотация. В статье актуализируется когнитивная структура «Хикметов» Ясави, в том числе концепция «Иман». Наследие Ходжи Ахмеда Ясави, передаваемое из поколения в поколение, место великой личности в истории исламской религии и исламской культуры, а также в духовной культуре тюркских народов очень велико. Ясави в своем труде говорит о принципах ислама и общечеловеческих ценностях. В вводной части статьи представлен обзор работ ученых, изучавших «хикметы» Ясави на разных этапах. Цель статьи заключается в рассмотрении концептуального поля языка Ясави и его «хикметов». Духовно-культурная лексика в произведении и образные языковые обороты (фразеологизмы, перифразы, слова-символы) с точки зрения содержательной внутренней структуры служат специальным кодом, ведущим к религиозному пьедесталу казахской национальной системы ценностей. В языке хикметов «иман» проявляется на концептуальном уровне, в свою структуру это слово включает такие понятия, как совесть, стыд, этика, уважение, смирение,

прощение, честность, совершенство, справедливость. Ответ на главный вопрос был дан путем анализа языковых единиц и с помощью цитирования хикметов в основной части статьи.

Ключевые слова. Ясавиведение, наследие Ясави, язык «Хикметов» Ясави, рукописный текст, переводной текст, когнитивная структура, концепт, концептосфера, лингвокультурный код

G. SAGIDOLDA, K. K. SAREKENOVA

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

M. SAPARNIYAZOVA

Alfraganus University, Tashkent, Uzbekistan

COGNITIVE STRUCTURE OF THE «HIKMET» YASAVI LANGUAGE: THE CONCEPT OF «IMAN»

Abstract. The article updates the cognitive structure of the "Hikmet" Yasavi, including the concept of "Iman". The legacy of Khoja Ahmed Yasawi, passed down from generation to generation, the place of a great personality in the history of Islamic religion and Islamic culture, as well as in the spiritual culture of the Turkic peoples is very great. Yasawi in his work raises the main duty of Islam-principles, universal values. The introductory part of the article presents an overview of the works of scientists who studied the "hikmet" of Yasavi at different stages. The purpose of the article is to consider the conceptual field of the Yasavi "Hikmet" language from the point of view of the linguorukhani code. The spiritual and cultural vocabulary in the work and figurative language wrappers with their participation (phraseological units, periphrases, word-symbols) from the point of view of the meaningful internal structure serve as a linguorukhani code leading to the religious pedestal of the Kazakh national system of values. In the Hikmet language, "iman" manifests itself at a conceptual level, and even in its structure it summarizes concepts such as conscience, shame, ethics, respect, humility, forgiveness, honesty, perfection, justice. This issue was highlighted in the main part of the article by analyzing the linguistic units in it with the citation of Hikmet.

Keywords. Yasavite studies, Yasavi heritage, the language of "Hikmats" Yasavi, handwritten text, translated text, cognitive structure, concept, conceptosphere, linguistic and cultural code

References

1. Аймаýытов J. Áziret Sultan (Qoja Ahmet Iasaýı) / Iassaýı Qoja Ahmet. Dıyanı hikmet. Danalyq kitaby. – Almaty: Halyqaralyq Abai klýby, 2009. – 312 b.

2. Qazaq halqynyń tarihi tulǵalary: Qysqasha anyqtamalyq / Qurastyrgan: Á.Kópish. – Almaty: "Óner" baspasy, 2016. 1-kitap. – 312 b .

3. Bainietova S. Qoja Ahmet Iasaýı. Tarih, tulǵa, ýaqyt. – Almaty: "Arýna", 2007. – 96 b.
4. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq jınaǵy / A.Qunanbaev. 1-tom: Óleńder men poemalar. Jalpy redaksiyasyn basqarǵan M.Áýezov. – Almaty: Qazaqtyń memlekettik kórkem ádebiat baspasy, 1957. – 367 b.
5. Qoja Ahmet Iassaýı: Ğasyrlar shyńynan shashylǵan nur (ǵylymı basylym). – Almaty: "Qazetnodızam", 2007. – 480 b.
6. Quryshjanov Á. Qoja Ahmet Iasaýı shyǵarmalaryn zertteýdiń keibir máseleleri//QR UǴA habarlary. Til, ádebiat seriasy, 1994. № 5. – 24-33 bb.
7. Saraenbekov N., Abdina A. (2023). Intentional Approach to the interpretation of existential categories in the «Khikmets» of Akhmet Yassawi. Journal of Turk Kulturu ve Haci Bektas Veli-Arastirma Dergisi, NO. 106, P.265-276. <https://doi.org/10.34189/hbv.106.012>
8. Kelimbetov N. Ejelgi dáýir ádebiati. – Almaty, 1991. – 335 b.
9. Myrzahmetuly M. Iassaýı poeziyası: ǵylymdy júeleý kórinisteri jaynda birer sóz. "Jalyn" jýrnaly, 2014. – № 9. – 4-7 b.
10. Syzdyqova R. Iasaýı "Hikmetteriniń" tili. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy. – Almaty, 2014. – 667 b.
11. Maslova V.A. Kognitivnaia lingvisika. – Minsk: Tetrasist., 2004. – 55 s.
12. Islam A. "Ómir" konseptisiniń tildegi kórinisine lingvomádeni saraptama [Mátin] // A. Islam. – QR. UǴA-nyń habarlary. Til, ádebiat seriasy. – 2003. – №4. – 18-33 bb.
13. Jandarbek Z. Qoja Ahmet Iassaýıdiń túrki tarihyndaǵy orny. [el.resýrs]: <https://abai.kz/post/9200>
14. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
15. Iassaýı Qoja Ahmet. Hikmetter/ Jalpy redaksiyasyn basqarǵan M.Q. Ábýseitova; Qazaqshalaǵan: Á. M.Ibatov, Z.Jandarbek, A.Sh.Nurmanova. – Almaty, 2000. – 208 b.
16. Iassaýı Qoja Ahmet. Dıyanı hikmet. Danalyq kitabı/Aýdarǵan Esenbai Dúisenbaı. – Almaty, 2009. – 312 b.
17. Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 4-tom. / Qurastyrǵan: N.Áshimbaeva, Q.Rysbergenova, J.Mankeeva jáne t.b. – Almaty, 2011. – 752 b.
18. A.E.Alimbaev Kozhaahmet jasauı hikmetterindegi gumyr filosofijasy // Eurazija gumanitarlyk instituty habarshysy.-№ 1 – 2023., B. 167 – 178 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.13>
19. Juraev Z., Rajavailev B., (2023). Glorifying human qualities and condemning vices in Sufi Akhmet Yassawi's poems. Journal of Cogent Arts and Humanities, VOL. 10, NO. 1, P 1-12. <https://doi.org/10.1080/23311983.2023.2257019>

Авторлар жайлы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана қаласы, Қазақстан.

Сағидолда Гүлғайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sagidolda Gulgaisha – doctor of philological sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarekenova Karlygash Kurmangalikyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сапарниязова Муяссар – филология ғылымдарының докторы, Алфраганус университетінің профессоры м.а., Ташкент, Өзбекстан.

Сапарниязова Муяссар – доктор филологических наук, и.о. профессора университета Алфраганус, Ташкент, Узбекистан.

Saparniyazova Muyassar – Doctor of Philology, Acting Professor of Alfraganus University, Tashkent, Uzbekistan.

ГТАХР 16.21.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.05>

Ы.Б. ШАҚАМАН

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан
(e-mail: raya-s7@mail.ru)

СӨЗ ГЕШТАЛЬТЫ

Аңдатпа. Мақалада тақырыптың зерттеу нысанына әлем бейнесі, мағына жүйесі, ұлт жаратылысы мен мәдениеті туралы ғалым тілшілердің тұжырымдары алынды. Зерттеу мақсаты тілжасамды ғылыми танымдық жақтан негіздеу болып табылады. Сөздердің пайда болуы үлкен бір құрылымдық үдеріс екені, оған адам танымы, сана, әрекет, ой мазмұны ұғым – бәрі тұтастықта негіз болуы шарт екені баяндалады. Атап айтсақ, әлем мазмұнының санада шоғырлануы, адам әрекетінің мәні, ой мазмұны, мағына, ұғым бәрі тұтасқанда ғана атау сөз қалыптасады, осы сөз гештальты болып саналады. Осыған орай тақырыптың зерттелу мәні сөз гештальтының қалыптасуымен; адамзат тілі дамуындағы өзектілігімен, тіл мазмұнына әсер етуімен көрінеді.

Сонымен бірге мақалада зерттеулік тұжырымдарға аялық талдау жасау, саралау, мазмұндық-мағыналық (семантикалық) талдау, жалпылау мен жинақтау әдістері қолданылды. Осындай нақты көрсеткіштер арқылы адамзат тілжасамының психолингвистикалық мазмұны баяндалады. Сөздің жеке дыбыстан бастап мәтінге дейінгі аралықта гештальттық сипатта (тұтастықта) болатыны, сөз (атау) әлем бейнесін жеткізуші басты дискурс болып табылатыны жеткізіледі. Сөз гештальтын тану арқылы тілжасам жүйесінің ілімдік негіздері нақтыланады. Мақала иесі сөз санада әлемдік бейненің жинақталған, бір нүктеге түсірілген, концептілік жағынан шоғырланған бейнесі екенін; санадағы әлем бейнесінің атаулық, мазмұндық көрінісі болатынын талдайды. Қорытындысында жалпы сөз гештальты санада түрлі әрекетпен шоғырланған ой мазмұнынан қалыптасатыны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: сөзжасам, сөз гештальты, психолингвистикалық, нейролингвистикалық негіздер, ойлау, мазмұн, тіл, пішін.

Кіріспе. Адамзат тілінің қалыптасуы тіл дыбысынан бастау алып, күрделі ұғымды мәтінге дейінгі аралықты қамтиды. Тіл ғылымында соның бәрі бір-ақ сөзбен қазір «сөзжасам», «тілжасам» деген ұғымдарға сыйғызылады. Бірақ әлі де болсын «сөзжасам» дегенде «туынды сөздер», «сөз тудырушы қосымшалар» деген бірліктермен тар аяда алып қарау қалыптасқан.

Сөзжасам – жалқыдан – жалпыға, дарадан – күрделіге, талдаудан – жинақтауға немесе жинақтаудан – талдауға қағидасымен жүріп отыратын үлкен тілдік үдеріс. Сөз тануға күрделі тілдік үдерісті, әрекетті белгілеп ашуға, бағыт беруде әр тілдегі жеке сөзжасамдық үлгіні де, жалпы адамзаттық сөзжасам үлгісін де ажыратып, анықтап көрсету қиын.

Мақаланың жазылу мақсаты адамзат тілжасамы негіздерін ғылыми танымдық астардан саралап көрсету болып табылады. Мақаланың жазылу міндеті – адамзат тілінің дискурстық қызметін, сөз гештальтын шығарудағы негіздемелерін ашу.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың зерттелу негіздері мен деректеріне сөздің пайда болуы туралы зерттеу жасап, адамзат тілінің сөз жасау қызметі мен әлемдік бейненің сөзге (формаға) айналу сипаты, тілжасам туралы тұжырымдық сипат берген қазақ ғалымдары А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановтың еңбектері; сөздердің жасалуы туралы мәселенің психологиялық-лингвистикалық астарын ашатын А.А.Леонтьев зерттеуіндегі психалингвистикалық тұжырымдар, Н.Б.Мечковскаяның сыртқы әлем бөліктерінің мида ақпарат болып жинақталуы туралы тұжырымдары, В.А.Маслованың ұлт мәдениеті мен жаратылысының сөзде шоғырлануы сипаты жайындағы пікірлері алынды.

Осыған орай мақалада тіл мазмұны (семантикасы, мәні) мен сөз гештальтының қалыптасуына қатысты тұжырымдардан тілжасамның философиялық, психологиялық негіздемелерін ашу үшін зерттеу әдістеріне мазмұндық талдау, аялық (контекстік) талдау, саралау, жалпылау мен жинақтау әдістері қолданылды.

Адамзаттың ым-ишарат тілі, дыбыстық тілінен бастап қазіргі тілге дейінгі, одан кейінгі де даму кезеңінде сөзі, тілі жасала бермек, бұл – өмір сүруді жүзеге асырушы басты құрал; сөз жасау. Жалпы сөз әлемдегі деректі-дерексіз құбылыстарды, әрекетті, өмір сүру белгілерін, жалпы дүниені, дүниетанымды атап көрсету үшін керек. Өйткені адам шексіз ойлау әрекетінде (үдерісінде) болады, ойлау болғанға дейін әрекет болады, содан ұғым, мағына, атау қалыптасады. Белгілі бір жағдайда келесі бір ойлауға дейін де атау, сөз, ұғым, мағына болады.

Ойлау болғандықтан да таңба, ым, дыбыс тілі, қазіргі сөйлеу тілі пайда болды. Ойлау – мазмұн, тіл – пішін (яғни тіл – ойлау мазмұнының пішіні). Мазмұннан сөздің пайда болуы мен қалыптасуы белгілі бір кезеңді қамтиды. Ол ұзақ та, қысқа да болуы мүмкін, қай кезең болса да адам ой мазмұнының сөзге айналуы адам әрекетіне байланысты. Әрекет болған жағдайда ғана ойлау – мазмұн – ұғым – атау – сөз – тіл қалыптасады.

Сөздің жасалуы туралы зерттеу және оған күнделікті бақылаумен жинақталған тәжірибе арқылы сипат беру, ғылыми ілім, тұжырым беру – адамзат заманымен келе жатқан үдеріс. Әлемдегі тілдердің бастапқы сөз жасау

негізі, оның құрылымы, үлгісі туралы көзқарас-пікір зерттеулердің қайсысында болсын бір деңгейлес, бір сипатта. Олардың арасында тек замандық айырмашылық, кезеңдік (синхрондық, диахрондық) көзқарас алшақтығы ғана болуы мүмкін. Белгілі бір зерттеу синхрондық сипатта болса, заман өте келе ол диахрондық зерттеуге айналады.

Зат-құбылыс әлемі адамның танымдық әрекетімен санада мазмұндалып, ұғымға шоғырланады, соңына атауға түседі. Сөйтіп атау сөз – санада әбден мазмұндалып сіңген, танымдық әрекетпен шоғырланған әлемнің ұғымдық көшірмесі. Ендеше сөз жасау үшін адамның танымы түрлі үдерістен өтеді. Себебі әлем бейнесін қабылдауда сана әрекеті стереометрлі сипатта келеді де, содан әлемді танып, оны кері байланысқа шығару үшін ми қозғалысы тоқтаусыз әрекетте болады.

Бірақ әлем бейнесін қабылдаудың түрлі астарлы негізі, түрі болатындықтан, көріністік бейнесі де түрліше танылады. Қабылдаудың қарапайым, тікелей түрдегі, оқиғалық, үзінділік сипатынан әлемнің бір ғана қырындағы тікелей қабылданған мазмұнын түсінеміз. Сонымен бірге жаһандық қабылдау деген бар, бұл жағдайда дүниетаным жүйесі жинақталады, таным саналы, ішкі саралау, терең түрде жүзеге асады. Дүниетанымның бұл түрі, яғни әлем бейнесін кеңістіктің әр қырынан түйсіне білу, жаһандық қабылдау әлемді ғылыми мен философиялық негізде саралау, тану болып табылады. Ғалым А.А. Леонтьев мұны айырып көрсетеді: 1-түрдегі қабылдау әлемді тікелей сезіну болса, 2-түрдегі қабылдау – әлемді ғылыми және философиялық түрде саралап түйсіну; ол түрлі деңгейлі, шынайы қабылдаудан тыс теориялық негізде сезініп тануды білдіреді.

Зерттеуші А.А.Леонтьев психолингвистикалық ғылымды тәжірибелік (экспериментті) лингвистиканың нақ өзі деп көрсетеді. Ол лингвистика психолингвистикадан тәуелсіз, қатысынсыз зерттеу жүргізгенмен, екеуінің өзара байланыстылығын, бірінде өзгеріс болса, екіншісіне де әсер ететінін айтады. Сөйтіп ғалым лингвистикада тың көзқарас, пікір сирек болатынын, тұрақты күйде тұртынын, психолингвистика, логика, прагматика, т.б. гуманитарлы салалардың деректерімен зерттеу жүргізу арқылы ғана дамуға түсетінін айтып, тіл ғылымының тың бағыты, ішкі дамуы әлсіз деп береді. Бірақ ғалым бұл пікірін ХІХ-ХХ ғасырдағы тіл ғылымына қатыстырып айтқан [5;270]. Қазіргі тіл ғылымы өзінің зерттеу бағыттарын кеңейтті, өйткені ХІХ-ХХ ғасырдағына қарағанда қазіргі адамзат тілі ғылым мен техниканың дамуымен және экономикалық өзгеріспен, әлеуметтік жағдайдың құбылуымен «мазмұннан – формаға» бағытымен құрылымдық жағынан да, қолданыстық, сөйлеу дағыдысы жағынан да өзгеріске түсті. Осыған орай сөз қалыптасу гештальты да ықшамдалды.

Қазіргі психолингвистикада Адамзат пен Әлемнің өзара әрекетін белгілі бір үлгіге түсіріп көрсету, үлгілік бейнесін жасау бағытын ашу үшін зерттеу

жүргізілуде.

Тіл жүйесі – тіл жасау, қарым-қатынас жасау амалының негізі, қызметтік жиынтығы. Ал тілді игеру – жаңа ұғым, жаңа кеңістік, жаңа әлем, дүниені басқа қырынан көріп, жаңа сөз жасаудың бір көрсеткіштік амалы. Тіл жүйесіндегі жан-жақты танымдық астарды көре білу сөздің қандай заңдылықпен іске асатындығынан ақпар береді.

Зерттеуші А.А.Леонтьев әлемді қабылдаудың, әлем бейнесінің кәсіби жақтан қабылдануы («әлемнің кәсіби бейнесі») әлем бейнесінің түрлілігімен (инварианттылығын), қай қырынан танымға түсуімен, шоғырлануымен байланыстырады. Негізінде әлем бейнесі жеке көзқарастық қабылданумен болады. Жекелік қабылдану түрлілігіне (инварианттылығына) жалпы адамзаттық дүниетаным, дербес тұлғалық дүниетаным, ұлттық дүниетаным жатады. Өйткені дүниетанымдық бейнеде түрлілік жүйе бар. Сөйтіп А.А.Леонтьевтің «кәсіби дүниетаным басқа әлем бейнесін тануға итермелейді» деген тұжырымын сөз гештальты әдісінің бір негізі деп танытуға болады [6,269].

Сөз гештальты – сөздің пайда болуы кезінде қатысатын барлық тілдік, психикалық, физиологиялық, танымдық, т.б. деректі-дерексіз тетіктердің қызметтік тұтастығы. Сондықтан сөз тез пайда болмайды. Сөз пайда болуы үшін адам танымдық әрекетке түседі. Танымдық әрекет болмаса (танымдық әрекет дегеніміз – адам өміріне қатысты нәтижеге жеткізетін саналы, қимыл-қозғалыс жиынтығы, әлемдік өмірді түйсіну, қабылдау) сөз де шықпайды. Адам зат-құбылысқа, дерексіз әлемге көру, есту, сезіну, қозғау, қолға ұстау, иіскеу, түйсініп қабылдау арқылы ғана сөз (атау) береді. Егер зат-құбылысқа қатысты осы әрекеттердің бірі болмаса атау шықпайды, сөз туындамайды. Бірақ кейде ұғым ғана қалыптасып, атау берілмей қалуы мүмкін. Ал ұғымның сөз ретінде шықпай қалуы адам өміріндегі оның қажетті-қажетсіздігіне, маңызды-маңызсыздығына немесе қоғамдық өмірде нақтыланбауына келіп тіреледі. Яғни ұғым қалыптасып, атау берілмесе, әрекеттің, зат-құбылыстың нақты танылмауымен емес, оның қолданыстық әрекетке, қолдану аясына түспеуімен шектеледі.

Ғалым А. Байтұрсыновтың еңбегінде сөз сипаты танымдық мәнде қаралады. Тіл ғалымы «Сөзден құрастырып, пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат – сөздер. ... Тілдегі сөзден құрастырып, қисынын келтіріп, жақсылап бір нәрсе шығару үшін сөз өнері ғылымын жақсы білу керек. Дыбыстың сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе. ... Сөздің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу тіл қисыны деп айтылады» [1,233-234] – деген тұжырымы сөздің пайда болуы нақты бір заңдылықпен жүзеге асатынын негіздеп тұр. Ендеше сөздің пайда болуы белгілі бір заңдар тұтастығында ғана болады. Ол заңдылықтар жайдан-жай орындала салмайды, қисынды қиюласуы керек. Сондықтан да ғалым сөз заңдарын, шарттарын тіл қисынымен ұштастырады.

Тіл қисыны – сөз, сөйлем, сөйлеу логикасы. Сөз гештальтында да осындай логикалы байланыс болғанда ғана адамзат тілжасамы саналы шығады. Сөз гештальты түсінігі қисынды заңдылықтардың үйлесуімен ұштасады.

Ғалым Қ.Жұбановтың сөз туралы өте дәл нақтылап берген анықтамасы бар: «Сөз деген – зат біткеннің бәрінің аты емес, әр елдің өзінің білген затының, білген құбылысының ғана аты» [2,32]. Бұл арада ғалым танымайтын, білмейтін заттың да, құбылыстың да аты болмайтындығын айтып отыр. Танымдық әрекет дегенді осы тұрғыдан түсіну керек. Адамзат ешқашан өзі көрмеген затына, сезінбеген құбылыстық әрекетіне атау бере алмайды, оларды сөзге айналдыра алмайды. Осы тұрғыда Қ.Жұбанов сөздің қалыптасуын (сөз гештальтын) танымға, танымдық әрекетке қатысты нақтылай түседі: «Адам өзінің тіршілік тартысында кездесетін, пайдасын иә зиянын көрген нәрселерді ғана елеген, соларды ғана білген, Шөптердің ішінде мал жейтіндерін, отын болатын, бояу болатын, ем болатын, у болатындарын ғана білген де, соларға ғана ат қойған» - деп, соңында түйінді анықтамасын береді: «Сонымен білінген нәрселерге қойылған атты сөз дейміз» [2,32].

Ғалымның түйінді анықтамасындағы «білінген нәрселерге» тіркесінен көп мәселені аңғарамыз. «Білінген» деген сөздің астарында сөздің қалыптасуын ашатын барлық танымдық әрекет тетіктері жатыр. Сол тетіктерді толық ашқанда сөз гешталты ұғымы түсініледі. Сөз гештальты – сөздің қалыптасу үдерісіне қатысатын тиісті тетіктердің жиынтық тұтастығы. Осы орайда зерттеушінің мына пікірі де дәл келеді: «Қыйынын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді. Ондай сөгіліп кеткен сөз тіпті сөз болмай шығады» - дейді. Осындағы ғалымның «сөз бөлшектері» деп отырғаны – сөз тұтастығын беретін қажетті сөз құрау тетіктері. Сөз дегенде тек жалаң сөз емес, адамның мәтіндік құрылымындағы сөйлеу тілі де енеді. Мәтіндік құрылымдағы бөлшектер дұрыс құрылымаса немесе «сөгіліп кетсе» мәтін арқылы берілетін тұтас **ұғым-сөз** санаға жетпеуі де, ұғынылмауы да әбден мүмкін.

Сөз құрау тетіктеріне (сөз бөлшектеріне) таным – әрекет – ойлау – мазмұн-мағына – ұғым – дыбыстық пішін, таңба, аялық білім жатады. Сөздің пайда болу тетіктері бірнеше ғылыми негіздемемен шешім табады.

Талқылау мен бақылау. Сөз гештальтының психолингвистикалық негізі бірнеше ілімнің өзара байланысымен көрініс береді.

1. Адамның ойлау әрекеті, санада әлемді қабылдау, бейнелеу арқылы атау беруі тек қана тіл ғылымымен емес, бірнеше ғылым саласымен (психолингвистика, нейролингвистика, медицина, т.б.) тоғысады. Сөздің пайда болып, ұғымдық, мазмұндық, мағыналық жағынан толық қалыптасуында мидың сол жағы әлемдік құбылыстарды қабылдауда, сөздік бірліктерді жинауда ұлттық негізді тірек етсе; мидың оң жағы нақты ұғымға қатысты денотатты атауды тану, белгілеу әрекетін атқарады. Бұған қоса мидың оң жағы

күрделі құрылымдағы сөйлеуді, ал сол жақ ми қабаты жеңіл, қарапайым сөйлеуді іске асырады екен. Сөйте тұра ғалым А.А.Леонтьев сол жақ ми күрделі құрылымдағы айтылымды сөз, атау тудыруда негіз болатынын, яғни сол жақ ми сөз тудыру әрекетін, мәтіннің логикалы байланысын сақтау қызметін атқаратынын айтады

2. Тағы бірде ғалым А.А.Леонтьев оң жақ ми тілі нақты, бейнелі келетінін, онда сөздік қор айқын келіп, сезімдік әсер болатынын, сол жақ мида тіл күрделі синтаксистік байланыста келетінін, ойлау әрекеті терең болатынын, бірақ мидың екі жағы да бірін бірі қайталамайтынын, екі түрлі сөйлеу әрекетін іске асыратынын түсіндіреді. [6;269]. Сөйтіп ми талшықтары арқылы сөз жасау үдерісінің нейрофизиологиялық негіздемесін көреміз. Бұл арқылы сөз гештальтын құрайтын жиынтық тетіктерді түсінеміз және сөз гештальтының сипатын ашамыз. Сөз гештальты – сөздің пайда болуына тікелей қатысатын әрекет, таным, ойлау, түйсіну, мазмұн-мағына, ұғым, денотаттық таңба, дыбыстық таңба, пішін, қабылдау, контекстік мағына, аялық білім деген тетік бірліктердің тұтасуы, адамзаттың қолданыс тілі, сөзі, сөйлеу мәнері, мәтіні.

Мысалы: 1960-70 жылдары еніп, 1980 жылдары қазақ тілінде нақты аударылып, туындаған «Балмұздақ» сөзін талдайық.

Бұл атаудың сырт тұлғасына, мазмұндық сәйкестігіне қарап және заттың өзіне дәл қойылып аталуына қарай оның қазақилығына ешкім шүбә келтірмейді. Қазақ тілінде **Тәтті** концептісін құрайтын «бал» сөзі әуелден бар, сондай-ақ **Суық** концептісін белгілейтін «мұз» сөзі де еш кірмесіз тілімізде қалыптасқан. Алайда біздің ұғымымызға сүт, қант, т.б. құрама тағамдық өнімнен тұратын, мұздатылып жасалатын, тәтті, жеуге арналған, басқа тіл арқылы (орыс тілі) «**мороженное**» деп аталатын тағам түрі (зат) өндірістің дамуымен енді. Бірақ тағамның (заттың) құрамы таныс (заттық құрамды білдіретін сөздер: сүт, қант) әрі атаулары қазақ тілінде болса да, «Мороженное» сөзі тікелей аударуға қазақ тілінің концептісіне сай келмеді. Осыған байланысты заттың дәмін тату арқылы оның тәттілігі мен мұз болып қатып тұратындығы мазмұндық жағынан араласып тұтасқаннан кейін, қазақ тілінде әдеби қалыпқа сай келетін «Балмұздақ» сөзі жасалып қалыптасты. Бұл арада сөздің жасалуы заттың құрамын құрайтын сүт, қант атауларына қатысты туындаған жоқ, Тәтті және Мұздату әрекеті концептілерінің тұтасуынан шығып отыр. Қазақ тілінде Тәтті концептісі мен «Мұздату әрекеті» (Суық концептісі) деген түсінік теңбе-тең түсіп, мұздың балдай болуы «танылып», «Балмұздақ» атауы қалыптасты. Ал орыс тілінде «Мұздату әрекеті» басым түсіп, ұғым «мұздай болу» дегенге ауып, «Мороженное» атауы берілген. Мұнда «Тәтті» концептісі қосарланбаған.

Ми қызметі әлемдегі зат-құбылыстың, қоғалыс-әрекеттің, жалпы деректі-дерексіз үдерістің сөздік атауға айналуын қамтамасыз етеді. Осылайша сөз гештальты адами физиологиялық, психикалық жақтан тығыз байланысады.

2. Сөз гештальты іліміне халық, ұлттық болмыс, ұлттық тіл мен мәдениет те негіз болады. Тілдің мәдени астарын зерттеген ғалым В.А. Маслова әлем туралы ақпараттың адамға лингвистикалық амалдармен жететінін; деректі әлемге қарағанда, интеллектуалды, рухани, әлеуметтік қажеттілікті түсіндіретін танымдық (концептілік) әлемге бай келетінін, өйткені адамға көп ақпарат сөз арқылы түсіп, содан адам сөйлеуді, сөйлеу мәдениетін меңгеру арқылы сөз құпиялылығына терең бойлауды біліп, қоғамдағы жетістігін, тұлғалық бейнесін таныта алатынын [7;4] айта келіп, сөзден ұлттық әлем бейнесін танып білуге адамның өзі тікелей себепкер болатынын айтады.

Адамның әр сөзінде жеке тұлға, ұлт, ел мәдениетінің белгісі көрініп, сол арқылы әлем бейнесінің сан қырлы сипаты тағы да сөзге айналып отырады.

Мәдениеттің сөз арқылы жеткізілуі дегеніміз – ұлт қабылдаған әлем бейнесінің шығарма, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, жұмбақ-жаңылтпаштар т.б.арқылы танылуы. Сөз жасау қызметін атқаратын жоғарыда аталған тетік бірліктер арқылы туындаған сөздер ұлт жаратылысын, болмысын ашады. Бұл сөз гештальтының мәдени философиялық сипаты дегенді білдіреді..

3. Мағына-мазмұн, таным жүйесі сөздің көрініс беруіне басты басқару **нүктесі** болып табылады. Н.Б. Мечковская сөз бен оның мазмұны, мағынасы, мағыналық қордың тілде жинақталып, сөздердің туындалуы, пайда болуы, тілде сипат алу көрінісі, мазмұндалуы туралы талдау береді [8]. Ғалымның талдауынша, сөздің қалыптасуында тілдің көмегімен жасалған әлем сипаты, мазмұн үзіндісі, қиығы туралы ақпараттың сол тілдің өзінде сақталуы, жинақталуы себеп болады. Ол ауызша/жазбаша түрлі хабарлама, сөздік қор арқылы мазмұндық сипат алады. Сөйтіп сана таныммен, мағына-мазмұн қорын өзіне шоғырлап, електен әбден өткізіп, қажетті жағдайда дерексіз құбылысты, қозғалысты, әрекетті ұғымға айналдырып, сөз пішінін жасауға үнемі дайын отырады.

Сөз гештальтының табиғи сипаты, ғылыми сипаты болады. Мысалы: «Тамыр» сөзін талдасақ, бұл сөздің табиғи қарапайым сипаты – өсімдіктің түбі. Ал терминдік, ғылыми сипаты – өсімдіктің топырақ арқылы су мен басқа да қоректік заттарды пайдаланатын түп бөлігі сабағы. Сөздің ғылыми сипатын ашу үшін оның нақты басты ұғымдық белгісі назарға алынады. Ендеше сөз гештальтының пайда болуында **ұғымдық белгі** басты шарт болады.

Әрекет – таным – мазмұн – ұғым – дыбыстық таңба – пішіндік таңба жиынтығының үдерісі – сөз гештальтының нақты қалыптасу үлгісі, жолы, үдерісі. Санаға таным арқылы шоғырланған мазмұн тұлғаланып, ұғымдық пішінге айналады, содан соң ұғым сыртқа дыбыстық пішінмен, таңбалық тұлғалық бірлікке түседі. Міне, сөз гештальты осындай үдеріс тұтастығында болады.

Нәтижелер. Тілде әлемдік бейненің алғашқы түп нұсқасы сақталған. Сол арқылы тіл заман ағымымен дамып отырады, сол арқылы алғашқы әлемдік

бейненің бастапқы ұғымы негізгі болып сақталады да, мағына жүйесі, таным кеңейіп отырады. Алғашқы қарапайым тіл мазмұндала отырып, әдеби тілге, ғылыми тілге айналып, жаңарып отырады. Әлемдік бейне жайындағы мазмұндық, танымдық шоғыр адам санасында сақталып, ол кейіннен тілжасамда, сөзжасамда негіз болады.

Тіл адам санасындағы танымдық шоғырды қажетті әрекет кезінде ұғым етіп шығарады. Осылайша сөз гештальты санада таным арқылы шоғырланып, жинақталған әлемнің пішіндік бейнесі саналады. Таным, семантика жүйесі сөз гештальтының өз алдына дербес мазмұндық, мағыналық, ұғымдық базасы ретінде қызмет атқарады.

1. Сөз гештальтының көрсетілген теориялық негіздемесінің әрбірі өзіндік дәуірлік кезеңмен дамиды. Сондықтан жоғарыдағы аталған теориялық негіздемелер сөз гештальтында тарихи негізге айналады. Сөз жасаудың танымдық негізін ғылымның әрбір саласымен ұштастырып, байланыстырып шығаруға болады. Сөз гештальтында тіл ғылымынан тыс басқа ғылым түрлері де міндетті түрде шектеседі. Бірақ сөз гештальты белгілерін ашу – синхрондық және диахрондық кезеңді қарастырумен болатын ұзақ үдеріс. Осы орайда қазақ тілі ғалымы Н. Оралбай: «... тілдің сөзжасам жүйесі көне замандардан бері қарай үнемі дамып, күрделеніп, қазір әбден қалыптасқан, бірақ ол даму тоқтатады деген сөз емес. Тілдің сөзжасам жүйесі бірден өзгеріп кетпейтін құбылыс болғандықтан, оны біршама тұрақты деп санағанмен, ондағы болып отырған үздіксіз даму, сандық өзгеріс ретіндегі жылжымалылық, оның әр саласының қызметі әр дәуірде құбылып тұратыны анық байқалады» [3,22]-деген пікірін де дәлелге аламыз.

Сөздердің дамуы мен дербес сөз болып тұрақталуы өзінің заңдылығына негізделеді. Заңдылық-шарттардың бірі орындалмаса, сөз ұғымдық күйде ғана қалып, оның қызметін уақытша орнын басатын сөздер тобы атқарады.

2.Сөздердің туындауын тілдік бірлікпен, лексикалық-грамматикалық категориялармен ғылыми талдап көрсету, сипаттау, ғылыми тұжырымдау Сөзжасамның тіл білімдік негізі болып табылады. Сөзжасамның тіл білімдік негізі жоғарыдағы тұжырымдармен тығыз байланыста болып, солардың тоғысуымен белгіленіп отырады. Сонда сөз жасау үдерісі жалаң тілдік категориямен емес, адамның бүкіл бітім-болмысына қатысты ғылым тоғысымен мазмұнға түсіп, жалпы тілжасамның сөзжасамдық үлгісі толыққанды көрініске түсуге мүмкіндік алады. Тілдің сөзжасамдық үлгісі жүйеленеді, тұрақты сөзжасамдық үлгі түрлері пайда болады. Сөз гештальтының үлгісі екі түрлі үлгімен көрінеді:

1) Дерексіз танымдық-мазмұндық құрылымдық үлгі: әрекет түрлері – таным – мазмұн – ұғым – дыбыстық таңба – пішіндік таңба;

2) Сөз гештальтының тұлғалық, пішіндік (формалық) жасалу үлгісі: ... пішіндік таңба - негіз сөз – түбір сөз – сөзжасамдық қосымша – сөзжасамдық

мағына – туынды сөз. Туынды сөздің қалыптасу амалдарын сөзжасамдық тәсілдерарқылы қарастырып, ажыратамыз.

Қорытынды. Тілжасамның, сөз гештальтының танымдық, ғылыми теориялық сипатын барлық ғылым шектесімімен ашу дегеніміз **антропоөзектік** негіздемеге әкеледі. Яғни сөз гештальтының танылуына антропоөзектілік негіз болып отыр. Сөз гештальты адамзат санасында түрлі әрекетпен шоғырланған ой мазмұнынан құралады. Ал ой мазмұны әрекет – таным – мазмұнды мағынадан (семантикадан) туындап, «ұғым – атау (аталым)» қалыптастырады. Осылайша ой, сөз тұтастығы пайда болады.

Жалпы алғанда, кез келген сөздің жасалымы – метафоралық атау. Метафоралық атау когнитивті тетік арқылы іске асатын психикалық ойлау нәтижесі болып табылады. Соған орай кез келген атау сөз адам санасында когнитивті метафоралық модельмен туындайды [8].

Тіл ғылымында метафоралық қолданыстың өзіндік заңдылығы бар. Метафора заңдылығымен қарасақ, әлемдегі барлық зат-құбылысқа, қозғалыс-әрекетке берілген атаулардың бәрі метафоралы. Кез келген затқа-құбылысқа берілген атау адам танымынан туындап отыр. Адам танымы алдымен оның өзін танудан басталады. Нақтыласақ, дүниедегі барлық зат атаулы адам бойындағы дене мүшелері атауынан, адамның қозғалысынан, танымға жетелейтін әрекеттен қалыптасқан. Ендеше кез келген заттың атауы (сөз) оның басқа бір затқа ұқсатуымен жоғарыда көрсетілген заңды тетіктермен пайда болады.

Тілдік метафора логикалық бірлік болғандықтан, метафоралы қолданыстың арғы тегі адамзат ойлауының тереңдігінде жатыр. Түпсіз тұңғыықтан шығатын мазмұн, ұғым, өткір, ұтқырлы ойлау метафоралы аталымды, сөзді дүниеге әкеледі.

Ой, ойлау әлемді тану арқылы іске асып, ұғым тудырып, одан әрі метафоралық атауға итермелейді. Ой, Ойлау тек көру, есту, білу, сезіну арқылы болады. Сондықтан да ғалым Қ. Жұбанов «Ой деген адамның өзі жайлы болмаса төңіректегілер жайлы білгені. Сөз деген – сол білген нәрселердің аты. ... Ойды сөзбен білдіреді» - деп танымдық ой қорытады.

Метфоралы қолданыс сөз гештальты толық қалыптасқанға дейін өн бойында жүріп тұрады, сөйтіп сөз гештальты (тұтастық) метафоралық тетіктерді де негізге алып, тіл ғылымының барлық саласымен тығыз байланысып, қалыптасады. Мысалы, тіл ғылымындағы сөз жүйесі (тура мәнді сөздер мен тұрақты тіркестер), семасиология, грамматика (сөзжасам, морфология, синтаксис, мәтін синтаксисі) сөз гештальтының бүкіл үдерісін, тұтас қызметін, қалыптасу, танылу жолдарын тіл білімдік заңдылықтармен ашуға мүмкіндік береді. Бірақ тіл ғылымында, әлі де болса, сөзжасамның басқа ғылыммен, тілдік бағыттармен, логика, философия, психология, нейрофизиология салаларымен байланысы терең ашылмай, тек жалпы сипатталып, сөзжасамды қарапайым «туынды сөз» түрінде қарау, жалаң

құрылымдық, формалық негізде зерттеу басым түсіп жатыр. Сөзжасам саласының жеке ғылыми бағыт түріндегі қызметтік өрісі тілжасамдық тұтастықта түсіндірілмей келеді. Бұл арада тіл этимологиясы да, тіл генетикасы да қатысты. Тіл генетикасы мен сөзжасам – бір-бірімен тең дәрежеде келетін, бірақ әрбірінің өз танымдық, формалық заңдылығы болатын ғылыми бағыттар. Екіншіден, сөзжасам тіл генетикасы мен психолінгвистика негіздері арқылы танылатын тіл ғылымы саласы болып табылады.

Тіл ғылымындағы зерттеу басқа ғылым түрлерінен ерекше. Оның ерекшелігін тек тіл ғылымымен айналысушылар түсінеді. Тіл ғылымында жүргізілетін кез келген зерттеу Адамзат тілінің алғашқы өзегін, діңгегін тануға, ашуға бағытталуы тиіс. Өйткені адамзат тілінің бастапқы негіздерін дұрыс түсініп білмей, қазіргі қалыптасқан тілдің табиғаты мен қызметі туралы дұрыс, ақиқат түсінік ала алмаймыз. Жалпы болжамдарға құрылған «шет тілдік» түсініктер кейінгі зерттеушілерді адастырып, ұшқары түсінік қалыптастыруы мүмкін.

Тіл ғылымы нақты ғылым қатарына жатады. Тілдік категорияның барлығы, тілдің дыбыстық жүйесі, оның пайда болуы, өмір сүруі өте жоғары табиғи дәлдіктегі заңдылыққа негізделіп, этнотектік зерттеулер арқылы танылады. Тек сонда ғана тіл ғылымының тың идеялармен тоғысқан сипаты шығады. Қазір тіл ғылымының өткенін негіз ете отырып, жаңа қырынан зерттеулік әдістерін шығарып, тілжасамды зерттеудегі басымдыққа алынатын жаңа теориялық ілімдерді іске асыру мәселесі ғалымдар тарапынан қарастырылып жатыр. Тіл ғылымының жаңа ілімдері тілді барлық ғылым тоғысында зерттеу нәтижесінде туындайды[13].

Ғалым О. Сүлейменовтің тіл ғылымы бағытында адамзат тілінің қалыптасуын арғы тектен бастау алғызып қарастырғаны белгілі. Оның сөзтаным туралы зерттеуіндегі тіл генетикасына қатысты тұжырымдары біз сөз етіп отырған сөз, тілжасам, сөз гештальты түйінін шығаруға тірек болады. Ол: «Главный вопрос языкознания – причинность слова. ... В чем причина образования данной формы лексемы и ее значения? В чем причина их изменений? В попытках решить эти задачи и формировалось языкознание со времен стоиков» [12] - деп қорытады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл құрал. – Алматы: «Сардар», 2009. – 348 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 640 б.
3. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: «Қайнар», 2002. – 192 б.

4. Лакофф Дж. О порождающей семантике (перевод с англ, Н.Н. Перцовой) // Новое в зарубежной лингвистике, вып. X. – М.: «Прогресс», 1981. – 567 с.
5. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты (перевод с англ., Н.Н. Перцовой) // Новое в зарубежной лингвистике, вып. X – М.:«Прогресс», 1981. – 567 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – Москва: Смысл, 1999. – 287 б.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. Уч. пособие. – Москва: «Академия», 2001. – 208 с.
8. Мечковская Н.Б. Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий. – Москва: ФАИР, 1998. – 352 б.
9. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture, India. 2019, 7, 143-153 s. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>
10. Гейвин Х. Когнитивная психология. – СПб.: Питер, 2003. – 272 б.
11. Сулейменов О. Язык письма. – Алматы-Рим, 1998. – 502 б.
12. Сулейменов О. Собрание сочинений // Язык письма. 4/1. – Алматы: «Атамұра», 2004. – 256 с.
13. Шайбакова Д.Д. Генерализация научных идей в лингвистике // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №4. – Б. 6-16.

Ы.Б. ШАКАМАН

Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана
Павлодар, Казахстан

ГЕШТАЛЬТ СЛОВА

Аннотация. В статье в качестве объекта исследования темы рассматриваются выводы исследователей о картине мира, системе смыслов, менталитете и культуре человечества. Цель исследования – обосновать проблему словообразования с научно-познавательной стороны. Предмет темы выражается в том, что гештальт слова (языка) позволяет понять основы семантики языка. Слово создается с помощью познания, бытия, действия, концентрации образа мира в мысли, формирования определенного понятия. В статье также объясняется, что словообразование находится под влиянием как культурного познания, так и ментального процесса. То есть гештальт слова – это действие, семантика, мысль, концепция, звуковая форма, номинатив – целостность всего.

В статье используются методы контекстуального анализа, дифференциации, контент-анализа, дедуктивного, индуктивного, обобщения

выводов исследования.

В статье также описывается психолингвистическая сущность языка. Автор подчеркивает, что слово (язык), охватывающее от одного звука до текста, имеет гештальт-характер, являясь основным дискурсом, передающим картину мира посредством языка. Автор статьи объясняет, что слово – это обобщенный образ мира в сознании, запечатленный в одной точке; номинативное, семантическое выражение образа мира в сознании. В заключение отмечается, что гештальт слова в целом формируется из содержания мысли, сконцентрированной в сознании различными действиями.

Ключевые слова: словообразование, гештальт слова, психолингвистические, нейролингвистические аспекты, мышление, семантика, язык, форма.

Y.B. SHAKAMAN

Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

GESTALT WORDS

Annotation. The article considers the conclusions of researchers about the image of the world, the system of meanings, the mentality and the culture of the nation as the subject of research. The purpose of the study is to substantiate the problem of Word formation from a scientific and cognitive point of view. The topic of the topic allows us to understand the basics of gestalt-linguistic semantics of a word (Language). The word is created with the help of cognition, being, action, concentration of the image of the world in thought, the formation of a certain concept. The article also explains that word formation is influenced by both cultural cognition and the mental process. That is, the gestalt of a word is an action, semantics, thought, concept, sound form, nominative - the integrity of everything.

The article uses methods of contextual analysis, differentiation, content analysis, deductive, inductive, and generalization of research results.

The article also describes the psycholinguistic essence of the language. The author emphasizes that a word (language) from a single sound to a text is the main discourse that has a gestalt character, conveys the picture of the world through language. The author of the article explains that this word is a generalized image of the world in consciousness captured at a single point; a nominative, semantic representation of the image of the world in consciousness. In conclusion, we note that the gestalt of the word as a whole is formed from the content of thought, which is concentrated in consciousness through various actions.

Key words: word formation, oral gestalt, psycholinguistic, neuro-linguistic, physiological bases, thinking, content, language, form.

References

1. Baitursynov A. Til qural. – Almaty: "Sardar", 2009. – 348 b.
2. Jubanov Q. Qazaq til biliminiń máseleleri. – Almaty: "Abzal-Aı", 2013. – 640 b.
3. Oralbaeva N. Qazaq tiliniń sózjasamy. – Almaty: «Qainar», 2002. –192 b.
4. Lakoff J. O porojdaiuşı semantike (perevod s ang, H.H.Persovoi) // Novoe v zarubejnoi lingvistike, vyp. X. – M.: «Progres», 1981. – 567 s.
5. Lakoff J. Lingvisticheskie geştalty (perevod s ang.,H.H.Persovoi)//Novoe v zarubejnoi lingvistike, vyp. X – M.:«Progres», 1981. – 567 s.
6. Leontev A.A. Osnovy psiholinvistiki. – Moskva: Smysl.1999. – 287 s.
7. Maslova V.A. Lingvokülturologia. Uch.posobie. – Moskva: «Akademia», 2001. – 208 s.
8. Mechkovskaia N.B. İazyk i religia. Leksii po filologii i istorii religii. – Moskva: FAİR. 1998. – 352 s.
9. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture, India. 2019, 7, 143-153 s. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.528>
10. Geivin H. Kognitivnaia psihologia. – SPb.: Piter, 2003. – 272 s.
11. Süleimenov O. Jazyk pisma. – Almaty-Rım, 1998. – 502 s.
12. Süleimenov O. Sobranie sochineni // Jazyk pisma.4/1. – Almaty: «Atamūra», 2004. – 256 s.
13. Shaıbakova D.D. Generalızasia naıchnyh idei v lingvisike // Qaraǵandy úniversitetiniń habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №4. – B. 6-16.

Автор туралы мәлімет:

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан.

Шақаман Ырысгүл Бектемірқызы – кандидат филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Марғулана, Павлодар, Казахстан.

Shakaman Yrysgul Bektemirkyzy – candidate of philological sciences, professor, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.01.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>Е.С. АДАЕВА Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz)**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ЗЕРТТЕУДІҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесі қоғамдағы тарихи өзгерістермен өзара байланыста бола отырып, қазақ мәдениетінің ерекшелігін көрсететіндігі қарастырылады. Тарихи және әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қазіргі Қазақстандағы әйел бейнесінің жаңа деңгейге көтерілуінің негізгі алғышарттары көрсетіледі. Сонымен бірге қазақ әдебиетіндегі гендерлік стереотиптердің көрінісі талданады. Ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан қазақ әйеліне тән сұлу, отбасының ұйытқысы, еріне бағынышты, көнбіс, құрбан тағы басқа стереотиптердің таралуына әсер еткен тарихи жағдай, ұлттық дүниетаным, мәдениет, салт-дәстүр сияқты факторлар сараланады. Салт-дәстүр мен қазақ менталитетінің құрбаны болған әйелдердің қайғылы өмірлері сипатталған «Бақытсыз Жамал», «Қамар сұлу», «Ақбілек» т.б. көлемді шығармалар талданады. Соған қатысты ХХ ғасырдың басында жарық көрген шығармалар белгілі бір дәрежеде әйелдердің құқықтарына нұқсан келтіретін гендерлік стереотиптерге толы деген қорытынды жасалынады. Қазіргі уақытта жиі айтылатын мизогиния, гендерлік теңсіздік мәселелері де талқыланып кетеді. Сондай-ақ зерттеуде әйел жазбасының ерекшеліктері, қазіргі қазақ әдебиетіндегі әйел жазушылардың әңгімелері де талқыланады.

Түйін сөздер: гендер, стереотип, әйел жазбасы, феминизм, мизогиния.

Кіріспе. Қазіргі Қазақстандағы әйел бейнесі жаңа деңгейде көрінеді. Қоғамдағы әйел мәртебесі дәстүршілдік пен жаңашылдықтың бірлігі аясында қалыптасып келе жатыр. Қазіргі таңда қазақ қоғамындағы әйелдер тек батыстық үлгіні тұтасымен өзіне көшіре салмайды, оның қажетті жақтарын пайдалана отырып, еліміздің тарихындағы, мәдениетіндегі озық үлгілерді де назардан тыс қалдырмайды. Оған жергілікті дәстүрдің дүниетанымдық ұстанымдары, ғасырлар бойы қоғамдық санада қалыптасқан мәдени ерекшеліктер айқын дәлел бола алады. Осы айтылған ерекшеліктердің барлығы қазақ әдебиетіндегі әйелдер образында да көрінісін тапқан. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесі қоғамдағы тарихи өзгерістермен өзара әрекеттестікте(байланысты) бола отырып, қазақ мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Тарихи және әлеуметтік тұрғыдан алғанда, қазіргі Қазақстандағы әйел бейнесінің жаңа деңгейге көтерілуінің шартты түрде мынадай негізгі алғышарттарын көрсетуге болады:

«А) Еуразия кеңістігін мекен еткен көшпенді халықтардың наным-сенімдері мен мәдениеті, жалпы дүниетанымындағы әйел болмысы;

Ә) VIII-IX ғғ. аталмыш кеңістікке Ислам діні аясындағы мұсылмандық мәдениет орнады. Ислам діні мен жергілікті түркілік дүниетаным синтезі тұсындағы әйелдің әлеуметтегі орны;

Б) XVIII-XIX ғасырлардан бастау алып, XX ғасыр аяғына дейін ықпал етіп келген орыс мәдениеті мен жергілікті мәдениеттің текетіресі аясындағы әйел болмысы;

В) Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі рухани қайта жаңару мен қайта өркендеу кезеңіндегі, XXI ғасыр басындағы әйел бейнесі» [1,182].

Бұл орайда осы тарихи кезеңдердегі қазақ әдебиетіндегі әйел образының бейнелену ерекшелігі қандай деген сұрақ туындайды. Ал аталған сұраққа жауап беру – қазақ әдебиеті мәселелерін гендерлік әдебиеттану аясында қарастырудың қажеттігін көрсетеді. Гендерлік мәселелер қазақ әдебиеттануында жүйелі түрде зерттелген емес. Біздің мақсатымыз – әдебиеттегі әйел бейнесін тарихи, мәдени, әлеуметтік контексте қарастыра отырып, қазақ әдебиетіндегі гендерлік мәселені зерттеудің кейбір аспектілеріне тоқталу, фемининдік стереотиптерге талдау жасау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Әдебиеттегі гендерлік зерттеулерге назар аударсақ, қазіргі уақытта олардың белгілі бір кезең аралығындағы әйел болмысындағы өзгерістерді, көркем шығармадағы әйел немесе еркек образының қоғам қалыптастырған маскулиндік (*masculinus*) және фемининдік (*feminus*) стереотиптерге сай келуі не келмеуі, әйел жазушылардың өзіне тән жазу ерекшелігін анықтау тәрізді басты бағыттарда көрініс табатындығын байқаймыз. Сондай-ақ көркем мәтіндердегі патриархал мәдениеттің стереотиптерін ашкерелеуді көздейтін, автордың гендерлік ерекшелігінің маңызын қарастыратын т.б. бағыттары бар [2, 45].

Қалған мәселелердің барлығы осы негізгі бағыттар төңірегінде қосымша қарастырылады. Біз де талдау барысында осы бағыттарды зерттеген әйгілі феминист ғалымдар Лейла Ахмед [3], Сандра Гилберт пен Сусан Губардың [4] еңбектеріндегі пікірлерге сүйене отырып, прозалық шығармалардағы гендерлік, феминистік мәселелерді саралауға тырыстық. Сондай-ақ С.Шакирова[5], Р.Тұрдалиева[6], Л.Дәуренбекова[7] т.б. қазақ ғалымдарының гендер тақырыбына байланысты жазылған зерттеу еңбектері де мақаланың теориялық және әдістемелік негізін құрайды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ әдебиетіндегі әйел, ана тақырыбына жазылған шығармалар қарастырылады. Қазақ қоғамындағы әйел мәселесі, оны шешу жолындағы алаш қайраткерлерінің жасаған еңбектері, әдеби

шығармалары мен публицистикалық мақалалары әдеби теориялық және гендерлік аспектіде талданады. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы гендерлік мәселелердің тарихи, саяси сипатын ашу үшін әр кезеңде жазылған көркем мәтіндерге гендерлік ұстаным тұрғысынан сапалық, талдау-жинақтау, салыстыру әдістері қолданылып, талдау жасалады.

Талқылау мен бақылау. Қазақ әдебиетінде әйел образын стереотипті түрде сипаттау ғасырлар бойы жалғасып келеді. Көркем шығармалардағы қазақ әйеліне тән гендерлік стереотиптерге негізінен мыналар жатады: сезімтал, мейірімді, тартымды, қамқор ана, еріне бағынышты, отбасының ұйытқысы, эмоциясы басым, әлеуметтік белсенділігі төмен, біреудің қорғауына зәру, көнбіс, төзімді, құрбан. Бұл гендерлік стереотиптер мәтінде ашық және кейде жасырын түрде көрінеді.

Бұл стереотиптердің таралуы қазақ әйелінің қоғамдағы рөлі мен оған қатысты бірнеше факторларға байланысты болды. Бұған әйелдердің физиологиялық, мінез-құлық ерекшелігіне қоса жоғарыда біз тоқталып кеткен тарихи кезең, ұлттық дүниетаным, мәдениет, салт-дәстүр де әсер еткендігін атап өтуіміз қажет. Қазақ әйелі жайында айта отырып, біз қазақ мемлекетінің өткені мен бүгіннен хабардар бола аламыз. Сондай-ақ бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесін сомдау көбінесе қоғамдағы стереотипті көзқарастан туғаны анықталады.

«Әр образ бен стереотиптің өз шындығы бар», – дейді Тони Таннер [8, 15]. Демек бұл стереотиптік көзқарастар әйел образы жайында шындықты көрсетеді деп те түсінуге болады. Мәселен, қазақ әдебиетінде гендерлік тұрғыдан үнемі идеалды түрде ғана бейнеленетін ана образын алайық. Әдебиеттің мифопоэтикасын зерттеуші ғалымдар бұл образдың алғашқы қауымдық құрылыс кезінен бері келе жатқанын көрсетеді. Ұлтымыздың тарихи бастауындағы бөріден тарағандығымыз туралы мифология бұған дәлел бола алады. Бүткіл бір ұлттың этногенезіндегі хайуан болса да әйелдік бастауға келіп тірелген мифологиясы артетиптік сабақтастық арқылы кейіннен осы бастауды құрмет тұтуға алып келді және бұл сарынның ізі кейіннен мыңдаған жылдарға сабақтасты. Бұдан анаға деген құрметтің қазақтың мемлекеттілік тарихымен, этногенезімен, мәдениетімен қатар дамып келе жатқанын көрсетеді.

Біз сөз етіп отырған бұл кезеңде ешқандай кемсітушілік болмағандықтан, әйелдер билік басына да келген. Гинекократия немесе әйелдер билігі орнап, көшпенділер Тұмар сынды ханшайымды патша етіп тағайындағанын тарихтан білеміз. Осы айтып кеткен т.б. көне түркілік дәстүрлер кейінгі қазақ қоғамында жалғасын тауып жатты. Көптеген зерттеушілер көшпенділер мәдениетінде әйелдер үлкен еркіндікке ие екендігін, сонымен қатар олардың ерлермен теңдей дәрежеде болғандығын көрсетеді.

Түркілік кезеңнен кейін орнаған ислам дәуірі де алдындағы дүниетаныммен синтезденіп, өзіндік әлеуметтік-мәдени нышанға ие болды.

Сәйкесінше ондағы әйелдің әлеуметтегі орны мен қызметі де өзгерді деп айтуға болады.

Үш жарым ғасырдан астам уақытқа созылған хандық дәуірде де небір аяулы аналарымыз бен әжелеріміздің есімдері мәңгіге сақталып қалды. Бұл мысалдардың барлығы біз сөз етіп кеткен дәуірлердегі қазақ даласында әйелдердің қоғамдағы рөлі өткен ғасырлардың өзінде басқа мұсылман елдердегі ахуалмен салыстырғанда біршама прогрессивті, демократиялық талаптарға жақын болғанын байқатады.

Жоғарыда сөз етіп кеткен тарихи жағдайлар мәдениетімізде, әдебиетімізде гендерлік мәселе болмаған деген пікірлерге де алып келді. Мәселен, мәдениеттанушы Зәмза Қодар: «Әйел мәртебесі хақында рухани мәдениетімізде оған нұқсан келтіретін немесе кемсітушілікті қолдайтын туындылар жоқ десе де болады» деген пікір айтады [1,185]. Осы орайда ХХ ғасырдағы қазақ қаламгерлерінің барлығы дерлік шығармашылығына арқау еткен әйел теңсіздігі тақырыбының әдебиетіміздің бұрынғы тарихында көрініс бермеуінің себебі неде деген сұрақ туындайды. Бұның барлығы жоғарыда аталған түркілік дәстүрге байланысты деп топшыласақ болады.

XVIII ғасырдан бастау алып, қазақ даласында ХХ ғасыр аяғына дейін ықпал етіп келген Ресей отарлау саясаты да қазақ әйелінің болмысына өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Осы орайда ориенталист Едвард У.Сайдтың: «әрбір еуропалық, ол Шығыс жөнінде не айтпақ болса да, қайткенде де, нәсілшіл, империалист және әрдайым дерлік этноцентрист болып шығады. Жалпы, адамзат қоғамдастықтарының (жоқ дегенде, әлдеқайда дамыған мәдениеттер қатарынан) «өзге» мәдениеттермен қарым-қатынас кезінде индивидке империализм, нәсілшілдік және этноцентризмнен басқа әлденені өте сирек жағдайда болса да ұсынуы мүмкін екенін еске түсірсек, бұл пікірдің өткірлігін біраз басуға болар еді» деген пікірі дәл біздің сол кездегі қоғамға сай келетінін айта кеткен жөн [9, 56]. Қазақ елі жан-жақты, тек экономикалық емес, мәдени қысымға да ұшырады. Бұл мәселеге жергілікті мәдениет өкілдері қарсылық танытып, екі мәдениет арасындағы текетірес басталды. Осы текетірестің алғашқы белгілері ХХ ғасыр басындағы ұлттық интеллигенцияның қалыптасуымен байланысты болды. Бұл кезеңдегі ұлт зиялылары туралы сөз қозғағанда біз алдымен Алаш қозғалысы өкілдерін айтамыз.

«Әйел тағдыры, теңсіздікті бастан кешкен әйел бейнесі – осы кезеңде өмір сүрген барлық қаламгерді тебіrentті. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев әйел тағдырын шешуге дұрыс жауап тауып, әдебиеттегі қазақ әйелінің образын сомдай отырып, оларды білімге, өнерге үндеді. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыровтар қазақ қызының теңсіздікте мұң кешіп отырғанын бейнелеп, оларды өздерінің бас бостандығы үшін күреске шақырса, Сәбит Дөнентаев қалың малдың құлы болған әкенің қаталдығы мен мейірімсіздігін аяусыз

әшкереледі» [10].

Кеңес одағына кіретін мемлекет жазушыларының барлығын билік жүргізіп отырған үстем жұрт бағыт-бағдар беріп, социалистік реализмнен ауытқып кетпеуін қадағалап отырды.

Аталған кезеңдегі әдебиеттегі басты міндеттердің бірі – социалистік құрылысты орнату жолындағы күрескер әйелдердің бейнесін сомдау. Бұл бағытта жазылған алғашқы шығармалар қатарына Б.Майлиннің «Күлтай болыс» (1925), «Раушан – коммунист» (1923), С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым» (1934-1937) С.Мұқановтың «Ботагөз» (1948) шығармаларын жатқызуға болады. Негізінен, бұл көркем туындылардағы әйел кейіпкерлер – кеңес өкіметінің арқасында білім алып, қоғамдық-әлеуметтік істерге белсене араласушы, жеке басының ғана емес, езілуші таптың мүддесі үшін әрекет ететін әйелдер. Бұл кезеңдегі қаламгерлерге тән ортақ нәрсе – қиындыққа қарсы тұра алатын, ерік-жігері мықты, саяси тұрғыда сауатты, жаңа сипаттағы коммунист белсенді әйелдер бейнесін көркем әдебиетте қалыптастыру.

Кеңес кезеңіндегі көркем шығармалардағы әйелдердің көбі – динамикалық өсуді, жетілу үдерісін бастарынан өткізген, коммунистік идеяға жан-тәнімен берілген бір текті бейнелер. Бұдан кеңес дәуіріндегі гендерлік саясаттың біржақты, яғни оның басты мақсаты – әйелдерді қоғамдық, саяси қызметке тарту екенін көреміз. Мысалы, қазақ әдебиетінде 1964 жылы жазылған Ғабит Мүсреповтің «Айгүл қойшының бір күні» деген әңгімесі бар. Әңгіменің басты кейіпкері – Айгүл есімді еңбекқор әйел. Ол шопанның жұмысын атқарғанымен, коммунист болған соң КСРО Жоғарғы Кеңесі депутаты болып сайланған. Қойшы қыз шопандықпен қатар, депутаттық міндеттерін де ұмытпайды. Осы тұстағы көп шығармаларда қазақ әйелі қойшы, сауыншы, тракторшы мамандығында көрінеді.

Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетіндегі тағы бір айрықша тоқталатын жайт – әдебиеттегі құндылықтар жүйесінің көбіне ер адамдардың көзқарастары негізінде жазылатындығы. Көркем мәтіндегі әйел образдары көп жағдайда өз деңгейінде ашылмай, мұрат-мүддесі көрсетілмей жатады немесе патриархалдық қоғамның шарттарына сәйкес сипатталып, өзгертілді. Бұған әйел жазушылар санының аз болуы да әсер етті.

Осы орайда қазақ әдебиеттануындағы гендерлік ұғымдардың нақты көрінісіне тоқталу үшін біз халқымыздың тарихында айрықша орын алатын ХХ ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейінгі кейбір танымал прозалық шығармаларды ғана қарастырамыз.

ХХ ғасырдың басындағы қазақ прозасында әйел теңдігі тақырыбы ерекше орын алды. Сол кездегі қазақ қоғамындағы құндылықтарымыздың жойылуы, отаршылдық т.б өзгерістердің барлығы әдебиетте әйел бейнелері арқылы көрсетілді. Осы тұста Мұхтар Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласы жарыққа шықты. Бұл мақалада жазылған Мұхтар Әуезовтің: «Ал, қазақ мешел

болып қалам демесең, тағлымыңды, бесігіңді түзе! Оны түзейім десең, әйелдің халін түзе!» деген сөзі әлі күнге өзектілігін жойған жоқ [11].

Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының алғашқы қарлығаштары – «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал» шығармаларының атауларының өзінен-ақ, олардың тақырыптық идеясы айқын аңғарылып тұр.

Ал С. Көбеевтің «Қалың мал» (1913), Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» (1915), М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» (1921), Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» (1926), С. Сейфуллиннің «Айша» (1922, 1935), С. Мұқановтың «Адасқандар» (1931) атты туындыларында сомдалған әйел кейіпкерлердің бәрі – бас бостандықтары, махаббат жолындағы азаттығы мен жеке бастарының бақыты үшін күресуші тұлғалар. Бұл кезеңдегі шығармаларға тән негізгі мотивтер – қыздардың алдын ала атастырылуы немесе байлық үшін өзіне тең емес адамға «сатылуы», әйелдердің осы жолда қарсылық жасау арқылы құрбан болуы.

Осылардың ішінен бір ғана «Бақытсыз Жамал» романына тоқталайық. Қазақ әдебиетінің тарихындағы тұңғыш романда әйел еркіндігі мен сауаттылығы мәселесі көтерілген.

Ғали бақилық болғаннан кейін, ақылына көркі сай Жамалды Жұманға қосады. Жұманның үйіндегі Жамалдың жағдайы романда былай суреттеледі: «Жамалдың көрген қорлық, кемшілігін мұсылман баласына бермесін», – деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа ұратын болды. Нендей ұрып-соғып қинаса да, Жамал бір сөз қарсы айтып көрген жоқ еді» [12, 192]. Жұманның үйінен теперіш көріп, ауыр тіршілік кешкен Жамал қыс ішінде үйінен қашып шығып, боранды күні адасып, жапан далада көз жұмады. Роман осылай аяқталғанмен қазақ әдебиетінде гендерлік теңдікке ұмтылу нышандары нақ осы Жамалдан басталса керек.

Алаш көшбасшылары қазақ халқының дамыған, прогрессивті ел болуы үшін әйелдің жағдайына назар аударуы керектігіне тоқталады. Мәселен, Міржақып Дулатов роман жазып қана қоймай, 1916 жылы «Ақ жол» газетіне біз жоғарыда үзінді келтірген «Әйел теңдігі» деген мақала жариялады. Бұл мақаласында автор: «Қазақ-қырғыздың әйелге көзқарасы белгілі. Бірақ жалпы жұрт «осым теріс екен» ау деп, бұл күнге шейін мойындап тұрған жоқ. Сондықтан әйел мәселесін қолға алып, әйел теңдігін іске асырамыз деген соң, бұл туралы халықтың теріс назарын өзіне баяндап отыру қажет деп білеміз» деп жазады [13].

Бұдан қазақ даласында феминистік бастамалар мен реформаларды жүзеге асыруда Алаш қайраткерлерінің рөлі орасан зор болғанын көрсетеді.

Әйел адам – құрбан, тағдырына мойынсұнған жан.

XX ғасырдың бас кезінде жазылған шығармалардың бәрінде әйел образдары құрбан, көнбіс, бағынышты, тағдырына мойынсұнушы ретінде сипатталатынын байқауға болады.

«Қамардың үстіне төніп, дырау қамшысыменен басқа, көзге бет алды

төпелей бастады, Қамар сорлының құлындағы даусы құраққа шықса да: "Бейшара-ау, дертіне шипа берсін, саған кім болса да қастық қылып отырған жоқ қой" деуден басқа бақсыға қой деуші кісі жоқ еді» [14, 25].

Бұл Алаш зиялысы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» романынан алынған үзінді. Молданың құсадан өлгелі жатқан Қамарды қамшының астына алып емдейтін сәті.

Образы жағынан Қамар Сұлу Жамалға ұқсайды. Қос кейіпкердің де ата-анасы олардың қыз екеніне қарамастан, хат танытады. Бір ерекшелігі Жамалды ата-атасы күйеуге беруге мұратты болса, Қамардың жағдайы басқаша. Болмысынан сауатты әкесі Омар қызының сөзін сөйлеп, қызын Жорға Нұрымға бергісі келмейді. Шығармада Қамар өз құқығы үшін күресіп, оның феминистік әрекеттері бір-екі тұста жарқын көрініс береді. Көптің көзінше «Мал емес төрт аяқты әйел халқы» деп сарказммен батыл жар салуы — барлық қазақ қызының ішіндегі шер-шерменінің, наразылығының түйініндей көрінеді.

Қазақ елінің Ресей империясының озбырлығына ұшырауы Жүсіпбек Аймауытовтың Ақбілек романындағы Ақбілек образы арқылы көрініс тапты.

«Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында қазақ қызының әлділердің ойыншығына, ермегіне айналған трагедиясын ашып көрсетеді. Бұл бір қыздың ғана емес, бүкіл елдің ұлттық намысына тиетін ауыртпалық. Романның басты кейіпкері – Ақбілек. Шығарма сол басты кейіпкерінің атымен аталған. Бұл табиғи да, заңды да. Романдағы бүкіл оқиға, іс-әрекет, қазақ ауылының әлеуметтік тіршілігі, халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, адамдар арасындағы түрлі қатынастар, империялық озбырлық – соның бар-баршасы дiңгектi образ Ақбілек тағдырына байланысты» [15].

«Офицер - романның басты тұлғасын жәбірлеп, арын аяққа таптаған жиіркенішті жан ғана емес, империялық саясаттың ғасырлар бойы халқымызды билеп, басып-жаншып келген көрінісі ретінде де есте қалады» [16, 78].

Бұл жайтты автор романдағы Ақбілек пен офицер арасындағы қатынас кезінде аша түседі. Бұған өз жайынан бірер мағлұмат берген офицердің төмендегідей ойлары айқын дәлел: «Орыс сияқты жері мол, қолтығы кең жұрттың қол астына қарағанына қазақ тәубә қылу керек қой. Анығында, қазақ мемлекетке не пайда келтіріп отыр?... Тек қымызын ішіп, қарнын сипап, қатынына қарап, борбайын тыр-тыр қасығанды біледі... Тегінде қазақтың солдат болудан қорыққаны бізге теріс те емес. Кім біледі, қолына қару берсе, орыс жұртына жау болып кетпесіне кімнің көзі жетеді?... Әйтеуір, қазақ өз алдына ел болып жатқан жоқ. Ендеше, орысқа бағынуы керек».

Осы орайда Эдвард Саидтың «Ориентализм» кітабындағы Лорд Керзонның империялық *lingua franca* жөнінде Кромерге айтқан «империя дегеніміз – «амбициялар арқауы» емес, бұл «ең алдымен, ұлы тарихи, саяси және әлеуметтік факт» деген пікірі еске түседі [9, 15].

Ақбілектің зорлықтың құрбанына айналғаны ешкімді алаңдатпай,

барлық күнәні оның басына үйіп төгуі — сол кездегі қыздардың қоғамдағы жайынан хабар береді. Ақбілек өмір сүруге хақым жоқ деп те есептейді. Яғни, қазақ қоғамында осындай жағдайларда құрбанның өзін кінәлау әдетке айналған және кінәлілерді тиісінше жазалау көп жағдайда әлі де іске аспайды.

Алайда ары аяққа тапталып, қанша зорлық көрсе де Ақбілек тағдырға мойымады. Керісінше сол заманда тамырын тереңге жайған феодалдық-патриархалдық құрылыстың қатал заңын бұзып, төзімділігі мен қайратының, білімге және өмірге деген құштарлығының арқасында қиыншылықтарды жеңіп, соңында бақытты болады. Автор бұл тұста жаңа заман әйелінің образын насихаттайды. “Ақбілек” шығармасына дейін 20 ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде “жеңіске” жеткен әйел заты жоқтың қасы еді. Қай дәстүрлі шығарманы алсаңыз да аяғы трагедияға толы, әділетсіз. Дәл осы шығарма қазақ әдебиетіне жаңашылдық әкеліп, кеңес заманындағы феминизмнің символына айналды.

XX ғасырдың басындағы әйел образына қатысты құрбан болу стереотипі кейінгі жазылған кеңестік кезеңдегі шығармаларда да орын алды. Бас кейіпкерлер ер адамға бағынышты, әрдайым өз жақындары үшін құрбандыққа баруға дайын. Өз талап, мансабын, тілек, армандарын екінші орынға қойып, отбасының бақытын өз бақыты деп санайтын адам ретінде сипатталады. Егер әйел өз бақытын алдыңғы орынға қойып, сол үшін күресетін кейіпкер ретінде сипатталған жағдайда, қоғамда ол автоматты түрде “ұяттан безіп, отбасы құндылықтарынан жатырқаған адам” ретінде қабылданады [17]. Зерттеушінің бұл пікірі біздің қоғамдағы кейбір көзқарастарға да сәйкес келеді.

Әйел – отбасының ұйытқысы, еріне бағынышты.

Жоғарыда тоқталып кеткеніміздей 20 ғасыр басындағы әйел образын бейнелеудегі фемининдік стереотиптер кеңес дәуірінде де жалғасын тапты. Бұл сөзімізге дәлел ретінде қазақ әдебиетінің кеңес дәуірінде жазылған танымал шығармаларының бірі – Дулат Исабековтің «Гауһар тас» повесіне тоқталайық. Повесть 1967 жылы жазылған. Бұл шығарманың басты кейіпкерлері – Салтанат пен Ыбыш – фемининдік және маскулиндік көзқарастардан туындаған образдар. Салтанат қазақ қоғамындағы стереотип бойынша қалыптасқан қазақ әйелінің образын жеткізсе, Ыбыш – нағыз «маскулиндік» қасиеттерді бойына сіңіре отырып жасалған бейне.

Шығарма туралы жазушының өзі былай дейді: «...бұл адам туралы, адамдардың ара қатынасы, романтика, ән, сұлулық туралы шығарма. Оған қарама-қайшы дәрежелілік, тоңмойындық. Бірақ сол дәрежеліліктің өзі әннің, әдеміліктің алдында әлсіздік танытып, адамның жан дүниесіне үлкен өзгеріс әкелмейтін бе еді? ...Қазақы тәрбиемен өскен Тастан «сүйем» деген сөзді анасынан қайта туса да айта алмас еді. Әйелге көңіл бөлмеу, «халің қалай?» дегеннің орнына «әлі жатырсың ба?» деп дүңк ете қалу нағыз қазақы мінез емес пе?» [18].

Гауһар тас шығармасының бас кейіпкері Салтанатты сол кезеңдегі қоғамда қалыптасқан гендерлік стереотиптің айқын бейнесі деуге болар. Шығармада Салтанат күйеуі мен оның отбасына қызмет етіп, отбасы, ошақ қасынан алыстамайды. Ыбыштың сөзіне қарсы келмей, оның тарапынан жасалған дәрекілікке де сөз қайтармай, керісінше құрмет пен ілтипат білдіруі – Салтанаттың қазақ қоғамында қалыптасып кеткен әйел мен ер азамат арасындағы стереотиптік көзқарастың көрінісі. Бұл пікірімізге Салтанаттың Қайыркенге жары Ыбыш туралы айтқан сөздері дәлел бола алады: “Ыбыш ұзаған соң Салтанат: ‘Әй, осы мені аямайды-әй’, – деді күліп, – ‘онысы несі екен. Мені өзі сияқты палуан деп ойлайды ғой деймін бір. Құдыққа келген сайын қауғаны ылғи маған тартқызып, өзі түйе жетектейді. Сөйтіп жүріп жөндеп тартпайсың деп ұрсатыны бар тағы да, астапыралла!..’ Салтанаттың бұл үнінде реніш те, зіл де жоқ, керісінше, нәзік әйелдің қатал еріне деген таңырқауы, сонымен бірге нәзік құрмет пен нәзік сезім жатыр еді” [19, 56].

Қысқасы, Салтанат о жар Ыбыштың отбасында доминантты мінез көрсетіп, кей жағдайларда ұрып та жіберуге даяр мінезіне еш қарсылық көрсетпейді. Тек нәзіктігімен, жанының тазалығымен жеңуге тырысады. Ерін құрметтеу, сыйлау, қарсы шықпау – қазақ қоғамында әйел адамнан күтілетін қасиеттер. Бұл қасиеттердің барлығы да Салтанаттың бойынан ұшырасады. Демек Дулат Исабековтің Салтанаты – қазақ әйеліне қатысты қалыптасқан стереотиптердің үлгісі. Әйел адамды күйеуіне бағынышты немесе тәуелді етіп көрсету, кез келген қиындыққа (ұрсу, ұру деген сынды оқиғаларға) шыдамды болу шығарма беттерінде анық көрініс тапқан. Бұл қоғамның әйел адамнан күтетін рөлі десе де болады. Сол себепті де Салтанат образын гендерлік стереотиптік образ ретінде қарастырамыз.

Шығарма соңында Салтанат босана алмай қайтыс болады. Әйел образының тек рухани емес, физикалық әлсіздігі, аурушаңдығы авторларға шығарманы аяқтаудың ең ыңғайлы тәсілі. Бұл тұста ер авторлардың әйелді әлсіз бейне ретінде сипаттау стереотипі байқалады. Денсаулықтың әлсіздігі, аты аталмайтын және жиі өлімге әкелетін ауруларға бейім болу жазушыларға ойдан шығарылған кейіпкерлердің тағдырын жасау үшін өте қолайлы. Әлем әдебиетінде бар үрдіс қазақ әдебиетінде де өз көрінісін тапты. Мәселен, «Гауһар тас» повесіндегі Салтанат баладан қайтыс болса, жоғарыда тоқталып кеткен Сұлтанмахмұт Торайғыровтың Қамар сұлу шығармасындағы Қамар шығарма соңында құсадан ауруға шалдығып, дүниеден өтеді.

Кеңес Одағы әйелге еркіндік, билік берді дегенмен, соңғы ғасырдағы қазақ әйелінің ауыр жағдайы кеңес дәуіріндегі әйел психологиясына да өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Кеңестер Одағында барлық қазақ әйелі еркін, мықты, тәуелсіз болды деп айта алмаймыз. Оған коммунистік партияның қатаң бақылауы қосылды. Қазақ әдебиеті, қазақ әйелі екі идеология тоғысында (дәстүрлі және кеңестік) қалды. Алайда осындай өмір салтында да қазақ әйелі

өзіне ғана тән қасиеттерді: дәстүрге адалдығын, намыстылығын, әдептілігін т.б. сақтап қалды. Бұл жайт қазақ кеңес әдебиетіндегі әйел образдарында да өз көрінісін тапты.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі әйел жазбасы.

Енді қазіргі қазақ әдебиетіндегі әйел образын бейнелеудегі стереотиптерді анықтау үшін әйел жазушылардың шығармаларына назар аударайық. Еуропалық және американдық ғылымда мәтінге гендерлік талдауды «әйел жазбасы» / «women`s writing» / «әйел стилі» ұғымымен байланыстыру қалыпты жағдайға айналды. Дегенмен «әйел жазбасы» ұғымының өзі мазмұнын нақтылауды және (ең бастысы) талдау құралдарын қажет етеді. Гуманитарлық ғылымдардың қазіргі кезеңінде әйелдік дискурс (жазба түрі) идеясы бар деп айта аламыз. Қазіргі әйелдер прозасы гендерлік тұрғыдан талданады, алайда әдебиеттану ғылымында оның әдіснамалық негізі әлі толық қалыптаспаған. Дерридиандық конструкцияларда жазу сөйлеуге қарсы: Ол бейсаналық. Әйел жазбасы өзін шексіз қайталаулар мен алмастырулар арқылы көрсетеді. «Әйел жазбасына» көптеген реминисценциялар мен аллюзиялар тән деген қорытынды осыдан шығады. Көркем шығармадан аталған «ерекшеліктерді» іздеу «әйел жазушылардың» мәтіндерін зерттеудегі негізгі бағыттардың біріне айналады. Сонымен қатар Деррида Фридрих Ницшенің Көңілді ғылым еңбегінен қорытынды жасай отырып, «әйел жазбасы» үшін көптеген (кем дегенде екі) стильдің болуы, ал дұрысында «стильдер арасында» жазудың алғы шарты екенін айтады.

Айтылған ғылыми пікірлерге назар аударсақ, қазақ әдебиетіндегі әйел авторлар шығармаларынан түрлі аллюзиялар мен реминисценцияларды, қайталауларды көбірек кездестіреміз. Сондай-ақ көркем мәтіндерден түрлі стильдердің ауысып отыратынын да байқаймыз. Әйел жазушылардың өзіне тән жазу ерекшелігін зерттеу арқылы гендерлік мәселелерге бару өз алдына жеке қарастыруды, зерттеуді қажет етеді.

Тағы бір тоқталатын жайт – жазушы әйелдер кейіпкерлердің образын сипаттауда көбінесе позитивті немесе сыпайы жазба тілін (сөздерді) қолданады. Әйел жазушылар тілінің сыпайылығы әйелдердің жақсы мінез-құлқын көрсетеді, бұл қасиет қоғамның әйелден күтетін қасиеті.

Пікірімізге дәлел ретінде қазіргі қазақ әдебиетіндегі танымал жазушы Роза Мұқанованың шығармаларындағы әйел образдарына шолу жасап кетейік. Жазушы әйел образдарын тереңінен қарастырып, ерекше етіп сомдайды. Біріншіден, оның әйел кейіпкерлері әртүрлі. Олар «әйел әрдайым өзгелердің жағдайын ойлап, жақсы әйел болуы керек» деген стереотиптерге бағынбаған. Роза Мұқанованың шығармаларындағы әйел кейіпкерлер айдай сұлу да, шашы жоқ таз болуы да мүмкін. Екіншіден, Роза Мұқанованың әңгімелеріндегі әйел кейіпкерлердің жан-дүниесі шынайы, шығармада сенімен сырласып отырғандай көрінеді. Өйткені автор олардың сыртқы келбеттерін ғана емес,

олардың сезімдерін, армандарын суреттеуге тырысады. Әйелдердің сыртқы әлеммен байланысынан бөлек, олардың ішкі жан дүниесінің сыры ашылады. Жоғарыда атап өткеніміздей жазушы шығармаларында сырт көзге көріне бермейтін, стандарт тұрғыда баға бере алмайтын әйел қасиеттері ашылады. Роза Мұқанованың әңгімелерінде біз әйел образының дәстүрлі әңгімелерде айтылмайтын қырларына үңілеміз. Әйел адамның өз болмысына өзі сын жасауы арқылы оқырман әйелдердің өздерінің де әлі де қабылдай алмай жатқан мәселелеріне зер салады.

Мәселен, жазушының Тұтқын әңгімесінде бір әумесер суретші жайлы баяндалады. Ол суретші бөлмесінде отырған күйі, сан түрлі әйел адам елестерімен диалог жүргізу арқылы жалпы әйел адамға деген өзінің көзқарасын білдіреді. Бас кейіпкер әйел адамның жалпы сыртқы келбетінен бастап ішкі жан дүниесі мен ниетіне дейін сынға алады. Суретшінің «әйел мен ақиқаттың алшақ жаратылғаны үшін кінәламаңыз мені» [20, 127], - деген сөздері адамдарды тікелей гендерлік сипат бойынша кемсітетінін көрсетеді. Бүкіл шығарма бойы әумесердің мизогиниялық санасы оқырманға паш етіледі. Біздің ойымызша, жазушы жағымсыз басты кейіпкер арқылы мизогиниялық пікірлерді мысқылдап, сынға алады.

Постмодернизмнің ең үлкен өкілдерінің бірі Жак Деррида әдеби шығармалардағы әйел образын зерттеу барысында әйел табиғатында ешқандай ақиқат жоқ екенін баяндайды [21]. Осы орайда, Тұтқын әңгімесіндегі суретші мен оның ойдан шығарып алған, әңгімеде бірінші болып кездесетін елесі арасындағы диалогта әйелдердің жылап, жалған аянышты сезім тудыратын қасиеті жайлы айтылады. Шығармадағы бірінші әйелмен болған эпизод ұзақ болмаса да әйелдер жайлы көптеген тақырыптарды қозғайды. Босағада бірінші әйел пайда болғанда бас кейіпкер – суретші оны бірден қорлай бастайды. «Олар ешқашан жылаған емес, білесіз... Әйелдің жылауы да саясат. Жылаған болып отырып, дегеніне қол жеткізетін сайқал жаратылыс. Әйел – жылап отырып, қалайда жеңіске жетуді, ұтылмауды ойлайтын шайтани құбылыс» [20, 115].

Суретші әйелдердің көз жасын үнемі қолданатын күшті қаруы деп есептейді. Көз жасының мысалы арқылы ол сезімнің кез келген көрінісі әйелге жат екенін және әйелдердің мақсатына жету үшін бәріне дайын екенін көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, автордың сипаттауынша әйел адам жалған сөйлеп, жалған сезім білдіріп болсын өздерінің қалағанына жететін жан иесі ретінде бейнеленеді. Бұл арада Роза Мұқанованың әйел табиғатының жан-жақтылығын көрсету үшін алынған бірінші образы анықталады.

Сондай-ақ бұл әңгімеде суретші әйелге ғашық болуды, сүюді оның құлына айналумен тең деп есептейді. Суретшінің пікірінше әйел адамының талғамы мен талабы кез келген адамды есінен тандырады. Дәлірек айтқанда, жазушы әңгімеде әйелдің талаптарына сай болу, әрқашан сәйкес келу мүмкін

емес екенін көрсетеді. Феминист Люс Иригарей постмодернизм шығармаларындағы әйелді өзінің нақты, спецификалық және рационалды ойлауға мүлдем сәйкес келмейтін қалауы бар құбылыс ретінде сипаттайды. Роза Мұқанованың туындысынан да көретініміз осы. Бұл да әңгімедегі әйел образының бір қыры деп танысақ болады.

Жоғарыда біз әйел жазушылардың өзіне тән жазу ерекшелігін қарастыру да маңызды гендерлік мәселелердің бірі екендігін айтып өттік. Ғалым Анастасия Малыгина «гендерлік метафора» әдісін қолдана отырып, ғылым мен мәдениет дискурстарын сипаттағанда структуралистік дискурс маскулиндік ретінде, ал постструктуралистік дикурсты фемининдік ретінде қарастырады. Егер «маскулиндік» дискурс ежелгі дәуірден постмодерн дәуірінің басына дейінгі үстемдік еткен философиялық-гуманитарлық рефлексия мен күнделікті сана дәстүрін көрсетсе, фемининдік дикурс постмодерндік ойлау типіне тән екендігін саралайды [22, 45]. Осы пікірге сәйкес Роза Мұқанова дискурсының постмодерндік ойлау ерекшелігіне тән екенін байқауға болады.

Енді бірер сөз әйел жазушылар мен ер жазушылардың әйел бейнесін сипаттаудағы ерекшеліктері туралы болмақ. Жоғарыдағы өзіміз тоқталып кеткен еркек жазушылардың әйел бейнесін сипаттаудағы ерекшелігіне тоқталатын болсақ, бірнеше аспектілерді атап өтуге болады. Біріншіден, еркек жазушылар өз еңбектерінде әйел бейнесін белгілі бір тарихи кезеңнің шындығын сипаттауда қолданатынын байқаймыз. Халқымыздың тарихындағы бастан өткізген ауыртпашылықтары мен күрестері әйел бейнесінің айналасында орын алады. Еркек жазушылар әйел адамның қиын тағдырын халықтың хал-ахуалымен сәтті байланыстырады. Сондықтан да еркек жазушылар шығармаларындағы әйел бейнесі бірде құрбан, бірде өзгенің бақытын өз бақытынан жоғары қоятын, көнбіс, төзімді сипатта көрінсе, енді бірде батыл, қайсар, ақылды болмысымен сипатталады. Біз жоғарыда тоқталып кеткен жазушылар әйел бейнесін оқиғаның әлеуметтік, саяси маңыздылығын сипаттауда субъект ретінде қолданады. Ал әйел жазушылардың шығармаларындағы әйел образдары өзгешелеу көрінетіндігіне тоқталдық. Олардың шығармаларындағы әйел образдары тарихи оқиғаның маңыздылығын көрсету мақсатында емес, әйел табиғатының сан қырын ашу үшін, жандүниесіндегі құбылыстарды, өзгерістерді көрсету үшін өмір сүреді.

Нәтижелер. Түйіндей айтсақ, жоғарыда баяндап кеткен қазақ халқының басынан өткен түрлі тарихи-әлеуметтік өзгерістердің барлығы қазіргі қазақ әйелінің өмірдегі де, әдебиеттегі де болмысын қалыптастырды деуге толық негіз бар. Оған қосымша Қазақстанның Еуразия кіндігінде орналасуы қазақ әйеліне Шығыс пен Батыс дәстүрлерін бойына қатар сіңіруіне де өз ықпалын тигізді.

Екіншіден, қазіргі қазақ, әлем әдебиеттануында өте өзекті болып табылатын гендер мәселесі түп идеясының әу баста көне түркілерде болғанын көреміз. Біз бұл туралы еңбегіміздің басында айтып кеттік. Өз заманының үлгісі

болған көне түркі халықтарының гендерлік саясаты, ондағы тарихи тәжірибе түркі ұрпағы ретіндегі қазіргі біздің өмірімізге қызмет етуге тиісті.

Үшіншіден, бұл зерттеуде әдебиеттегі гендерлік мәселелерді қарастырудың аспектілері мен фемининдік стереотиптердің қазақ әдебиетіндегі көрінісіне қысқаша талдау жасалды. Қазақ әдебиетіндегі прозалық шығармалар негізінде гендерлік стереотиптерге жасалған талдау бойынша өте қызықты және маңызды қорытындылар жасауға болады:

- жалпы әйел адамның қоғамдағы орны мен оған қатысты фемининдік стереотиптердің таралуы өзара байланысты бірнеше факторларға қатысты болды. Бұған әйел адамның физиологиясы, мінез-құлық ерекшелігіне қоса тарихи кезең, ұлттық дүниетаным, мәдениет, салт-дәстүр де әсер еткендігіне көз жеткіздік;

- талдау нәтижесінде қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесін сомдау көбінесе қоғамдағы стереотипті көзқарастан туғаны анықталды. Сонымен қатар әйел бейнесінің тәуелсіз жаңа образға өте алмағаны байқалды;

- біздің көркем әдебиеттегі құндылықтар жүйесі көбіне ер адамдардың көзқарастары негізінде жазылады. Көркем мәтіндегі әйел образдары көп жағдайда өз деңгейінде ашылмай, мұрат-мүддесі көрсетілмей жатады немесе патриархалдық қоғамның шарттарына сәйкес сипатталып, өзгертіледі;

- сондықтан гендерлік стереотиптерді білу және оларды ажырата алу жазушыларға, оқырмандарға әйелдерді белгілі бір көзқарастар шеңберінен тыс бейнелей алуына, оларға әділ баға бере алуына және бейтарап көзқараспен қарай алуына көмектеседі;

- қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі әйел образдары көбіне фемининдік стереотип белгілерін қамтығанымен, қазіргі қазақ әдебиетінің шығармаларында біз тоқталып кеткен стереотиптердің сақталғаны да, өзгеріске түскендері де бар.

Қорытынды. Қорыта айтқанда кез-келген ұлттың әйелдерінің қалыптасқан портреті болады десек, қазақ әйелінің портреті қандай деген сұрақ туындайды. Бүгінгі қазақ әйелінің өмірдегі де әдебиеттегі де бейнесін былай сипаттауға болады. Оның басты сипаты – халық дәстүріне адал, намысты, сыпайы, әдепті, білімді, талапты қазақ қызы. Қазіргі қазақ қызы туған халқының мәдениетімен қатар әлем мәдениетін меңгерген, білікті, әлеуметтік ортаға бейімді, қоғамдық өмірде белсенді. Бұл – заман талабы.

Қазіргі прозадағы әйел образын зерделей отырып, еліміздегі әйелдерге деген көзқарас, ер мен әйел қарым-қатынасына қатысты таным-түсініктер, олардың (әйелдердің) қоғамдағы орнын, жан дүниесіндегі өзгерістерді әр қырынан байыптауға болады.

Әмбебап фемининдік стереотиптер барлық халыққа, мәдениетке ортақ болса да, әр халықтың, мәдениеттің танымына, діні мен діліне, болмысына қарай көрініс табуы бірдей емес екені байқалды. Бұл мәселені тереңірек таратып зерттеу – болашақтың ісі.

Әдебиеттер

1. Қодар З. Түркі-қазақ дүниетанымындағы әйел мәселесі. Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар. – Астана: Форма Плюс, 2015. – 300 б.
2. Ryan M. Literary Theory. – Wiley-Blackwell, 2017. – 1648 p.
3. Ahmed L. Women and the Gender in Islam. – Yale University, 1992. – 296 p.
4. Sandra M., Gilbert & Susan Gubar. Still Mad. American women writers and the feminist imagination. – New York, 2022. – 440 p.
5. Шакирова С. Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: Количественный анализ. // Вестник Казахского национального женского университета. № 3(91), 2022. – с.17. DOI: 10.52512/2306-5079-2022-91-3-17-34.
6. Тұрдалиева З.С. Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психолінгвистикалық талдау. Филол. ғыл. кандидаты дисс. мат. 2009. -123 б.
7. Daurenbekova L.N., Kerimbekova B.D., Daribayev S.D., Agabekova Z.A., Adayeva Y.S. Translation into Kazakh language of Women's image in Ch. Aitmatov's works. // <https://www.scopus.com/sourceid/>. Astra Salvensis. Volume 2021, Pages 531 – 544202
8. Tanner T. Jane Austen. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire, and London: Macmillan Press Ltd, 2005. – 205 p.
9. Said E. W. Orientalism. – New York: Vintage Books Edition, 1979. – 394 p
10. Әділбекқызы Г. Қазақ әдебиетіндегі әйел тағдыры және дәстүрлі отбасы құндылықтарының дәріптелуі (XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы шығармалар бойынша). 2016. // Qazaq gazetteri. <https://kazgazeta.kz/news/53332>
11. Әуезов М. Ел боламын десең, бесігіңді түзе. 2014. // <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/15c/15cd4e052e695ac256303c36918fad53.pdf&ln=kz>
12. Дулатұлы М. Оян қазақ! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2003. –192 б.
13. Дулатов М. Әйел теңдігі. 1921. // <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/74e/74e0db2c0baa13197214063aa74c23af.pdf&ln=kz>
14. Торайғыров С. Асыл сөз – Алматы: ҚазАқпарат, 2005. –180 б.
15. Тоқтарбай Е. Қазақ әдебиетіндегі әйел образы. 2018. // https://adebiportal.kz/kz/news/view/kazak_adebietindegi_aiel_obrazi__20842
16. Сағынбекұлы Р. Жүсіпбек. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
17. Lange C. Men and women writing women: the female perspective and feminism in U.S. novels and African novels in French by male and female authors. – UW-L Journal of Undergraduate Research, XI. 2008.

18. Исабеков Д. Гауһартас қараланғаннан құлап қалмайды. 2019. // <https://egemen.kz/article/199061-dulat-isabekov-gauqartas-qaralaghannan-qular-qalмайdy>.
19. Исабеков Д. Гауһар тас. – Алматы: Атамұра, 2020. 310 б.
20. Мұқанова Р. Муза: повестер мен әңгімелер. – Алматы: 2004. <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1166120>.
21. Скоропанова И. Русская постмодернистская литература. – Москва: Флинта, 2001. <http://yanko.lib.ru/books/cultur/skoropanova-russ-postmodern-lit.htm>
22. Малыгина А. Гендерные аспекты как тексты культуры (на примере моды середины XX – начала XXI в. [автореферат диссертации, Московский Государственный Университет]. 2008.

Е.С. АДАЕВА

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В данной статье говорится, что образ женщины в казахской литературе взаимосвязан с историческими изменениями в обществе и отражает особенности казахской культуры. С исторической и социальной точки зрения показаны основные предпосылки для популяризации образа женщины в современном Казахстане. При этом анализируется выражение гендерных стереотипов в казахской литературе. Выделяются такие факторы, как историческая ситуация, национальное мировоззрение, культура, традиции, повлиявшие на распространение стереотипов о казахской женщине как о красивой, семейной, покорной, жертве и других стереотипов, сохранившихся на протяжении веков. Анализируются такие известные произведения, как «Несчастливая Джамал», «Камар сулу», «Акбилек», в которых описывается печальная жизнь женщин, ставших жертвами традиций и казахского менталитета. В связи с этим делается вывод о том, что произведения, опубликованные в начале XX века, насыщены гендерными стереотипами, которые в определенной мере наносят ущерб правам женщин. Также обсуждаются вопросы женоненавистничества и гендерного неравенства, которые часто упоминаются в настоящее время. В исследовании также рассматриваются особенности женского письма, рассказы женщин-писательниц в современной казахской литературе.

Ключевые слова: гендер, стереотип, женское письмо, феминизм, мизогиния.

Y.S. ADAYEVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

GENDER ASPECTS OF STUDYING KAZAKH LITERATURE

Abstract. This article considered that the image of a woman in Kazakh literature was interconnected with historical changes in society and reflected the peculiarities of Kazakh culture. From the historical and social point of view, the main prerequisites for raising the image of a woman to a new level in modern Kazakhstan are shown. At the same time, the expression of gender stereotypes in Kazakh literature is analyzed. This work also examines the factors such as the historical situation, national worldview, culture, and traditions, which have influenced the establishment and spread of centuries-long stereotypes of the Kazakh woman as beautiful, family core, submissive, subservient, victimized, etc. "Bakysiz Jamal", "Kamar Sulu", "Akbilek" and other voluminous works describing the suffering lives of women who are victims of traditions and Kazakh mentality are analyzed. In this regard, we conclude that the works published at the beginning of the 20th century are full of gender stereotypes that harm women's rights to a certain extent. We can easily find issues of misogyny and gender inequality, which are often discussed currently, in the literature of that time. The research also discusses the stories by female writers and the writing characteristics of women writers in modern Kazakh literature.

Key words: gender, stereotype, female writing, feminism, misogyny.

References

1. Qodar Z. Türkı-qazaq dünüetanyndağy äiel mäselesı. Qazaq handyğy tüsyndağy hanymdar men arular. – Astana: Forma Plüs, 2015. – 300 b.
2. Ryan M. Literary Theory. – Wiley-Blackwell, 2017. – 1648 p.
3. Ahmed L. Women and the Gender in Islam. – Yale University, 1992. – 296 p.
4. Sandra M., Gilbert&Susan Gubar. Still Mad. American women writers and the feminist imagination. – New York, 2022. – 440 p.
5. Shakirova S. Zhenskaja i gendernaja problematika v nauchnoj periodike Kazahstana: Kolichestvennyj analiz. // Vestnik Kazahskogo nacional'nogo zhenskogo universiteta. № 3(91), 2022. – с.17. DOI: 10.52512/2306-5079-2022-91-3-17-34
6. Türdaliev R.S. Körkem mätnidegi genderlik sipat: psiholingvistikalıyq taldau: filol. ğyl. kand. diss. maty, 2009 - 123 b.
7. Daurenbekova L.N., Kerimbekova B.D., Daribayev S.D., Agabekova Z.A., Adayeva Y.S. Translation into Kazakh language of Women's image in Ch. Aitmatov's works // <https://www.scopus.com/sourceid/>. Astra Salvensis. Volume 2021, Pages 531 – 544.

8. Tanner T. Jane Austen. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd, 2005. – 205 p.
9. Said E. W. Orientalism. – New York: Vintage Books Edition, 1979. – 394 p.
10. Ädılбекқызы G. Qazaq әдебиетіндегі әйел тағдыры және дәстүрлі отбасы құндылықтарының дәріптелуі (HH ғасырдың жиырмашы жылдарындағы шығармалар бойынша). 2016. // Qazaq gazetteri. <https://kazgazeta.kz/news/53332>
11. Äuezov M. El bolamyn deseñ, besigiñdi tüze. 2014. // <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/15c/15cd4e052e695ac256303c36918fad53.pdf&ln=kz>
12. Dulatuly M. Oian qazaq! Roman, öleñ-jyrlar, äñgimeler. – Almaty: Atamūra, 2003. –192 b.
13. Dulatov M. Äiel teñdigi. 1921. // <https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/74e/74e0db2c0baa13197214063aa74c23af.pdf&ln=kz>
14. Toraiğyrov S. Asyl söz – Almaty: QazAqparat, 2005. –180 b.
15. Toqtarbai E. Qazaq әдебиетіндегі әйел образы. 2018. // https://adebiportal.kz/kz/news/view/kazak_adebietindegi_aiel_obrazi__20842
16. Sağynbekuly R. Jüsüpbek. – Almaty: Sanat, 1997. – 224 b.
17. Lange C. Men and women writing women: the female perspective and feminism in U.S. novels and African novels in French by male and female authors. – UW-L Journal of Undergraduate Research, XI. 2008.
18. İsabekov D. Gauhartas qaralangannan qūlap qalmaidy. 2019. // <https://egemen.kz/article/199061-dulat-isabekov-gauqartas-qaralaghannan-qulap-qalmaidy>.
19. İsabekov D. Gauhar tas. – Almaty: Atamūra, 2020. – 310 b.
20. Mūqanova R. Muza: povester men äñgimeler. – Almaty: 2004. <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1166120>
21. Skoropanova I. Russkaja postmodernistskaja literatura. – Moskva: Flinta, 2001. <http://yanko.lib.ru/books/cultur/skoropanova-russ-postmodern-lit.htm>
22. Malygina A. Gendernye aspekty kak teksty kul'tury (na primere mody serediny XX — nachala XXI v. [avtoreferat dissertacii, Moskovskij Gosudarstvennyj Universitet]. – 2008.

Автор туралы мәлімет:

Адаева Ермек Сабырбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Адаева Ермек Сабырбаевна – кандидат филологических наук, преподаватель Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Adayeva Yermek Sabyrbayevna – candidate of philological sciences, instructor of the Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

XҒТАР 17.01.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.07>

А.Е. АЛИМБАЕВ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: aslan_alimbaev@mail.ru)

ЕЖЕЛГІ ЖЫР-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЕЛДІК ПЕН ҚАҒАРМАНДЫҚ

Аңдатпа. Мақалада елдік, қаһармандық, соғыс, батырлық туралы қарастырылған. Әлем жаралғаннан бері өмір сүру үшін күрес тоқтаусыз жүріп жатқан үдеріс. Күштілер жеңеді, әлсіздер жеңіледі. Бұл жаратылғандар жасағанша жасай беретін күрес. Тіпті жер бетінен жойылудың алдында тұрған дүниелердің өзі уақыт өте келе гүлденіп, құлпырып қайта жаңғыруы мүмкін немесе бүгін гүлденіп, жайнап тұрған дүние ертең түбірімен жоқ болып кетуі ғажап емес. Бар болуды немесе жоқ болуды, жеңуді немесе жеңілуді анықтайтын нәрсе – соғыс, жарыс т.б. Тасқа қашап жазылған туындыларда соғыстың басталу себептері, не үшін соғысты, нені сақтап қалу үшін соғысты деген сауалдарға жауап табуға болады. Гүлденіп, алып империя болу үшін де соғысудың керек екенін көреміз. Соғыста жеңіліп барып, қайта жеңудің озық үлгілерін мәңгі тасқа қашалған жазулардан аңғарамыз.

Жаратушы адамзатты жер бетіне қоныстандырып, жерді бөліп, бір-біріне ұқсамас үшін, әртүрлі тілдер, киімдер, түрлі терінің, көздің, шаштың түстерін жаратты. Ал адамзат осы бөліністердің негізінде мемлекеттер құра бастады.

Күшіне сенген мықтылар, өзгелердің жері кең, құнарлығы мол екенін түсінгенде, тартып алу, өзгенікін иемдену тілегі туындады, сол себепті олар өздеріне ұқсастарды жойып жіберу қаруларын жасап үйренді, уақыт өте келе бұл қарулар одан да қорқынышты, одан да мейірімсіз бола түсті. Мұның салдары ел мен елдің жау болып, соғысуына алып келді. Жерді кеңейту, шексіз билікті мақсат еткен соғыстар болғандығы туралы тұжырымдар мақалада пайымдалған.

Түйін сөздер: ел, жер, батыр, қаһарман, ежелгі әдебиет, шексіз билік, соғыс.

Кіріспе. Соғыс пен жаугершілік, елді қирату – түркілердің мақсаты болмағанын тастағы жырлардан байқаймыз. Көк түркілердің елдік мұрат пен бейбіт өмірді сүйетіндігін төмендегі дастандарда көрініс табатынын аңғарамыз.

Сақ патшасы «Тұмар патша» туралы аңыз – солардың бірі. Ғалым А. Қыраубаева «Ежелгі әдебиет» еңбегінде Геродоттың «Тарих» атты кітабынан үзінді келтіреді. Тұмар патшаның он алтыдан асқан ұлын бір шайқаста Кирдің әскері тұтқынға алады. Тұмар Кирге сәлем жолдап: «Сен менің тұтқындағы ұлымды қайтар, аман-сауыңда еліне кет. Бұл айтқанымды тыңдамасаң, қанға

тоймас басынды қанға түншықтыраам!»,-дейді [1, 10]. Тұмар патшаның Кирге сәлемдеме жолдауының өзі түркілердің бейбітшілікті, тыныштықты сүйетініне дәлел. Әскер күші жағынан кем түспейтін Тұмар патша ескертусіз-ақ Кирдің басын алуына болар еді, дегенмен айтып барып, шайқасқа аттанады.

Мұндай отансүйгіштік қасиеттерді Дарий әскерін алдап, шөл далада қырғынға ұшыратып, өзі мерт болған Шырақ батыр жайлы аңыздардан да көреміз. Жалпы, елін, жерін қорғау – ел басқарушының да, батырдың да, қатардағы кісілікті азаматтың да басты қасиеті деп саналған.

Құланның үйірін қуып жүрген түркілердің арулары жау қоршауында қалып қойып, Мидия патшасының баласы – ханзаданың қолына түскен Зарина сұлу жайлы аңыздарда бұл идея айқын көрінеді. Тұтқындағы Зарина ханзададан қашып бара жатқанда патша баласы жетіп алып, қыз екенін көріп, ғашық болып қалады. Қыз да жігітті ұнатқанымен, бірақ ел, жер, атамекен тағдырын ойлаған қос ғашық қосылмайды. Бұның себебін Заринаның сөзімен келтірсек: «Мен сені ғана ұнатамын. Бірақ әйелің бола алмаймын. Оның себебі, екеуміз қосылсақ, сен хан боласың, мен ханым боламын. Менімен қоса артымдағы елім де саған бағынышты болады. Мен сүйгеніме қосылып, бақытты болғаныммен, елім тәуелсіздігінен айырылып, бақытсыз болады. Мен үшін елімнің еркіндігінен артық ештеңе жоқ. Қош, сүйіктім» [1, 12]. Бұдан түркілердің елі мен жері үшін жеке басының пайдасынан гөрі елдік мұратты жоғары қоятынын байқаймыз.

Ел мүддесін бірінші орынға қоятын тағы бір тарихи тұлға – Мөде батыр. Батыр жайлы аңыздар тарихи деректерде көптеп кездеседі. Мөдемен жауласқан көршілері Мөдеден әкесі Түмен ханнан қалған, күніне мың шақырым жүгіретін тұлпарын сұратады, ел тыныштығын ойлаған Мөде тұлпарды беріп жібереді. Бұған тоймаған жаудың билеушісі Мөденің бір ханымын сұратады. Халықтың жайын ойлаған хан бір ханымын беріп жібереді. Үшінші рет жау мың шақырым болатын жерін сұрайды. Сонда Мөде «Жер – елдің байлығы. Өз байлығымды берсем де, ел байлығын бермеймін», – деп жауға шабады [1, 12].

Осыдан-ақ халқымыздың ата-бабадан мұраға қалып, тарихи сабақтастықта жетілген жеке тұлғалық қасиеттер, елдің гүлденуіне, оның экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жетілуіне бірден бір әсер етуші фактор екенін түсінуге болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада әдебиеттану ғылымындағы жалпытеориялық методологиялық әдістері - салыстымалы-тарихи, сипаттама, ғұмырнамалық баян, салыстыру, талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Көне түркі қаһармандық дастандарындағы тарихи тұлғалар, яғни батырлар мен ел билеушілерінің бойындағы асыл қасиеттер данышпан, еңсегей бойлы, қақпақ жауырынды, өткір көзді, түсі суық, шашы ұзын, білектерінде бұлшық еттері ойнаған, хас батыр сынды сипаттаулар ортақ болып келеді. Мысалы: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Алып Ер Тоңға жайлы:

Ол әр данышпан, әрі ержүрек болуға міндетті еді,
Өйткені билікті онсыз нығайту мүмкін емес...

Хас батырлар туралы айтқан жақсы сөз:

«Қиын түйінді нағыз ерлер ғана шешеді».

Ел әміршісі қашан да айбарлы болу керек:

Өйткені тек үрейлі арыстанға ғана

құлдан мойынсынады [2, 78].

Ал Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуында қағандар мен бектер туралы былай деп жазады:

Білге қағандар екен.

Алып қағандар екен.

Әміршілері де бірге болған екен,

Алып болған екен.

Бектері де, халқы да

Сенімді екен.

Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен,

Ел ұстап, төрелік еткен,

Өздері қаза болған [3, 49].

Бұл аталған екі қаған тұсында көк түрк елінің атақ-даңқы артып, елдің іші де, сырты да еркін өмір сүргендігін көреміз. Бейбіт өмір сүру салты түркі халықтарының ата-бабаларынан, яғни сақтар заманынан бастау алса, қазақ халқы тарих сахнасына Мәңгілік Ел идеясы ретінде жалғастырып келеді.

«Күлтегін», «Тоны көк», «Білге қаған» т.б. жырлар Ұлы Түрк империясының тарихи шежіресі екені анық. Осы туынды арқылы қатпар-қатпар тарихтың жұмбақ беттерін ашуға болады. Әдеби туынды деп қараған күннің өзінде шығарманы оқи отырып, туынды кейіпкерлерінің іс-әрекетінен, я болмаса автордың өз жанынан эмоциялық көңіл-күйін білдіретін тұстарын кездестірмейміз. Алайда көркем шығарма емес деп те айта алмаймыз. Бұл тасқа қашап жазылған мәтіндер әдеби туынды ма, туынды емес пе деген тартыс ғылымда бұрыннан келе жатыр.

Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі соғыстар не үшін болғанына көз жүгіртіп шықсақ. Қазақ ауыз әдебиетінде батыр соғысқа аттануының бірнеше себептері бар: жар іздеу, бауырларын құтқару, елдікті сақтау және т.б.

Батырлық жырларда соғыс барысы фантастикалық сюжеттерге құрылған. Мұнда қиял-ғажайып көріністер, батырдың жер астына түсуі, қаһарманның адам қолынан келмейтін іс-әрекеттер жасауы жиі кездесіп, көбіне батырлардың жекпе-жек күрестері баяндалады.

«Қобыланды батыр» жырында:

«...Артымда жау қалдырман,

Берсе құдай несіпті», – деп

Мініп алып атына
Қызыл ерге келеді,
Келіп те сөйлей береді:
«Қобыланды келді шықсын» деп,
Дауыстап хабар береді.
Шықпағасын Қызыл ер
Жүгіріп үйге енеді.
Төсекте жатып Қызыл ер
Қобыландыны көреді.
Аяғыммен күрес деп
Бір аяғын береді.
Алпыс құлаш ала арқан
Қызыл ердің ілулі
Босаға да тұр еді.
Іліп алып аяққа,
Мініп алып торы атқа
Дүрілдетіп жөнелді.
Қызыл ерді сүйретті,
Сүйреткі қылып үйретті.
Ішінде шеңгел-тікенге
Өкпе, бауырын түйретті,
Тақымға салып сүйретті,
Қабырғасын күйретті,
Менсінбеген дұшпанды
Ақыл тауып үйретті [4, 20].

Таңғұттарға қарсы күрес жырларында батырлардың жекпе-жек күрестері:

Таңғұт жау тиді айлалы,
Қатұнсін тісін қайрады,
Жайратпай жауын таймады,
Бауыздап жанын қинады.
Тұрмады бектер алдасып,
Жекпе-жек шықты арбасып,
Қылыштың жүзін қан басып,
Қынабына қайта сыймады.
Домалап жаудың бастары,
Иықтан түсіп қашқаны,
Әлсіреп дұшпан сасқаны,
Қылыштар қанға малынды [5, 32].

Екі үзіндідегі айырмашылық, ерекшеліктерді бірден байқамаймыз.

Шайқас үстіндегі қимыл-қозғалыс, жауды жеңуі, қарсы жақтың қалай жеңіліп жатқанын егжей-тегжейлі баяндау екі жырда да бар.

Батырлардың жауды жеңуін жырларда «сүйретті», «түйретті», «күйретті», «айлалы», «қайрады», «таймады», «қинады», «сасқаны», «қашқаны», т.б. бейнелі сөздермен суреттеледі. Ал Күлтегін жырында ел билеушілер жан жағындағы елдерді жаулап алып, бейбіт, тату ел құрғандығы туралы баян етіледі. Бұл жырда қиял-ғажайып оқиғалар болмайды. Тек наным-сенімге, дәстүрге қатысты жөн-жоралғылар баяндалады.

«Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірдік, тізеліні бүктірдік» [6, 69].

Жетістігі мол, халқы бай, дәстүр жалғастығы мықты болған елдердің жаулары көп болатыны түсінікті жағдай. Осындай кемеліне жеткен мемлекеттердің бірі Көне түркілердің империясы болды. Мұндай елге барлығы да жау еді. «Күлтегін» жырында: «Төрт тараптағылар қарсы жау болған» деуінде, яғни, көзалартып отырған елдердің көп болғаны, олардың мүдделері алпауыт елді құлату екендігі аңғарылады. Түркілер болса төрт тараптағы елді жаулап алып, бейбіт қылғаны туралы жырда баяндалады. Осындай алып империяны басқарып отыру үшін де басшының бойында қандай қасиеттер болу керектігі, қағандарының мінез-құлқы, адал іс-әрекеттері де сөз болады. Автор басшыға мына тіркестер арқылы сипаттамалар береді: «білікті қағандар», «алып қағандар», «бектері де, халқы да түз адал». Ел басқарып отырған бектерінің бойындағы осындай қасиеттердің арқасында елі бай-қуатты болған деп келіп, бектері бұл дүниеден өткеннен кейінгі қиын жағдайдың себебін баян етеді. Таққа талас елдің жағдайын нашарлатады.

«Інісі ағасындай болмады, ұлы әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді» [6, 69]. Байқағанымыздай, автор шыннан төмен құлдилауды суреттеп тұр. Ата-баба дәстүрін, ата жолын дұрыс жалғастыра алмаған ұрпақтарының кесірінен түркі мемлекетінің жағдайы нашарлауы баян етілген. Алдыңғы буыннан кейінгі ұрпақтың осал, не мықты болуы – табиғат заңдылығы. Өмір философиясындағы ақ пен қара алмасқандай, биліктегі ауыс-түйіс елдің болашағына үлкен өзгерістер алып келетіні ақиқат. Мұндай тарихи сәттер мен өзгерістер – әр халықтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінде молынан қозғалған тақырыптардың бірі. Халқымыздың маңдайына біткен ұлы тұлғалар көп. Солардың бірегейі – Төле би Әлібекұлы ұрпақ жалғастығы туралы «Атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі» деп түйіндейді.

Бәрі өзгеріп, дамып немесе керісінше күйрейтін кездер – тарихта әрқашан болған, бола беретін құбылыс. «Күлтегін» жырында 50 жыл жауларына құл болғаны туралы ашына жазылады. Ата-бабаларының жолын жалғастырмауы себепті билік басындағылардың ағасындай не әкесіндей болмады деуі осыдан. Ата-бабалары шығыста Қадырхан жынысына дейін,

батыста Темір-қақпаға дейінгі осындай байтақ өлкені мекен еткен түркілердің ұрпақтары осал болғаны ма деп күйіне жазып, түркілердің рухын көтеріп, жауларына қайта шабады. Бұл жөнінде жырда:

Күллі қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құрамыз?» десті. «Қағанды халық едім, Қағаным қайда? Қай қағанға күш-қуатымызды береміз?» десті. Осылай деп Табғач халқына жау болды. Жау болып, қарсы тұрып, әркет етіп, құлады. [Табғачқа] қайта бағынды. Бүйтіп күш-қуатын бергілері келмеді. (өйткенше) «Түрік халқы» қырылайық, ұрпақсыз қалайық» десті. [Түрік халқы] жойылып бара жатты [6, 70]. «Ерді намыс, қоянды қамыс» өлтіреді деген мақал бүгінгі тілдік қолданысымызда жиі кездеседі. Түріктер намысты, батыл, өжет екені біз нысанаға алып отырған дастандардан көріп отырмыз. «Түрік халқы» қырылайық, ұрпақсыз қалайық» [6, 70] деп Күлтегін жырында күйіне жазуы да елдің намысын оятып, жауды жеңуге рух беру мақсатында айтылған деп ойлаймыз. Себебі айламен, алдаумен түрік елін жеңген жаулары елдің тұрмыс-жағдайының нашарлағаны туралы да жырда баяндалады. Жеңілістің себебі неде деген сауалға да жырда жауап таптық.

Жаратушы жаратқандарын жұп-жұбымен, екі-екіден жаратқаны баршамызға аян. Ақ пен қара, жақсылық пен жамандық, соғыс пен бейбітшілік, қарапайым мен күрделілік, еркек пен әйел, т.б. Кез келген заттың, кез келген жағдайдың екі жағының болуы заңдылық. «Түй-ұқық» жырында түркілердің жауларына жан-жақты сипаттама беріледі. Әрине, бұл тек осы жырда ғана көрініс тапты деген тұжырым емес. Бұл жерде түрік халқының жауларынан жеңілген өлімші халі суреттеледі. Әрі оның себеп-салдары да әр туындыда пішіні өзге болғанымен мазмұны бір. Ел билеушісінен айырылып, өзге елдің боданы болғаны туралы былай делінеді: «Түрік халқының қағаны жоқ еді. Табғачтан бөлініп, қағанды болды. Қағанынан айырылып, Табғачқа және бағынды. Тәңірі былай деген-ді: Қаған бердім Қағаныңды жойып, [басқаға] бағындың. Бағынғандығың үшін Тәңірі сені өлімші етті. Түрік халқы қырылды, алқынды, жоқ болды. Түрік-есір /тақ/ халқы жерінде Бөд (тақ киесі) қалмады» [6, 152].

«... Бумын қаған қайтыс болғаннан соң түркі тайпалары арасында қиыншылықтар, алауыздықтар, бақталастықтар түркі мемлекетінің бұдан былай әлсіреуіне әкеліп соқты. Мұның бәрі бағзы заманнан көз алартып келе жатқан табғаштардың пайдасына шешілді» – деп ғалым Ғ. Айдаров өзінің зерттеулерінде айтқан [7, 33].

Көріп отырғанымыздай жырдағы соғыстың себебі мен мақсаты бар. Ендеше бұл жырларда нақты тарихи шындықтар ғана айтылды деп айтуымызға болады. Ал батырлық дастандарда батырдың соғысы мақсатсыз дей алмаймыз. Батыр тікелей соғысқа аттанбайды. Батыр қалындығын, я болмаса бауырларын іздеу барысында кедергілерге ұшырайды. Ол кедергілердің бастысы - дұшпандары. Мысалы, Қобыланды жырында мынадай жолдар бар:

Күнде киік аулайды,
Кездесе жауын жаулайды... [4, 17]

Жырдағы соғыс мотиві әрі қарай өрбіп, соғыстың барысы, соғыстың бағыты мен қимылы, кімдермен соғысқаны туралы баяндалады. «Біздің заманымыздың 630 жылдарының аяғында әлсіреген түркі мемлекеті құлайды. Түркі мемлекетін құлатқан табғаштар бұдан былайғы жерде түркі тайпаларына өз дегенін істете бастайды» [7, 5]. Ол жөнінде ескерткіштің ғалым Ғ. Айдаровтың аудармасында былай жазылған:

Түркі халқы қырылды,
Алқынды, жоқ болды.

Түркі есір /тұтқын/ халқы жерінде ештеңе қалмады [7, 104].

Мәңгі тасқа қашап жазғылған жырларда «біз жеңілдік», «осымен ел болмаймыз», «құрып кетейік» деп үмітсіздік тудыратын ақпараттар кездескенімен, соңы жарқын жеңіспен, болашаққа деген үлкен сеніммен аяқталатынын байқадық. «Жеңіліп, әлсіреп, жаудың күші мықты екенін айта келіп, ерлікпен женгендігі туралы сюжеттер көптеп кездеседі. Әскері үш мың екен. Біз екі мың едік. Соғыстық. Тәңірі жарылқады, жеңдік. Өзенге түсті, жеңдік, жолда да олар көп қырылды. Одан кейін оғыз қопарыла келді. Күшпен бағындырдым [6, 153].

Осы жерде жеңістің босқа келмегендігі, оған тылсым күштің әсері барын екені туралы нақтылап айтылған. «Көк тәңірі түркілердің түсінігіндегі Құдай. «Тәңірі күш бергені үшін Әкем-қағанның әскері бөрі сияқты еді» [6, 70]. Түркілер өздерін көк бөріден тарағандығы туралы мифтер мен аңыздар көп. Қазақтардың жауға «әруақ» деп шабуы осы танымнан, түсініктен қалған деп болжам жасауымызға болады. Түркілерге ислам діні келгенге дейінгі түсінік пен таным бүгінгі кезеңге дейін жетіп, исламның шарттарымен біте қайнасқан. Осылайша ата-баба жолы ислам дінімен біте қабысып, жаңа бір деңгейге көтерілген деп айтуға толық сенім бар.

Нәтижелер. Ұлы Түрік қағанатын ешбір жау әскер күшімен жеңе алмағаны тарихта жақсы жазылған. Түркі халқының өз алдына ел болып, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасауды Көне Түркілер іске асырды [8]. «Күлтегін» жырының басты идеясы: сыртқы жауға қарсы күрес ұйымдастыра отырып, елдікті, ұлттық бірегейлікті сақтап қалудың астарында ұлттық кодтың негізі жатыр деп сеніммен айта аламыз. Түркі халқын ауыз бірлікке шақырып Күлтегін батыр, Білге, Елтеріс, Бумын, Қапаған қағандардың жорыққа шығудағы мақсатымен танысамыз.

Көк тәңірінің оғландары
Бүкіл түрік жұртының
Арландары мен қабыландары,
Бумын қаған мен
Істемі қаған таққа қонды.

Елімді ел етемін деп,
Жерімді көгертемін деп
Оттай асау,
Оқтай ұшқыр
Атқа қонды [3, 96]...

Бұл шумақта ел болу идеясы тұр. Көк тәңіріне сыйынған, сенген жұрт ел болу тәңірдің қалауы, қолдауы деп түсінген. «Көк Тәңірі» - мифтік бейне. Көне түркілер тәңірді – әлемнің билеушісі деп түсінуін де ұлттық кодтың ізін аңғарамыз. Жердің де иесі, киесі бар деп ұғынғанын келесі шумақтардан байқаймыз.

Жердің Иесі қозғалып,
Түрік халқы жоғалмасын деген!
Құлдықта қамалмасын деген!
Ел болсын деген!
Басқа жұрт аса алмайтын
Бел болсын деген [3, 156]!

Тәңір сыйлаған жерді сақтап, халықты «құлдықта қамалмасын» дегеннің астарынан «тәуелсіз ел болып, еркін өмір сүру» мақсаты жатқанын айқын аңғарамыз. Жерді қадірлеу, оны күтіп-баптау, оны анадай ардақтау сезімі бүгінгі күнге дейін келе жатқан ізгі қасиеттер. Бұл да түпсанадағы болмыстың сәулесі.

Күлтегін екеуіміз
Өліп-өшіп жүріп
Дұшпанның қанын
Белуардан кешіп жүріп
Елді – қайтадан! –
Ел еттік,
Жерді – қайтадан! –
Жер еттік [3, 161].

Бұл шумақтан сыртқы жаумен арпалысының нәтижесін көре отырып, шашыраған халықтың басын қайта қосып, түркілерге тиесілі жерді қорғап шыққаны батырлардың ерлігімен танысамыз. Жалпы, жыр ата-баба жолы мен салт-дәстүрін берік ұстауға шақырған қағанның өз халқына айтқан үндеуі деуге болады.

«Қағаны дара
Ақылшысы дана
Іргеміздегі Түрік елі
Қуатты ел боп барады.
Мен де атқа қонбасам,
Түрік елі
Құм астында қалар еді.

Күл астында қалар еді.
Шүкір!
Елім ел болды.
Ерлерімді былай қойғанда,
Құлыма дейін өр болды [3, 162]!

Табғаштардан жеңіліп, шашырап кеткен түркі жұртының басын қосып, біріктірген қолбасшы – Білге Тоныкөк еді. Түркілерді қуатты елге айналдыру үшін халқына ұран тастады. Тәңірге сыйына отырып:

Тәңірі Ием мен
Ұмай анам

Жар болып түр емес пе?! [3, 164] – деп, ұрандатып қол бастайды. Байқап отырғанымыздай бұл жолдарда «Ұмай ана» мифі айтылады. «Көне түркі мифологиясы бойынша, Ұмай ана – ұрпақ жалғастығын жебейтін періште. Ертеде қазақтар қыздарын ұзатқанда, неке қиғыз рәсімінде, сондай-ақ әйелдер босанғанда Ұмай анаға жалбарынып, одан медет тілегені мәлім. «Ұмай» деген сөз ежелгі түркі тілінде «баланың ізі», «бала орны», «ана жатыры» деген мағынаны білдіреді. Ұмай құдай-әйел түркітілдес халықтардың көпшілігінің этнографиясында да кездеседі» [3, 3].

Тоныкөк жырында Ұмай ана Көк тәңірімен қатар айтылып отырады. Тәңірге сыйынып жорыққа аттанғанын, жорықтың қалай болғанын суреттей келе:

Мен де атқа қонбасам,
Түрік елі
Құм астында қалар еді.
Күл астында қалар еді.
Шүкір!
Елім ел болды.

Ерлерімді былай қойғанда,
Құлыма дейін өр болды [3, 165]! – деп жеңіске жеткенінен хабар береді. Жырда Тоныкөктің жорықтарда қолданған әдіс-тәсілдері, түрк халқының басын біріктірудегі еңбегі, ел іргесін бекітудегі арманы баяндалады. Нәтижесінде мақсатына жетіп, түркі халқы іргелі елге айналып отыр.

Ел үшін қызмет еткен хандар мен бектердің, қолбасшылардың ата-тегі, өмір сүрген ортасы, тарихқа ықпалы, дара болмысын құрайтын жеке қасиеттері, елінің жанашыры, туған жерінің қорғаушысы ретіндегі тұлғалық сапасын бейнелейді [8,85].

«Ақылды кісілерді, батыл кісілерді
табғаштар қозғай алған жоқ.
(Егер) бір кісі алданса (онда) руы,
халқы тұқымына дейін қалмас еді.
Тәтті сөз, асыл дүниесіне

көп алданып
 Түрк, халқы, қырылдың,
 Түрк халқы, жойылдың,
 Түстікте Шұғай қойнауы түгіл,
 Түн жазығына қоныстансақ десуші ең.

Түрк халқы, жойылдың...» [3, 349] Бұл жолдар арқылы түркі халқы ақылды, батыл көсемдердің арқасында сақталып қалатынын түсінуге болады. Елдің жігерін көтеру мақсатында жазылатын жырлардың бастауы осы кезеңдерден нәр алатынын байқаймыз.

Мақалада сөз болған көне түрк қаһармандық дастандары – түрк халықтарының ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре-деректер негізінде баяндайтын қаһармандық жырлар. Осы тарихи жырлар арқылы түркілердің дүниеге көзқарасын, олардың ел билеу жүйесін, батырлар мен хандар тұлғасын тануда біз мәңгілік сарынын көре аламыз [10,196].

Қорытынды. Түркі халықтарының ертедегі мәдениеті, өткен тарихы, жалпы даму кезеңдері көне түркі әдебиетінің қалыптасуына да негіз болды. Ерлік эпосына жататын түркі ескерткіштерінен, ел мен жер қорғаудағы жойқын жорықтарынан түркі халқының ел болудағы ізгі арманын, мақсат-мүддесін байқаймыз.

Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» жайлы пайымдадық. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғанын байқаймыз. Ендеше Мәңгілік Ел ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үнемі үндескен.

Әдебиеттер

1. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
2. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары): зерттеу. – Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
3. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Астана: Күлтегін, 2012. – Т. 1. – 521 б.
4. Батырлар жыры / құраст. О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы. – 1977. – Т. 1. – 456 б.
5. Әдеби жәдігерлер: 20 т. / құраст. Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы және т.б. – Алматы: «Таймас» баспай үйі, 2007. – Т. 1. – 504 б.
6. Сартқожаұлы Қ. Қазақ қолжазбалары. Көне түркі жазба әдеби үлгілері: Орхон мұралары. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – Т. 2. – 340 б.
7. Айдаров Ғ. Тоныкөк ескерткішнің (VIII ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.

8. Оразбай С. Орхон-Енисей ескерткіштері мәтіндеріндегі тарихи тұлғалар бейнесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ сериясы. N 2 (127) / 2019. – Б. 84-90.

9. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

10. Алимбаев А.Е. Көне түркі әдеби мұралары – мәңгілік ел идеясының жаршысы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №1. – 2019. – Б. 190-196

А.Е.АЛИМБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

НАРОДНОСТЬ И ГЕРОИЗМ В ДРЕВНИХ ДАСТАНАХ

Аннотация. В статье рассказывается о миролюбии, войне, героизме. С момента создания мира борьба за выживание - это непрерывный процесс. Побеждают сильные, проигрывают слабые. Это борьба, которую люди всегда будут вести, пока будут существовать. Неудивительно, что миры, находящиеся сейчас на грани исчезновения с лица земли, могут со временем процветать и возрождаться, или что мир, который процветает сегодня, завтра исчезнет без следа. То, что определяет существование или отсутствие, победу или поражение, – это война, гонка вооружений и т.д. В произведениях, высеченных на камне, можно найти ответы на вопросы о причинах начала войны, о том, почему она велась, о том, что хотели спасти. Мы видим, что нам также нужно сражаться, чтобы процветать и стать гигантской империей. В надписях, высеченных на вечном камне, мы видим лучшие примеры победы страны, выигравшей войну, как проигравшие победили войну.

Создатель поселил человечество на земле, разделил землю и создал разные языки, цвет кожи, глаз, волос, чтобы они не были похожи друг на друга. И человечество начало строить государства на основе этих делений.

Когда сильные, верившие в свою силу, осознали, что чужая земля более обширна и плодородна, у них возникло желание захватить, поэтому они научились создавать оружие, чтобы уничтожить тех, кто похож на них, и со временем это оружие стало еще страшнее, еще более безжалостным. Последствия привели к тому, что страны стали врагами и воевали. В статье были сделаны выводы о том, были войны с целью расширения земли, неограниченной власти.

Ключевые слова: страна, земля, герой, богатырь, древняя литература, неограниченная власть, война.

A.E.ALIMBAYEV

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

NATIONALITY AND HEROISM IN ANCIENT DASTANS

Annotation. The article tells about peacefulness, war and heroism. Since the creation of the world, the struggle for survival is a continuous process. The strong win, the weak lose. This is a struggle that people will always fight as long as they exist. It is not surprising that the worlds that are now on the verge of disappearing from the earth can eventually flourish and revive, or that the world that is flourishing today will disappear without a trace tomorrow. What determines existence or absence, victory or defeat, is a war, an arms race, etc. In the works carved in stone, you can find answers to questions about the reasons for the outbreak of the war, about why it was waged, about what they wanted to save. We see that we also need to fight to thrive and become a giant empire. In the inscriptions carved on the eternal stone, we see the best examples of the victory of a country that won the war, as the losers won the war.

The Creator settled humanity on earth, divided the earth and created different languages, skin color, eyes, hair, so that they would not resemble each other. And humanity began to build states on the basis of these divisions.

When the strong, who believed in their strength, realized that someone else's land was more vast and fertile, they had a desire to seize, so they learned to create weapons to destroy those who looked like them, and over time these weapons became even scarier, even more ruthless. The article concluded that there were wars in order to expand the land, unlimited power. The consequences led to the fact that the countries became enemies and fought.

Keywords: country, land, hero, hero, ancient literature, unlimited power, war.

References

1. Qyraubaiqyzy A. Ejelgi ädebiet. – Astana: Elorda, 2001. – 224 b. 2
2. Kelimbetov N. Körkemdik дәстүр жалғастығы (Ejelgi türkı poeziasy және qazaq ädebietı bastaulary): zertteu. – Astana: Elorda, 2000. – 288 b.
3. Joldasbekov M. Asyl arnalar. – Astana: Kültegin, 2012. – T. 1. – 521 b.
4. Batyrlar jyry / qūrast. O. Nūrmağambetova. – Almaty: Jazuşy. – 1977. – T. 1. – 456 b.
5. Ädebi jädigerler: 20 t. / qūrast. Ş. Ahmetūly, A. Älibekūly және t.b. – Almaty: «Taimas» baspai üii, 2007. – T. 1. – 504 b.
6. Sartqojaūly Q. Qazaq qoljazbalary. Köne türkı jazba ädebi ülgileri: Orhon mūralary. – Almaty: El-şejire, 2011. – T. 2. – 340 b.
7. Aidarov Ğ. Tonykök eskertkişiniñ (VIII ğasyr) tılı. – Almaty: Qazaqstan, 2000. – 120 b.

8. Orazbai S. Orhon-Enisei eskertkışteri mätinderindegi tarihi tülğalar beinesi // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ HABARŞYSY. FİLOLOGİA seriasy. N 2 (127) / 2019. – B. 84-90.

9. Alimbayev, A.E., Daurenbekova, L.N., Kemenger, K.R., Imanberdiyeva, S.K., Bashirov, N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled, 2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

10. Alimbaev A.E. Köne türkı ädebi müralary – mäñgılık el ideiasynyñ jarşysy // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. №1. – 2019. – B. 190-196

Автор туралы мәлімет:

Алимбаев Аслан Есемканович – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Алимбаев Аслан Есемканович – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан

Alimbayev Aslan Yesemkhanovizh – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.07.65

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.08>*М. АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ¹ М.С. ОРАЗБЕК² А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана,
Қазақстан¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²
(e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru¹, makpal_zere@mail.ru²)***ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАЛА БЕЙНЕСІ**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы қала туралы жазылған өлеңдер талданған. Ғылыми зерттеудің мақсаты – көркем шығармадағы қала бейнесінің суреттелу ерекшелігін анықтау, қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала тақырыбында жазылған шығармаларды талдау арқылы қазақ әдебиеттануында «алматылық мәтін», «астаналық мәтін», «Алматы түні», «Астана таңы», «қалалық қыз», «көше шамдары», т.б. ұғымдарды орнықтыру. Зерттеу барысында қалалық мәтінді зерттеген Ю.М. Лотман, В.Н. Топоров, С.П. Гулин, Вяч.Вс. Иванов, Н.В. Шмидт, В.Г. Ильин және т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. «Қалалық мәтін» ұғымының анықтамасы жүйеленіп, ұсынылды. Зерттеу нысаны ретінде Ғ. Жайлыбай, Д. Кәпұлы, А. Файзолланың қала тақырыбын арқау еткен өлеңдері алынды. Қала туралы жазылған өлеңдерді талдау барысында ақындардың қаланы суреттеудегі ерекшеліктері айқындалды. Кез келген қаланың тарихы белгілі бір тұлғаның есімімен, тарихи оқиғалармен байланысты болатындығы көркем мәтіндердегі интермәтіндік элементтерді (реминисценция, аллюзия) анықтау барысында белгілі болды. Сондай-ақ, ақындардың қаланы қабылдау сезімдері (жатсыну, жалғызсырау, қалаға бауыр басу, т.б.) мысалдар арқылы дәйектелді.

Зерттеу барысында қазіргі қазақ поэзиясындағы «қалалық мәтіннің» ерекшеліктерін айқындап, сипаттау мақсатында құрылымдық-семантикалық, интермәтіндік, герменевтикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу негізінде алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиет теориясы», «Заманауи қазақ әдебиеті» пәндері бойынша дәрістер мен практикалық сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ поэзиясы, қала бейнесі, қалалық мәтін, поэтикалық дискурс, уақыт пен кеңістік.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP19176500 – Қазіргі қазақ әдебиетіндегі қала бейнесі және кейіпкерлер типологиясы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Қазіргі қаланың өмірін көрсететін әлеуметтік қатынастардың дискурстың әртүрлі типтерінде көрініс беруі де түрліше. Әлеуметтік өмірді суреттеуге басымдық бермейді деп саналатын поэтикалық дискурс бұл аспектіде аз зерттелген. Алайда қазіргі ақындардың шығармашылығында қала бейнесінің ерекше орын алатындығын байқауымызға болады. Бұл мақаланың зерттеу нысаны ретінде қазіргі қазақ поэзиясының дискурсы алынды. Түрлі поэзиялық мәтіндерді саралай отырып, авторлардың қазіргі қала бейнесіне деген әрқайсысының жеке қолтаңбасын тануға болатындығын және көркем туынды әр автордың әлемге деген жалпы көзқарасын ашып бере алатындығын байқадық. Қала бейнесінің көркемдік сипаты ақындардың ішкі толғаныстарымен астасып, көркем әдебиетте жаңа типтегі кейіпкерлер әлемін қалыптастырғаны анық. Бұл тұрғыда поэзиялық шығармалардың ойды ерекше пафосқа салып беретін ерекшелігін де есте ұстаған абзал. Себебі әр ақынның өз әлемінде өз қаласының бейнесі қалыптасады. Қала бейнесінің көркем әдебиетте қалыптасуының даралық және типтік сипатының ерекшеліктерін ашу – негізгі мақсаттардың бірі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көркем мәтіндегі «қала» феноменін түсіндіру мен қарастырудағы түрлі көзқарастарға қарамастан зерттеушілер жеткен ортақ бір мәміле – оның ауқымды әрі көпмағыналы мәдениеттанымдық бірлік екендігі. Бұл туралы, мәселен, Ю.М. Лотманның, В.Н. Топоровтың, С.П. Гуриннің, Вяч.Вс. Ивановтың, Н.В. Шмидттың, В.Г. Ильиннің және т.б. еңбектерінде айтылған. Ю.М. Лотманның пікірінше «қала күрделі семиотикалық механизм, мәдениет генераторы ретінде... түрлі тілдер мен түрлі деңгейге жататын түрлі тәртіптегі әрі әртекті мәтіндер мен кодтардың қазандығы тәрізді... Әртүрлі ұлттық, әлеуметтік, стильдік кодтар мен мәтіндерді түйістіре отырып қала алуантүрлі гибридтеу, қайта кодтау, семиотикалық аудармаларды жүзеге асырады, осы дүниелер оны жаңа ақпараттың қуатты генераторына айналдырады» [1, 35]. Ғалымның ойымен келісе отырып, қала туралы жазылған поэзиялық туындылардың ұлттық белгісінің де өзіндік орыны бар екенін айтқымыз келеді.

Осылайша, зерттеушілердің пікірлері мен байламды пайымдарын негізге ала отырып мынадай гипотеза түйіндедік: «Қала – авторлық сана мен жеке тәжірибеде сыналып, кодталған тарихи-мәдени ақпарат иесі». Бір жағынан қарағанда, бұл – гений адам тудыру, қазіргі болмыстың көрінісі болса, екінші жағынан қарағанда, қала өзінде өмір сүріп жатқан адамды қалыптастырады, оның ойына, мінезі мен әрекетіне өзінің өзгермес таңбасын басады. Жоғарыда аталған қалалықтың типтік бейнесі мен даралық сипаты да өзіндік рөл атқарады. Сонымен қатар, әр қаланың өзінің типажы болатынын да басты назарда ұстауымыз керек.

Қала – жаһандық кеңістікті мәденилендіру мен тиімді реттеу тәсілі, адам қолымен жасалған дүниені табиғи әлемге енгізу. Қалалық кеңістік адамның

бастапқы, табиғи өмір сүру ортасын арнайы мәдени элементтермен, координаттармен, құрылыммен, архитектурасымен түрлендіреді, сөйтіп оны адам өмірі үшін мүлде жаңа, таңбаға бай ортаға айналдырады.

Көркем мәтіндегі урбанистік кеңістіктің ұйымдасуына талдау жасауда қалалардың орналасуының бірнеше моделі бары назарға ілікті. Олардың кейбірі биікте, тау басында тұрады, жер мен көкті «байланыстырушы» тәрізді. Қаланың мұндай типін, сенім бойынша, құдайлар қалыптастырған, оның бастауы бар, бірақ соңы жоқ – бұл «мәңгілік қала» аналогы. Ал оған қарама-қарсы тарапта қаланың екінші типі орналасқан, ол шет аймақта, шекарада. Оны суреттеу барысында жер мен көктің вертикальды ара қатынасы бейнеленбейді, алайда горизонтальды «жаңа», «қалалық», «өркениетті», «жасанды, жасалған/«өзінікі», «табиғилық» байқалады. Мұндай қалалардың стихиялық апат кезінде жоғалып кету қауіпі басым [1, 30-45]. Қала бейнесінің табиғаттағы қалың орманның бейнесінен метафоралық тәсіл арқылы жасалған түрі де кездеседі. Қаланың адам қолымен жасалған жасандылық табиғаты да ғалымдардың назарынан тыс қалған емес. Сондықтан да көркем туындыларда қаланың жасанды ерекшелігі әр қырынан бейнеленеді.

Бір ескеретіні, жер бетіне горизонталь орналасқан қалалық топос қашан да өзінің көпқабатты құрылыстарымен, шіркеу күмбездерімен көкке ұмтылады [2]. Қала кеңістік құрады, материалдық ресурстар мен мәңгілік киелі құндылықтарды жинақтайды. Урбанистикалық кеңістік аясында өркениет құрылады, мәдениет қалыптасады, сөйтіп тарих жасалады, рухани әрі зайырлы билік пайда болады. Бұл контексте «қалалық мәтін» қасиетті ұғымға ие. Адам қолымен жасалған кеңістік табиғаттың сыртқы күшіне батыл қарсы тұрып, адам мен табиғат ара қатынасында ішкі үйлесім қалыптастыруға күш салады.

Қала әртүрлі формада көрініс береді: тұрғын үйлер, құрылыстар, жол қиылыстары, символдық атрибуттар (мейрамханалар, фонарлар, жарнамалар және т.б.) [3, 213-226]. Дәл осы қалада халық бұқарасы мен күшінің тоғысуы орын алады. Қала тұрғыны, оның қоршаған ортаны қабылдауы – «қалалық мәтіннің» бөлінбес бір бөлшегі. Қала құрылысындағы әр детальдың шығарманың идеясын ашуға қызмет ететінін ұғуға болады.

Сонымен «қалалық мәтін» дегеніміз не?

Бұл ұғым әлі күнге дейін жүйелі зерттеуден өткен жоқ, дегенмен «түрлі зерттеулерде «петербург мәтіні», «мәскеу мәтіні», «қырым мәтіні» деген терминдер қолданылып жүр (үйреншікті болып та кетті)» [4, 4]. Н.В. Шмидт авторлық «қалалық мәтінді» «қалалық тұрмыстың айырықша моделін танытатын бейнелер, сарындар, сюжеттер кешені ретінде қарастырады және ол көркемдік бейнелеу құралдарының белгілі бір жүйесімен сипатталады» [4, 11]. Өз кезегінде қалалық мәтін қаланың вербалды бейнесін қалыптастыратын маңызды элемент.

Талқылау мен бақылау. Қалалық мәтінді зерттеген В.Н. Топоров

қалалық мәтіннің көркем кодтарын анықтап берген болатын: 1) табиғи және мәдени бейнелер (белгілер); 2) уақыт пен кеңістікті, олардың шектілігі мен созылыңқылығын бейнелеу тәсілдері; 3) адамдардың тегі мен аттары; 4) топонимдер; 5) метабейнелеу элементтері (театр, декорация, рөл, актер және т.б.); 6) жалпы лексикалық-ұғымдық сөздік [5, 74]. Яғни қалалық мәтінді қабылдау арқылы санамызда белгілі бір қала туралы бейне қалыптасады.

Ғалым В.Н. Топоровтың жіктеуін негізге ала отырып, қазіргі қазақ поэзиясындағы Алматы және Астана қалалары туралы жазылған өлеңдерді зерттеу нысанына алдық. Қаламгерлер өз туындыларында аталған қалаларды алғаш көргендегі сезімдерін, қаланың әсем көрінісін, осы қаламен байланысты жеке естеліктерін, тарихи оқиғаларды есіне алады. Мәселен, Алматы қаласы дегенде күн нұрына бөленген жастардың әсем қаласы деген бейне қалыптасса, Астана заманауи технологиялардың мекені, жаңа қала, жас арудың бейнесінде көрінеді. Дегенмен екі қаланы салыстырып қарасақ, халық арасында қалыптасқан негізгі көркем бейнесі осы. Дей тұрғанмен қаланың бейнесін суреттегенде авторлардың өзіндік ұстанымдары мен сол қалаға деген махаббаты, сүйіспеншілігі қатар өрілетінін есте сақтаған жөн.

Ақын Ғалым Жайлыбай Алматы қаласы туралы жазылған «Алматы» дейтін өлеңінде:

Желтоқсанның жанылған

Қайрағындай – Алматы [6, 83], – деп Алматы қаласында 1986 жылы Желтоқсан оқиғасының өткендігін оқырманның есіне салады. Бұдан бөлек аталған өлеңінде ақын Көктөбе, Алматының алмасы сияқты қаланың өзіне ғана тән табиғи ерекшеліктерін атап өтеді:

Жазылмаған жыр ма екен,

Шертілмеген сыр ма екен?

Көктөбенің етегі –

Көктем көшкен бір мекен.

Алмасы да азайып,

Арнасы да азайып,

Қайран шаһар ғажайып,

Сәл мұңайып тұр ма екен? [6, 83].

Риторикалық сұрақтарды қолдана отырып оқырманының назарын аудару арқылы алмасы мен арнасы азайған, бұрынғы салтанатты кейпі солғын тартқан қаланы байқатады. «Қайран», «шаһар» деген екі сөз контекстік байланыста лирикалық кейіпкердің өкінішті сезімін білдіреді. Елдің саяси өмірінде қаланың алатын орны да көптеген ақындардың жырларында ерекше көрінеді. Желтоқсан көтерілісінің «қайрағындай» деген теңеудің өзі Алматы қаласының елдің саяси санасын қалыптастырудағы орнын айқындайды.

Кейіптеу тәсілі арқылы «сәл мұңайып тұрған» қаланы суреттейді де, ары қарай ақын бұл қаланың өзі үшін қаншалықты маңызды екендігіне тоқталады:

Тұндыратын тұмамды
Тұнығымсың – Алматы.
Мұнар, мұнар, мұнарлы
Ғұмырымсың – Алматы.
Ақын болып фәниге,
Кірдік кеше – Алматы.
Өлең атты сәбиге
Кіндік шеше – Алматы [6, 84].

Ақын Алматыны өлең атты сәбидің «кіндік шешесі» дейді. Қазақ халқы үшін «кіндік шешенің» орыны ерекше екендігі белгілі. «Кіндік шеше» сөзінің бойындағы ұлттық колоритті автор ерекше пафосқа бөлеп айтады. Бұдан ақынның өмірінде Алматы қаласының да орыны ерекше екендігін көреміз. Лирикалық тұлға үшін Алматы қаласының маңызы ерекше екенін «тұнығымсың», «ғұмырымсың» сөздерінен де байқауға болады. Жалпы Алматы қаласының өнер адамдарының арасында ерекше құрметті екенін ескерсек, ақындардың мекеніне айналған қаланың асқақ бейнесі қарапайым әрі сүйкімді болып, әр адам үшін жүрегіне жақын бейнеге айналады.

Ғалым Жайлыбай еліміз тәуелсіздік алғанға дейін, яғни 1989 жылы жазылған «Астана мынау шамдары жасыл-қызылды» дейтін өлеңінде Алматы қаласындағы өз өмірін суреттей отырып, қаланың әлеуметтік жағдайынан хабар береді:

Тұрамыз біздер Алматы сауық қалада,
Сауық қалада әзірге қауіп бар ма, аға...
... Нашақор Коля түнімен ойранды салып,
Маша апай бізді жасырды тауық қораға [6, 229].

Ақынның «Маша апайдың тауық қорасы» деп отырғаны – сол тұстағы баспанасы жоқ қазақтардың өзге ұлттардың пәтерін жағалап жүргендегі жағдайы. Ақынның «Көшемін ертең» дейтін өлеңі «Астана мынау шамдары жасыл-қызылды» өлеңінің жалғасы іспеттес. Бұл өлең де 1989 жылы жазылған. Мұнда қаладан тұрақ таппай, «Аспанға көшіп, ақ сарай салып алуды» армандаған ақынның бейнесін көреміз:

Ақын:
Көшемін ертең,
Босатам Коляның үйін,
Бұл көшу маған, әрине, болады қиын... [6, 230], – деп, өзінің пәтерінен көшетіндігін және Алматы қаласында өзін «қарсы алған адамның» болмағандығын айтады:
... Алматыңыздан қарсы алған адам көрмедім,
Арқадан келген ақынды арқаға қағып [6, 230].
Өлең ақынның қиялымен түйінделеді:
Көгімнен түнде жұлдыздар жанып ағады,
Жанған жұлдыздың ақ таңға табы қалады.

... Арқадан келген ақынның арқасы қозса,
Аспанға көшіп, ақ сарай салып алады [6, 231].

Қалалық өмірдің сан алуан қиыншылықтарына қарамастан, адамның бойындағы «қалаға деген құштарлық» сезімі өшкен емес. Қаланы осылай қабылдаудың негізгі бастауын қаланы универсалды метафораға айналдырған, тұрақты образдар мен архетиптер жасырылған адам санасынан тыс, тереңнен іздеу керек сияқты [7, 252]. Мәселен аталған өлеңде еліміздің жүрегі болған әсем қаладағы қазақ жастарының сұрғылт өмірі бейнеленген. Бірақ лирикалық кейіпкердің белсенділігі мен өмірге құштарлығы, асқақтығы оның «аспанға сарай» салып алғысы келетінінен көрінеді. «Тауық қора» мен «аспандағы ақ сарай» контраст түсініктер болғандықтан өлеңдегі қала бейнесі өзінің ерекше келбетін тапқан. Өлеңде қарапайым қазақ баласының үлкен қаладағы сергелдеңі мен болашаққа деген сенімі шынайы да, көркем берілген. Туған жерінде өгейлік көріп келген жастың аспаннан ақ сарай салып алуға талпынуы да мұңды көрінеді.

Ақынның «Астанада, ақпанда» өлеңінде «Есілдің жағасына» орнаған Астана қаласындағы зәулім ғимараттармен қатар, елімізге танымал тұлғалардың да есімдері аталады:

Құйқылжытқым келіп тұр қыстың әнін,

Құстың әнін жырлаған Тұмағамдай [6, 28] деген жыр жолдары арқылы күллі қазаққа белгілі «Құстар қайтып барады» әнін өмірге әкелген қазақтың біртуар ақыны – Тұманбай Молдағалиевтің есімін оқырман санасында жаңғыртса, өлеңнің келесі шумағында:

... Айтулы ағам Айтұлы секілденіп

Бәйтеректің басына бір шығайын [6, 28], – деп, ақын Несіпбек Айтұлының «Бәйтерек» поэмасын тілге тиек етеді. Ақын өз өлеңін Астана қаласының ерекше боранын жырға қоса отырып түйіндейді:

Астанада,

Ақпанда,

Ақ боранда,

Өлеңдетіп қояйын осылай бір... [6, 29].

Астананың бораны жас ақын Алпамыс Файзолланың «Астана бораны» өлеңінде ақынның ішкі күйімен астасып беріледі:

Садақтан, ысқырады, атқан оқтай,

Екпіні – аламанда шапқан аттай.

Астана көшесінде келемін мен,

Соғады боран алдан бет қаратпай.

Сарсаңға салды ғой бұл қысың мені,

Күйімді безбүйрек қыс түсінбеді.

Сырттағы алай-дүлей басылар-ау,

Боранды қайтсем екен ішімдегі?.. [8, 92].

Лирикалық шығарманың ерекшелігі – ақынның ішкі күйін, сол сәттегі сезімін дәл бере білуінде. Бұл турасында ғалым Ахмет Байтұрсынұлы мынадай тұжырым жасайды: «Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін-мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халын түіндіру мақсатпен толғайды. Толғау, қысқасынан айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі, ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда» [9, 104]. Олай болса, жоғарыдағы өлеңде ақынның ішкі алай-дүлей сезімін «бет қаратпай соққан» боранмен астастыра беруі де бекер емес. Ақын өзінің күйінішін айтып отыр әрі қаланың өзіне тән ерекшелігін, яғни ақ боранын суреттеп тұр. Боранды Астананың көркем бейнесін даралап көрсететін сипаты десек, осы арқылы қаланың өзіне ғана тән болып келетін жеке келбеті асқақтап шыға келеді. Қанша урбанизацияланды десек те, ақындардың табиғат құбылыстарына аса мән бере отырып, әр қаланың өз көркем бейнесін жасап шығатынын аңғардық.

Кез келген қаланың бейнесін сол қаланың тұрғындары толықтырып тұрады. ХХ ғасырдың басында Сұлтанмахмұт Торайғыров «Айтыс (қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны)» поэмасы арқылы дала мен қаланы қарама-қарсы қойып, кең байтақ далада өмір сүріп жатқан адамдардың пейілінің кеңдігін, даланың артықшылығын назарға алып, өз туындысына арқау еткен болатын. Бүгінгі қазақ поэзиясында осы үрдістің әлі де болса сақталғандығын, ақындардың қаланы жатсынып, қала тұрғындарына деген көзқарастарын өзгерте қоймағандығын байқадық. Мәселен ақын Дәулеткерей Кәпұлы қала тұрғынының болмысы мен өз болмысын салыстырады:

Сен қаланың тұрғынысың тұрақты,
Мен даланың көкшуланы күнқақты.
Сендегі арман – баю болды мұратты,
Мендегі арман – жолжорғадай ырғақты.
Сен қасыңа шүлдірлеген сұлуды ап,
Отырасың шалқып, тасып барларда.
Мен Сүгірдің «Шалқымасын» ыңылдап,
Тартып кетем қаратаулық шалдарға [10, 66].

Яғни бұл жерде де қала мен даланы бір-біріне қарама-қарсы қою бар. Ол қарсылық сол жерді мекендейтін тұрғындар арқылы ашылады. Қала тұрғыны баюды мақсат ететін, барларда сауық-сайран қуып жүретін кейіпте суреттелсе, өзін қаланың тұрақты тұрғыны санамайтын ақын даланы аңсайды. Бұған қоса қалалық мәтін қазақ поэзиясына көптеген жаңа сөздерді алып келді. Жоғарыдағы Дәулеткерей Кәпұлының өлеңінде «бар» сөзі қолданылған.

Нәтижелер. Әдебиеттану ғылымында маңызды категориялар саналатын уақыт пен кеңістік адам өмірінде маңызды орын алады. Уақытты тоқтатуға адамның шамасы жетпесе де, кеңістікті, яғни өзіне жайлы, жанына жақын мекенді таңдауына мүмкіндік бар. Олай болса, қалалық кеңістіктің көркем шығармашылықта маңызды орын алуы бекер емес.

Ақын Ғалым Жайлыбайдың Алматы қаласы туралы жазылған өлеңдерінде қаланың өткені мен бүгіні қатар суреттеледі. Ал Астананы жырға қосқан өлеңінде еліміздің мәдени-рухани топстарын басты назарға алады. Бұл ақынның дүниетанымынан және мәдени-тарихи жағдайды қабылдауынан хабар береді.

Қорытынды. Қазіргі қазақ поэзиясындағы Ғ. Жайлыбай, Д. Кәпұлы, А. Файзолланың Алматы, Астана қалалары туралы жазған өлеңдерін талдай отырып, ақындардың қаланы суреттеудегі келесідей ерекшеліктерін байқадық:

1. Ақындар қала туралы жазғанда бірінші кезекте осы қаламен байланысты жеке естеліктерін есіне түсіреді;
2. Ақындардың санасында қала белгілі бір тұлғалардың есімімен байланысты суреттеледі;
3. Ақындардың қаланы қабылдауы бір арнаға тоғыспайды: Ғ. Жайлыбай өзінің туған қаласы болмаса да, Алматы қаласын ерекше көріп, жанына жақын тартса, Д. Кәпұлы қалалық өмірді жатсынады, қаланы өзгеше бір әлем ретінде қабылдайды.

Әдебиеттер

1. Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города // Семиотика города и городской культуры. Петербург. Труды по знаковым системам 18. – Тарту, 1984. – 139 с.
2. Гурин С.П. Образ города в культуре: метафизические и мистические аспекты. URL: http://www.comk.ru/HTML/gurin_doc.htm (қаралды: 06.07.2023).
3. Стародубцева Л. В метафизических ландшафтах города // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 9-10. – С. 213-226.
4. Шмидт Н. В. Из истории городского текста: Город-миф в поэтической традиции Серебряного века. – Москва: Планета, 2008. – 202 с.
5. Аманғазықызы М., Оразбек М.С. «Қалалық мәтін» термині интерпретациясының ракурстары // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №2, 2023. – Б. 70-77.
6. Жайлыбай Ғ. Ардакүрең. Өлеңдер. – Алматы: Қайнар, 2008. – 288 б.
7. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspaeva Zh. Existential motives in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.
8. Файзолла А. Ақ сезімге ескерткіш: өлеңдер. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 128 б.
9. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы:

Атамұра, 2003. – 208 б.

10. Кәпұлы Д. Маралтамыр: өлең, толғаулар, поэма. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 160 б.

М. АМАНГАЗЫКЫЗЫ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

М.С. ОРАЗБЕК

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ОБРАЗ ГОРОДА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. В статье проанализирована современная казахская урбанистическая поэзия. Цель научного исследования – выявление специфики изображения города в художественном произведении, закрепление в казахском литературоведении понятий «алматинский текст», «астанинский текст», «алматинская ночь», «утро Астаны», «городская девушка», «уличные фонари» и др. путем анализа произведений, написанных на тему города в современной казахской литературе. Методологической базой исследования являются работы ученых Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, С.П. Гурина, Вяч. Вс. Иванова, Н.В. Шмидта, В.Г. Ильина и др., которые анализировали городской текст. Систематизировано и представлено определение понятия «городской текст». В качестве объекта исследования были взяты стихи Г. Жайлыбая, Д. Капулы и А. Файзоллы, посвященные теме города. В ходе анализа стихов, написанных о городе, были выявлены особенности восприятия города поэтами. В процессе определения интертекстуальных элементов в художественных текстах (реминисценция, аллюзия) авторами была подтверждена гипотеза исследования, что «история любого города связана с именем конкретного человека, с историческими событиями». Также чувства поэтов по отношению к городу (отчуждение, одиночество, привыкание к городу и т.д.) были проиллюстрированы примерами из художественных произведений.

В ходе исследования были использованы методы структурно-семантического, интертекстуального, герменевтического и других видов анализа с целью выявления и описания особенностей «городского текста» в современной казахской поэзии.

Результаты, полученные на основе исследования, могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по дисциплинам «Теория литературы», «Современная казахская литература», преподаваемым в вузах.

Ключевые слова: современная казахская поэзия, образ города, городской текст, поэтический дискурс, время и пространство.

M. AMANGAZYKYZY

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

M.S. ORAZBEK

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE IMAGE OF THE CITY IN MODERN KAZAKH POETRY

Abstract. The article analyzes poems about the city in modern Kazakh poetry. The purpose of the research is to identify the specifics of the image of the city in a work of art, to consolidate the concepts of «Almaty text», «Astana text», «Almaty night», «morning of Astana», «city girl», «street lights», etc. in Kazakh literary studies by analyzing the works written on the theme of the city in modern Kazakh literature. The methodological basis of the research is the work of scientists Y.M. Lotman, V.N. Toporov, S.P. Gurin, V.V. Ivanov, N.V. Schmidt, V.G. Ilyina et al., who analyzed the urban text. The definition of the concept of «urban text» is systematized and presented. The poems of G. Zhailybai, D. Kapuly and A. Fayzolla devoted to the theme of the city were taken as the object of research. During the analysis of poems written about the city, the peculiarities of the perception of the city by poets were revealed. In the process of identifying intertextual elements in literary texts (reminiscence, allusion), the authors confirmed the hypothesis of the study «The history of any city is connected with the name of a particular person, with historical events». Also, the poets' feelings towards the city (alienation, loneliness, getting used to the city, etc.) were illustrated by examples from works of art.

The methods of structural-semantic, intertextual, hermeneutic research were used in the course of the study in order to identify and describe the features of the «urban text» in modern Kazakh poetry.

The results obtained on the basis of the study can be used as additional educational material in preparation for lectures and practical classes in the disciplines of «Theory of Literature», «Modern Kazakh literature» taught at universities.

Keywords: modern Kazakh poetry, the image of the city, urban text, poetic discourse, time and space.

References

1. Lotman Yu.M. Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda // Semiotika goroda i gorodskoy kul'tury. Peterburg. Trudy po znakovym sistemam 18. – Tartu, 1984. – 139 s.
2. Gurin S.P. Obraz goroda v kul'ture: metafizicheskie i misticheskie aspekty. URL: http://www.comk.ru/HTML/gurin_doc.htm (qaraldy: 06.07.2023).
3. Starodubtseva L.V metafizicheskikh landshaftakh goroda // Filosofskaya i sotsiologicheskaya mysl'. – 1993. – № 9-10. – S. 213-226.

4. Shmidt N.V. Iz istorii gorodskogo teksta: Gorod-mif v poeticheskoy traditsii Serebryanogo veka. – Moskva: Planeta, 2008. – 202 s.
5. Amanğazyqyzy M., Orazbek M.S. «Qalalyq мәтін» terminu interpretasiyasynyñ rakurstary // Ғ. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің habarşysy. Filologia seriasy. – №2, 2023. – B. 70-77.
6. Jailybai Ğ. Ardaküreñ. Öleñder. – Almaty: Qainar, 2008. – 288 b.
7. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspaeva Zh. Existential motives in city prose // Astra Salvensis. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.
8. Faizolla A. Aq sezimge eskertkiş: öleñder. – Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. – 128 b.
9. Baitürsynov A. Ädebiet tanytqyş. Zertteu men öleñder. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b.
10. Kärpüly D. Maraltamyr: öleñ, tolğaular, poema. – Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. – 160 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Аманғазықызы Мөлдiр – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Аманғазықызы Молдир – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Құсайынова, Астана, Казахстан.

Amangazykyzy Moldir – Doctor of Philosophy (PhD), Docent of A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan.

Оразбек Мақтагүл Социалқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Оразбек Мактагуль Социаловна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Orazbek Maktagul Socialovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.07.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.09>

Б.Е. АХМЕР ¹

Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ ²

К.С. КУРМАМБАЕВА ³

Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан^{1,2}

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан³

(e-mail: birzhan.akhmer@mail.ru ¹, a_zhanat@mail.ru ²

karlygash.kurmambayeva@mail.ru ³)

СЕРІКБОЛ ҚОНДЫБАЙДЫҢ «ІЛКІ ТӨР» КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ-МИФОПОЭТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада мифолог ғалым С. Қондыбайдың еңбектеріндегі мифтік, символдық тұжырымдар мен көзқарастарына талдау жасалған. Байырғы қазақ дүниетанымының негізгі сипаттамасының біріне айналған «Ілкі Төр» концепциясының мән-мағынасы, оның поэтикалық шығармалармен сабақтастығы, мәдени код, ұлттық болмыс аспектілерімен арақатынасы сараланды. Мифопоэтикалық талдау нәтижесінде, ғалым мұрасының қазіргі қазақ қоғамына қажетті рухани тұжырымдамалар айшықталып, айқын көрініс тапты. Миф пен поэтикалық шығарманың байланысы да мақаланың негізгі нысандары болды. Оның дәлелі ретінде С. Мәуленов, Қ. Аманжолов, М. Мақатаев секілді қазақ ақындарының поэзиясындағы мифтік қабаттар, символдық бейнелер, көркем детальдарға талдау жасалды. Сондай-ақ, осы поэтикалық мәтіндердегі Ілкі таным, Ілкі Төр, салт-дәстүр, бұрынғы бабалардың дүниетанымы секілді әдеби аспектілер де жаңаша тұрғыда қарастырылды. Жалпы, С. Қондыбай ұмыт бола бастаған байырғы таңбалар жүйесін, әрі оның қызметін терең әрі тыңғылықты зерттегенін білеміз.

Таңба, символ, деталь, бейне бірлігі – тұтас дәуір құндылықтарын, ондағы моральдік-гуманистік идеяларды танытады. Сондықтан тарихтың әдебиетке, әдебиеттің тарихқа ықпалы үнемі жоғары. Ғалым айтқан «Арғықазақтың» өмірлік құндылықтары осы категорияларға негізделеді. Мақалада осы таным көкжиегі, теориялық ізденістер кездеседі. Мифология, миф, символ туралы түсініктерді айқындай түсу мақсатында мифолог, әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынды.

Түйін сөздер: Серікбол Қондыбай, мифопоэтика, Ілкі Төр, символ, мәтін, миф, поэзия, көркем шығарма

Кіріспе. Мифология – қалыптасқан концепциялары, теориялық

парадигмалары бар ерекше ғылым саласы. Адамзат санасындағы түрлі архитиптер, символдық таңбалар саралана келіп, мифтік құрылымды түзеді. Яғни, мифологияның негізгі қызметі – жалпыадамзаттық және ұлттық деңгейде танылған, тылсым мен аңызға негізделген бейнелерді, санада жадталған таңбаларды, сакральді кодтарды зерделеу, сол арқылы өткен шақтың қалтарысын айқындау.

«Мифология – барлық халықта өткен адамзат сана-сезімінің алғашқы тарихи формасы... Тұрпайы көзқарас ықпалынан өту кезеңінде ғылым адамзат дүниесіне мифология деп аталатын ауқымды әрі жан-жақты құбылысты алып келді. Бұл – әлем халықтарына түгел қатысты адамзат санасының өте ерекше қабаты. Бұл қабат қазақ халқының рухани мұрасында ерекше байқалады. Оның іздері фольклорда, ескі аңыз-әңгімелерде, тілде сақталған» [1, 9].

Ал мифологияны зерттеген ғалымдардың қатарына Дж. Вико, Дж. Фрейзер, ағайынды Гриммдер, Б. Фонтенель, Н. Фрай, И. Шлегель, Э. Тэйлор, К. Юнг, Е.М. Мелетинский, О.М. Фрейденберг және т.б. жатса, қазақ жерінде бұл саланы С. Қасқабасов, С. Қондыбай, Т. Әсемқұлов, Ж. Әскербекқызы жан-жақты зерттеді.

Бүгінгі таңда аталған ғалымдардың қатарына енетін С.Қондыбайдың мифтік танымды тарихи фактілермен сабақтастыра отырып, өңірлік әрі жалпыхалықтық сакральді құндылықтардың символдарын талдап жазған еңбектерінің маңыздылығы жоғары. Ғалым мұрасы – жылдар бойы ізденген, Батыс пен Шығыс кітаптарын оқи келіп, тың тұжырым жасаған бірегей еңбек. Әсіресе, Түркі халықтарының Ілкі бастауларына жол ашатын терең пайымдары, объективті концепциялары қазақ мифологиясының дамуына серпін берді. Сонымен қатар, дүние болмысы мен адам жаратылысының тылсым қатпарларына үңілу арқылы метафизикалық бастауларды жаңаша талдаудың үлгісін көрсете білді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. С. Қондыбай еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар, символдық таңбалар, сондай-ақ тіл мен мәдениетке қатысты тұжырымдар мифопоэтикалық тұрғыдан қарастырылды. Зерттеу барысында семиотикалық, мифологиялық, мифопоэтикалық әдістер қолданылды.

Талқылау және бақылау. С. Қондыбай «Ілкі Төр» концепциясымен адамзат пен Тәңір, ұлт пен жеке тұлға арасындағы байланысты мифтік таным арқылы түсіндіруге тырысты. Бұл – қазақтың байырғы аңыз, ертегі, дәстүрін жаңғырту ғана емес, ғылыми айналымға Ілкі әлемді жаңа сипатта енгізу еді. Ғалым өзінің «Арғықазақ мифологиясы» кітабында былай дейді: «Әрине, жеке көзқарасы бар пенде ретінде материалистік-позитивістік (коммунистік, атеистік) ғылым ауқымында білім алып, тәрбиеленген зерттеуші болып қалыптасқаныма қарамастан, көңілімнің метафизикалық (идеалистік, діни) танымға қарай құлайтындығын жасыра алмаймын. Мен, бүгінгі қазақтың да, басқа адамзаттыкі сияқты, әлдебір бастапқы, ілкі дәстүрден бастау алып, өзінің

басқалардан кем түспейтін төл, дербес дәстүрін жасаған арғықазақтардың ұрпағы деп есептеймін. Мен осы ілкі дәстүрді қазақшалап «Ілкі Төр» деп атадым», – дейді [2, 34].

Бұл тұжырым – ғалымның субъективті пікірі болғанымен, дәлелсіз емес. Себебі қазақ танымында бағзыдан келе жатқан «Ілкі» және «Төр» деген сөздері бар. Аталған сөздер түсінік, дәстүр, бейне ретінде санамызда таңбаланып, ғасырдан ғасырға үзілмей көшіп отырған.

«Ілкі» сөзі – бұрынғы, осыған дейінгі, алғашқы, әуелгі, ілгерідегі деген мағынаны білдіреді. Ілкі уақытта станциядағы әскерлік бөлімде емші болушы еді, ол өткен жылы кетіп қалған (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мәмбет те ілкі екпінін баяулата түскендей болды (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Кемпір келіншектің келіп тұрғанын манадан біліп отырған адамдай жайбарақат бір қарады да, ілкі қалпы отыра берді (Ә.Тарази, Құйрықты) [3, 707]. Міне, көркем шығармада да ілкі сөзі жиі қолданылып, образды ашудағы деталь ретінде берілген. Ал «Төр» сөзінің бірнеше мағынасы бар. Олар: 1. Үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы. 2. Жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтар отыратын құрметті орын. 3. Құтты, қасиетті мекен. 4. Түбі, түкпірі. Ендеше, «Ілкі Төр» тіркесін әуелгі қасиетті мекеннің, мәдениеттің бастауы десек, қателеспейміз. Қазақ дүниетанымында қасиетті құндылық ол – сөз, құндылық, тәрбие, дәстүр.

«Төр» сөзі – уақыт өте келе таңбалық-символдық мағынаға ие болып, қазақ халқының ажырамас бір бөлігі, рухани ұстыны ретінде сақталды. Қазіргі таңда да қазақ «төр» сөзін жиі қолданып, қонақ күту рәсімінде осы салтты ұстанады. Сондықтан «Ілкі Төр» концепциясы арқылы С.Қондыбайдың метафизикалық идеясының өміршеңдігін, ұлт болмысымен тарихи, рухани сабақтастығын байқай аламыз.

Мифологиялық кейіпкерлер, ғалымдардың зерттеуі бойынша, екіге бөлінеді. Біріншісі – архаикалық мифте бейнеленетін ілкі ата мен жасампаз қаһарман болса, екіншісі – жалғыз көзді дәу, жезтырнақ, жалмауыз кемпір және т.б. кейіпкерлер. Алғашқысы арман-мақсатына жетуге ынталы романтикалық кейіпкерлер болса, одан кейінгі топтағылар – адам түсіне алмайтын қиялға негізделген, шындықтан алыс қаһармандар.

Егер діни таным бойынша зерделесек, ілкі ата – Адам ата. Яғни, жер бетіндегі күллі адамзат баласының түп бастауы, түбі, тамыры осы Адам атадан тарайды. Қасиетті Кітаптардың барлығы да осы көзқарасты қолдайды. Адам Атаның қабырғасынан Хауа Ана жаралып, олар рұқсат етілмеген жемісті жегендіктен, жұмақтан (ілкі мекен) қуылып, Жерге түскен. Мұнда да таным астарында мифтік қабаттар жасырынған. Сондықтан жұмақ, Құдай, Адам Ата, Хауа Ана символы біздің санамызда ілкі заманнан бері таңбаланып, рухани құндылық ретінде орныққанын аңғарамыз. С.Қондыбай осындай бейматериалдық мәселелердің астарын меңзейді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Ілкі Төр – есте жоқ ескі заман, көне дәуірдегі

беймәлім мекен. Қазақ ескіні «көне» деп жиі қолданады. Бұл синоним – біріншіден, қазақтың төл дыбысын айғақтаса, екіншіден сөздің үйлесімділігіне әсер етеді.

Арғықазақ танымы, туған жер, атамекеннің сакральді құндылықтары ақын Сырбай Мәуленовтың жырында былайша бейнеленген:

Бабамнан қалған мұра бар:

Ол мынау төбелер,

Ол мынау жатқан жырлар,

Әжімді аспан, көне жер [4, 5].

Өлеңдегі «көне жер», «төбелер», «әжімді аспан» тіркестері біздің санамыздағы ұлттық құндылық, этникалық дәстүрімізбен сабақтасып жатыр. «Әжімді аспан» деталі образға айналып, миллиондаған жыл бойы ақаусыз қозғалып тұрған ғарыш әлемі метафизикалық тұрғыда шебер көрініс тапқан. Ақын осы тұстарды мифопоэтикалық стильде шебер қолданып, табиғат пен адам, аманат пен қиянат мәселелерін жырға қосқан.

Күн – ізгіліктің символы болса, түн (қараңғылық) қорқыныштың символы. С.Қондыбай Күн, сәуле, шапағат (Нұр) секілді материалдық болмыстарды тілге тиек ете келіп, Нұрдың символданған элементтерін айтады. Ғалым осы жөнінде: «Біз Алла тағаланы, оның құдайы құдіретін, яғни Нұрды белгілі бір символ арқылы шартты түрде кескіндей аламыз, бірақ бұл Алла тағала мен оны кескіндеп тұрған символдың теңдігін көрсетпейді, өйткені символ, Генонның сөзімен айтқанда, өзінің символдап тұрған затынан (нәрсесінен, нысанасынан) міндетті түрде, әрқашан да төмен тұрады, осы арқылы символика туралы натуралистік келтірімдердің барлығы алынып тасталынады» [5, 35], – дейді.

С.Қондыбайдың тұжырымына сүйенсек, символ өзі символдап тұрған құбылыстан әрқашан төменде. Мәселен, жоғарыда мысалға келтірілген Күн мен ізгілік концепциясын алсақ, Күн – түпнегіз (шын болмыс) болса, ізгілік – екінші сатыдағы (символ) «көлеңкелі» құбылыс. Осы тұста символ мен мифтің тығыз байланысы байқалады. Адам тегіндегі тарихи таным (дәстүр, менталитет, мінез, мәдениет) мен белгілі бір таңбаға сакральді мән беру үрдісі сабақтас болып келеді. Бұл туралы ғалым Ж.Әскербекқызы былай дейді: «Символ – мәдениет құпиясына бастайтын жол, оның қақпасын ашатын кілт десек, миф дегеніміз – мәдениеттің символикалық пішіні» [6, 57].

Мифология ғылымында миф пен символға жақын тағы бір теориялық тұжырым бар. Ол – архетип. Архетип – (грек, arche – бастау, typos – бейне) алғашқы образ, алғашқы идея. Архетиптер аналитикалық психологияда инстинктілермен қатар «ұжымдық бейсаналылықтың» қатпарында болатын және жалпыадамзаттық символиканың негізін құрайтын, туа біткен психикалық құрылымдар болып табылады. Мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын қауымдық тылсымдағы архетиптер құрастырады.

Миф пен архетиптік әуелден бейне, тип, көрініс тұрғысынан осылайша байланысты.

Поэтикалық шығарма мәтіндерінде символ, архетип, миф элементтері жиі кездесіп отырады. Автор санасындағы әуелгі бейсаналық (гендік) тылсым бейнелер жыр ретінде туып, шығарманың көркемдік деңгейін арттырады. Сондықтан барлық дерлік поэзиялық шығармаларда символ қатысып отырады. Бұл көбінесе тұспалды, астарлы түрде, стильде қолданылады. Қасым Аманжоловтың өлеңінде мұндай бейнелер былайша көрініс тапқан:

...Сол жерге қалармын ба мәңгі тоқтап,
Жоғалып жер бетінен сүрлеу-соқпақ,
Немесе бастармын ба екінші өмір,
Жалынды жыр жолында қызыл шоқ қап [7, 16].

Автор қолданып отырған «екінші өмір» тіркесі – арғы өмір, о дүние, мәңгіліктің мекені, бақи образын тұспалдап тұр. Ал «қызық шоқ» – қағаз бетіне түскен ақын мұрасының символы. Қызыл түсті де автор осы архетиптік-символдық қабаттармен сабақтастыра қолданып отырғанын байқаймыз. Қызыл түс – романтикалық экспрессияны, эмоциялық қуатты, алып күш-жігерді білдіреді. Қ.Аманжолов осы арқылы жасырын «пафостың» да шебер үлгісін көрсете білді.

Жоғарыдағы мифопоэтикалық жыр шумағында «мәңгілік», «сүрлеу», «екінші өмір», «қызыл шоқ» детальдары санамызда таңбаланып, әуелгі өмірдің, арғы өмірдің макробейнесін танытып тұр. Поэтикалық детальдардың көркемдігі неғұрлым қуатты, астарлы, үйлесімді болса, шығарма да соғұрлым тереңдей түсері сөзсіз.

С.Қондыбай «екінші өмірдің» мән-мағынасын саралай келе, о дүниені «Барсакелмеске» телиді. Ғалым: «Барсакелмес – Ілкі Төрдің символы, сонымен қатар ол – Нұрдың да символы; бұл тұрғыда Түтектің Барсакелмеске кетуін Ідіріс / Енох пайғамбардың ұжмаққа кетумен салыстыруға болады», – дей келе тағы бір пайымды былай деп жалғастырады: «Барсакелмес – көрілмес Нұрдың эманациясы орналасқан Ілкі Төрдің қарабайырланған мысалы болып табылады; оған қатысты айтылған сипаттамалар. Кейіпкерлер, заттар мен ситуациялардың барлығы да осы Ілкі Төрге қатысты болып шығады».

Барсакелместің тағы бір мағынасы – өлім құштыратын қауіпті аймақ, мекен, жер. Бұл туралы қазақта аңыздар көп. Оның ішінде қаһарманның (қарындасының сұрауы бойынша) адам жейтін аюдың мекеніне сапар шегуі, пері қыздың сынағынан өту үшін «Барсакелмеске» кеткен жігіттің оқиғасы, «жабылса ашылмас», суын ішсе жазылар алып шаһар бейнелері бедерленген сюжеттер ежелден ел арасында кеңінен тараған. Осылайша, қазақ танымы бойынша, «Барсакелмес» – өлім, о дүние, екінші өмір секілді концепцияларды түзеді.

Әлем мифтеріне ортақ желілер, сюжеттер мен композициялардың

поэтикалық тұтастығы мен ерекшеліктері бар екені белгілі. Алайда мифопоэтиканың ерекше компоненттерін біз сюжеттен гөрі, шығарма ішіндегі микро және макродетальдардан көреміз. Академик С.Қасқабасов поэтика туралы өз ойын саралай келе: «Поэтика ұғымын біз бастапқы мағынада аламыз, яғни композиция мен көркем құралдардың бірлігі деп түсіреміз. Демек, біз халық прозасының ең көркем жанры болып саналатын ертегінің құрылысы мен тіл кестесін қарастырамыз», – дейді. Шынымен де, ертегі құрылысын (құрылымы) талдау арқылы шығарманың идеялық және материалдық элементтерін зерделесек, тілдік бірліктер, тілдік жүйе арқылы аңыз әңгімелердің, ертегілердің жазылу стилі мен жанры, кейіпкердің бейнесін ашу, көркемдік деңгейін анықтай аламыз.

Біз поэтикалық туындының тілі мен құрылымын қарастыру барысында оның түспалды (метафоралық) категорияларын да ұмытпауымыз керек. Структуралық мектептің өкілдері ертегі, аңыз, өлең, әңгіме, повесть, роман мәтіндерін жіктеп, әрбір детальдарына үңіле отырып, тың концепцияларды ғылыми айналымға енгізді. Сондай әдебиеттанушылардың бірі Ю.Лотман мәтін құрылымы мен сипаттамасы турасындай былайша ой қорытады: «Қандай да бір символдық тілді қабылдау адамдардың мінез-құлқына және тарихи жолдарына белсенді түрде әсер етеді. Сөйтіп, кең мәдени мәнмәтін сырттан «баса-көктеп» кіретін элементтерді өзіне сіңіріп алады» [8, 90], - дейді.

Құрылымдық талдау бағытында ең кіші компонент – таңба. Яғни, таңба дегеніміз – тіл, тілді жасаушы құрал, детальді түзуші элемент, сондай-ақ бейне жасаушы «құбылыс». Таңба әрдайым динамикалық сипатта болады. Ол мәтін ішіндегі жасырын, көзге көрінбес мағыналық аспектілерден бастап, ең жоғарғы формалық-сюжеттік деңгейге дейін «еркін» қызмет ете алады.

С. Қондыбай бар ғұмырын осы таңбаның поэтикадағы қызметін, таңбаның ұлт тарихымен, ұлттың жеке өзіне тән моральдік және этникалық бірлігін зерттеуге арнады. Таңба тар ұғымда да, кең ұғымда да С.Қондыбайдың ғалым ретіндегі ізденісінің негізіне айналғанын білеміз. Әсіресе, «Есен-қазақ» еңбегінде археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде Маңғыстау-Үстірттен тарбылған тарихи құнды тастар, тастағы таңбалар, эпикалық дәуірді өткерген қазақтың байырғы тілі мен мәдениеті, XIV ғасырдағы Кіші Қазақия, яғни алғашқы қазақ мемлекетінің бастау алған жерлерінің мифтік, географиялық сипаттамаларын тыңғылықты зерделеуге тырысты.

Маңғыстаулық фольклор да өлкеде бір кездері ноғайлардың мекен еткендігін, ноғайлы батырларының өмір сүргендігін баян етеді. Олардың есімдері өлкедегі жер-су атауларында сақталған, азын-аулақ аңыздық фрагменттер де бар. С. Қондыбай Маңғыстау жерінде мекендеген байырғы қазақтардың тарихи құндылықтарын зерттей келе, есен-қазақтың немесе айрақтылардың XIV ғасырдағы салт-дәстүрі, аңыз-әңгімелері, таңбалары мен символдары туралы ой қозғайды [9, 27]. Ғалымның ойынша, есен-қазақтар екі

тілді болған. Біріншісі – қыпшақ және екіншісі – көне түрікпен этникалық тілі. Бұл пікір – Ақшора мен Белтұран моласын зерттеуден туған тұжырым еді. Ел арасында мола жайында аңыз сақталған. Ғалым аңыздың осы екі тілдің дәуірлеп тұрған уақытына қатысты деп жорамалдады. Яғни, ол тіл арқылы дәуірді, дәуір арқылы тілдің (есімдер, жер-су атаулары, жергілікті халықтың диалектикасы, мәдениеті) қолдасын саралай отырып, Маңғыстау мифтерінің таралу, жинақтау, баяндау мәселелерін сұрыптады.

Нәтижелер. С. Қондыбай таңбалар туралы және таңбаның символикалық мәні туралы жасаған ізденістерінде нүкте – ең кіші әрі түсінікті символ деп есептейді. Нүктеден бастау алған таңбалар жүйесі бейнеге айналып, белгілі бір мағынаны түзген. Аңшылық рәсімдері, рудың таңбасы, салт-жоралғылардың орындалуы және т.б. құбылыстарды осы Нүктемен байланыстырады. Нүктеден (кіндік) сәуле сызығы пайда болып, белгілі бір кеңістікті толтырады. Міне, осы арада нүктенің символ ретіндегі қызметі басталады деп пайымдаған.

«Шоғым таңба» туралы жасаған ізденісінде таңбаның түп мағынасын айта келе С. Қондыбай: «Шеңбер, яғни айнала кіндіксіз өмір сүре алмайды, ал кіндік болса, айналасындағы шеңберсіз-ақ өмір сүре береді. Яғни, кіндік өзінің айналасынан кәміл тәуелсіз. Мұндай қарым-қатынасты кіндік нүктеден таралып шеңберге дейін жететін сәулелер арқылы анығырақ көрсетуге болады. Сәулелердің саны түрліше болып шығады; іс жүзінде олардың саны өте көп; шеңбердің сызығын құраған нүктелер саны қанша болса, кіндіктен шығып, сол шеңберге барып тірелген сәулелердің саны да соншалық болмақ» [10, 43], - дейді. Егер осы пікірді толықтыра кетсек, осындай кескіндемелер үшін сәулелердің ерекше символдық мәнге ие, тұрақты саны пайдаланылатын болған. Мәселен, төрт сәулелі, алты сәулелі және т.б.

Шоғым таңба – бір нүктеде қиылысатын сызықтардан құралған геометриялық пішін. Ол бір тоғысу нүктесінен және бірнеше (екеу, төртеу, алтау, сегіз, он екі және т.б.) сызықтардан тұрады, сондай-ақ ол сол күйінде де, шеңбер ішінде орналасқан күйінде де кескінделе алады.

Нүкте секілді геометриялық материалды философиялық концепциямен байланыстырсақ, біршама тұжырымдарды шығара аламыз. Нүкте – белгілі бір бастаудың (Ілкі Төр) символы. Одан тараған сызықтар – өмір «соқпақтарының» астарлы ишарасы. Бір нүктеден басталған өмір сапары екінші бір нүктеге келгенде тоқтайды да, жүрген «ізі» осы жер бетінде сақтап кетеді. Бұл орайда «сәуле» (сызық) философиясы маңызды рөл атқарып тұр. Жарық Нұрдай «жарқ етіп» өте шыққан ғұмырдың метафизикалық анықтамасы осындай болжамдармен көркемделген. Ақын М.Мақатаев «Моцарт. Жан азасы» поэмасының «Табыт үні» бөлімінде өмір мен сәуленің ішкі, мағыналық қатынасын былайша суреттейді:

Өмір дегенге,

Тірлікте, сірә, жетер ме ой,
Жарық сәуледен басқаның бәрі бекер ғой.
Бекер ғой бәрі,
Бекер ғой бәрі – бөтен ғой,
Өмір деген дегенің – бір күндік Сәуле екен ғой!.. [11, 1008].

Тұтас шумақтың ішінде «сәуле» сөзі – ерекше символдық-таңбалық қабаттарды айғақтап тұр. Бір жағынан, сәуле – өмірдің метафорасы болғанымен, ол «құрғақ» теңестіру емес, тұспалды, ишаратты, сакральді құбылту. Сәуле өмірдің жарқын тұстары болса, көлеңке (қараңғы, түнек, түн) өмірдің қиындыққа толы кезеңдері. Осылайша, реципиенттің санасында «сәуле» ұғымы таңбаланып, «өмір-нұр», «өмір-жарық» секілді символдық таным берік орнығады. Ақын өмір бейнесін өлеңде өз танымымен «мүсіндейді».

М.Мақатаев өлеңдеріндегі таңбалық-символдық бейнелеудің бір мысалына тоқталайық. Әдебиеттанушы зерттеушілер ақын өлеңдеріндегі «екінші өмір. «о дүние» туралы танымның поэтикалық символын былайша талдайды: «The Kingdom of the shelters or the water world, which is understood to be the way to the kingdom, takes the form of a description of a mysterious character. There are many other examples of this mythical cognition that fostered the fiction and served to create a «meta-textual component» in the text. For example, let's pay attention to the following poem by M. Makatayev:

Nemenege zhetisting bala batyr?
Kariyalar azaiyp bara zhatyr.
Biri minip kelmesting kemesine
Biri kutip, aneiki, zhagada tur...

«Kelmestin kemesi» («the boat that doesn't return») is a poetic image of a boat of the ancient Greek Haran. In this regard, we understand the connection of water with the world of dead as follows: “su ayagy kurdym” (flooded with water), «suga ketken tal karmaidy» (tree does not fall into the water)» [12, 206-207].

Мұқғали өлеңіндегі «келместің кемес» семиотикалық талдау аспектісінде «таңба-символ» болып табылады.

Мәтінді семиотикалық талдау арқылы таңбаның қызметін айқындауға жол ашылмақ. Таңбаның түп тамыры санадан бастау алады. М.Мақатаев поэзиясының поэтологиясы туралы зерделеген бір мақалада авторлар былай дейді: «Сана мен түпсана – шығармашылық үдерістің құрамдас «бөліктері» болса, көркем ойлауда түпсананың да маңызды рөл атқаратыны заңдылық. Ақынның түпсанасынан сәуле шашқан «Қара өлеңнің» бастау көзі, әрі қарай арналы ағысқа ұласуы туралы сөз шығармашылық үдерісті сипаттаудың бір тәсілі болмақ. ...Суреткерді шығармашылық тұлға ретінде зерттеу нысанына алу Фрейдтің психоаналитикалық әдісінің басты ұстанымы болса, Юнг суреткер санасына тікелей ықпалы бар түпсананы зерделеуге бағытталған архетиптік талдаумен бұл ілімді тереңдете түседі. Бұл екі оқымыстының да назарын

ерекше аударып отырған суреткер санасының құпиясы мен шығармашылық үдерістің тылсым табиғаты екені айдан анық»[13, 80].

Авторлар атап көрсеткен психоаналитикалық және архетиптік талдау әдістерінің таңбалық жүйеге және мифопоэтикалық негізге назар аударатыны айдан анық.

Кез келген тілдің негізінде, яғни ядросында таңба бар. Бұл – оның айрықша элементі ретінде мәтіннің көркемдік деңгейін танытып тұрады әрі автордың көзқарасы мен дүниетанымын айшықтап тұрады.

Қорытынды. С. Қондыбайдың еңберінде байырғы қазақтың мәдениеті, тілі, өмірлік қағидалары көптеп кездеседі. Ғалым «арғықазақ» концепциясы арқылы «арғы» дәуірлерді, ілкідегі қазақтың мифологиялық танымын, кеңістік пен уақыт, Тәңір мен Нұр жұмбақтары туралы ой қозғайды. «Ілкі Төр» – С. Қондыбайдың терең ізденісінен туған ғылыми тұжырымы. Жаһандану заманында ұмытылып бара жатқан бұрынғы кесене, мола, ескерткіш, балбал тастағы жазулардың, оның философиялық, моральдік құндылықтарын ғалым өзінің кітаптарында молынан айқындап көрсетті. Сол заманға рухани тұрғыда «оралудың» тұтас жүйесі, мәдениетті іздеудің иерархиялық құрылымы осы «Ілкі Төрте» жатыр. Соны тыңғылықты әрі терең зерттеудің нәтижесінде С. Қондыбай әлемін ғана емес, барша қазақ жұртының түпнегізін, тамырын тани аламыз.

Әдебиеттер:

1. Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. – Алматы: «Білім», 1994. – 88 б.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 512 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст.: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақов, Б.Әбілқасымова және т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 824 б.
4. Мәуленов С. Шығармалар жинағы: 2 томдық. Өлеңдер / Құрастырғандар қыздары: Бахытжамал, Сақыпжамал және ұлдары: Бейбіт, Қасым, Ғазиз. – Алматы: «Service Press», 2012. – 501 б.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 512 б.
6. Аймұхамбет Ж.Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика: Монография. – Астана: «Фолиант», 2016. – 184 б.
7. Аманжолов Қ. Өзім туралы. (Өлеңдер мен поэмалар) – Алматы: «Ана тіл» баспасы ЖШС, 2011 ж. – 360 б.
8. Лотман Ю. Семиосфера. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.
9. Қондыбай С. Есен-қазақ. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 360 б.

10. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 512 б.
11. Мақатаев М. Жыр кітабы. Құрастырғандар: Б.Айдарова, К.Ботбай – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2012. – 1032 б.
12. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text //ASTRA Salvensis, no. 1/2021. Pages 199-210 <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist>
13. Аймұхамбет Ж., Айтуғанова С., Бекеева Н. Мұқағали Мақатаев поэтологиясы: өлеңдегі өлең мен ақын. «Керуен» ғылыми журналы. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. № 73(4), 2021. Б. 75-87. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-06>

Б.Е. АХМЕР, Ж.А. АЙМУХАМБЕТ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

К.С. КУРМАМБАЕВА

Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

СИМВОЛИКО-МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ СЕРИКБОЛА КОНДЫБАЯ «ИЛКИ ТӨР»

Аннотация. В статье анализируются утверждения о символизме и мифологизме известного ученого С. Кондыбая. Дифференцировано значение концепта «Ілкі Төр», ставшего одной из основных характеристик древнеказахского мировоззрения, его связь с поэтическими произведениями, культурным кодом, взаимосвязь с аспектами национального самосознания. В результате мифопоэтического анализа были уточнены и подробно отражены духовные концепции наследия ученого, необходимые современному казахстанскому обществу. Связь мифа и поэтического произведения утверждается в основной части статьи. Был произведен анализ мифологических слоев, символических образов и художественных деталей в поэзии таких казахских поэтов, как С.Мауленов, К.Аманжолов, М.Мақатаев. По-новому рассматриваются такие литературоведческие понятия, как «исконная земля», первобытные верования, традиции, мировоззрение предков в этих поэтических текстах. Известно, что С.Кондыбай глубоко и внимательно изучил систему символов коренных народов и ее функции.

Знак, символ, деталь, единство образа – все это репрезентирует ценности целой эпохи, ее нравственные и гуманистические идеи, поэтому влияние истории на литературу и литературы на историю всегда велико. По мнению ученого, на этих категориях основаны жизненные ценности «древних казахов».

Эти знания и теоретические исследования представлены в статье. С целью прояснения мнений о мифологии, мифе, символе были изучены труды ученых-мифологов и литературоведов.

Ключевые слова: Серикбол Қондыбай, мифопоэтика, Исконная Земля, символ, текст, миф, поэзия, художественное произведение

В.Е.АКХМЕР, Zh.A. AIMUKHAMBET

L.N.Gumilyov Eurasian National University,

K.S. KURMAMBAYEVA

University named after Shakarim Semey, Kazakhstan.

SYMBOLIC AND MYTHOPOETIC MEANING OF THE CONCEPT OF SERIKBALL KONDYBAI «PRIMORDIAL LAND»

Annotation. The article analyzes the mythological, symbolic statements and views of the mythologist S. Kondybai. The meaning of the concept «Primordial Land», which has become one of the main characteristics of the ancient Kazakh worldview, its connection with poetic works, cultural code, and the relationship with aspects of national self-consciousness were differentiated. As a result of the mythopoetic analysis, the spiritual concepts of the scientist's heritage, that is necessary for modern Kazakh society, were clarified and vividly reflected. The connection between the myth and the poetic work was also the main form of the article. To prove this, the analysis of mythological layers, symbolic images and artistic details in the poetry of such Kazakh poets as S.Maulenov, K.Amanzholov, M.Makatayev was carried out. Also, such literary aspects as the «Primordial Land», first-time beliefs, traditions, and the worldview of the ancestors in these poetic texts were considered in a new way. In general, it is known that S. Kondybai deeply and carefully studied the system of symbols of indigenous peoples, which began to be forgotten, and its functions.

A sign, a symbol, a detail, the unity of an image – represents the values of an entire epoch, its moral and humanistic ideas. Therefore, the influence of history on literature and literature on history is always great. According to the scientist, the vital values of the «ancient Kazakhs» are based on these categories. This horizon of knowledge and theoretical research are present in the article. In order to clarify the ideas about mythology, myth, symbol, they were formulated in the works of mythologists, literary critics.

Keywords: Serikbol Kondybai, mythopoetics, Primordial Land, symbol, text, myth, poetry, artwork

References:

1. Qasymjanov A. Ruhani tamyrlar // Qazaq. – Almaty: «Bilim», 1994. – 88 b.
2. Qondybai S. Arғыqazaq mifologiasy. – Almaty: «Daik-Pres», 2004. – 512 b.
3. Qazaq әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст.: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақов, В.Әбілқасымова және т.б. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy», 2011. – 824 b.
4. Mäulenov S. Şyғarmalar jinaғы: 2 tomдық. Öleñder / Qūrastyrғandar qyzdary: Bahytjamal, Saqypjamal және ұldary: Beibit, Qasym, Ğaziz. – Almaty: «Service Press», 2012. – 501 b.
5. Qondybai S. Arғыqazaq mifologiasy. – Almaty: «Daik-Pres», 2004. – 512 b.
6. Aimūhambett J.Ä. Mif. Mifologia. Mifopoetika: Monografia. – Astana: «Foliant», 2016. – 184 b.
7. Amanjолоv Q. Özım turaly. (Öleñder men poemalar) – Almaty: «Ana tıl» baspasy JŞS, 2011 j. – 360 b.
8. Lotman İu. Semiosfera. – Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoғамдық qory, 2019. – 640 b.
9. Qondybai S. Esen-qazaq. – Almaty: «Arys» baspasy, 2006. – 360 b.
10. Qondybai S. Arғыqazaq mifologiasy. – Almaty: «Daik-Pres», 2004. – 512 b.
11. Maqataev M. Jyr kitabı. Qūrastyrғandar: B.Aidarova, K.Botbai – Almaty: «QAZAqparat», 2012. – 1032 b.
12. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text // ASTRA Salvensis, no. 1/2021. Pages 199-210 <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist>
13. Aimukhambet Zh., Aituganova S., Bekeyeva N. Poetology of Mukagali Mukatayev: verse and poet in verse // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art. Volume 73, Number 4 (2021). P. 75-87 DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-06>

Авторлар туралы мәлімет:

Ахмер Біржан Ермеқұлы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан;

Ахмер Біржан Ермеқұлы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан;

Akhmer Birzhan Ermekuly – doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы – доктор филологических наук,

профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – Doctor of Philology, Professor of the L.N.Gumilev Eurasian National University, , Astana, Kazakhstan.

Курмамбаева Карлыгаш Солтанбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы университетінің аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Курмамбаева Карлыгаш Солтанбековна – кандидат филологических наук, старший преподаватель университета имени Шакарима, Семей, Казахстан.

Kurmambayeva Karlygash Soltanbekovna – candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, University Shakarim, Semey, Kazakhstan.

FTAMP 17.01.11

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.10>*А.А. ӘБСАДЫҚ¹ А.Т. ДОСОВА²

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан,
(e-mail: absalmas@mail.ru¹, almdosova@mail.ru²)

«ҚЫРЫҚ МЫСАЛ»: ЖИНАҚТЫҢ ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа. А.Байтұрсынұлының орыс ақыны И. Крыловтан аударған «Қырық мысал» жинағы – ХХ ғасыр басындағы ағартушылық әдебиеттің шоқтығы биік туындыларының бірі, қазақ руханиятындағы орны бөлек рухани құбылыс. И. Крыловтың мысалдары қазақ даласына әскери бекіністер мен сауда қалаларында ашылған орыс-қазақ мектептерінің оқу үрдісіндегі пәндерді оқыту және саяси қуғын-сүргінге ұшырап Ресейдің орталық бөлігінен қазақ даласына жер аударылып келген демократ ақын-жазушылар мен оқымысты кісілері арқылы кеңінен тарайды. Ақынның мысалдары ХІХ ғасырдың ІІ жартысында ағартушылық идеяларды тұтынған Ы.Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы сынды ақын-жазушылардың шығармашылығына да арқау болады.

Аударма жинақ автор тарапынан баспаға 1903 жылы дайын болады, бірақ патшалық режим цензурасының кедергісіне ұшырап көп жылдар баспа бетінен жарияланбайды. «Қырық мысалдың» қолжазба нұсқасымен алғаш танысқан кісілердің бірі – Ә.Бөкейхан. Ол А.Байтұрсынұлының мысалдарын «ғажайып жырлар» (чудные стихи) деп танып, жинақтың баспа бетінен жариялануына көп еңбек сіңіреді. Ә. Бөкейханның тынымсыз ізденісінің арқасында «Қырық мысал» 1909 жылы Петерборда жарық көреді. Алаш көсемі аударма өлеңдерді сатиралық жанрдағы көркем шығармашылықтың биік көрінісі деп бағалайды.

Аударма жинақта ағартушы А.Байтұрсынұлы ақын ретінде ғана емес, ойшыл тұлға ретінде де көрінеді. Ақынның өлеңдерінде ұлт бірлігі мәселелері, әлеуметшілдік сарындар басым орын алады. Ақын қазақ арасындағы тұрмыстық, ментальдік, психологиялық көріністерді дәл бере білу арқылы өмірдің шынайы бейнесін нақтылай түседі. Ақын әрбір шығармасының соңына өзінің ойын, айтайын деген түйінді мәселелерді сәйкес қосып отырған. Ақынның басты ұстанған идеясы – қазақ халқын елдік мәселерге ұйыстыру, елдің қалпын, яғни мінезін түзеу еді. Бұл тұрғыда ол Абайдың өлеңдеріндегі қазақ тұрмысын, ментальдік ерекшеліктерін сынау көрінісін жаңа заман сарына лайық сарында жаңғыртады.

Жұмыстың танымдық тұжырымдарын, теориялық нәтижелерін «Әдебиет тарихы», «Этнолингвистика», «Лингвомәдениеттаным» сынды курстарда

пайдалануға болады. Сонымен қатар, «Стилистика және тіл мәдениеті», «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау», «Әдебиет теориясы» пәндері бойынша өтетін тәжірибелік сабақтарда көмекші материал ретінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: Қырық мысал, көркем аударма, Ә.Бөкейхан, А.Алекторов, Омбы, бірлік.

Кіріспе. «Қырық мысал» – Ахмет Байтұрсынұлының 1909 жылы Петерборда баспа бетінен жарық көрген тұңғыш өлеңдер жинағы. Бұл – орыс ақыны Иван Крыловтың мысалдарын аударған еңбек. Орыс классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі, даңқты аудармашы И.Крыловтың мысал өлеңдері Қазақ даласына ХІХ ғасырдың орта шенінен ауа ашыла бастаған орыс-қазақ мектептері мен жер аударылып келген демократ ақын-жазушылар арқылы тарала бастайды. Ақынның мысалдары 1861 жылдан бастап әскери бекіністерде ашылған орыс-қазақ бастауыш мектептерінің оқу бағдарламаларында орын алды. Миссионер ағартушы Н.Ильминскийдің жазуы бойынша, Орынбор мектебінің алғашқы түлектерінің бірі Н.Мұнсызбаев ұстаздық еткен Троицк орыс-қазақ мектебінің 1861-1869 жылдар аралығындағы оқу тізімдемесінде (ведомость) оқушылардың орыс тілі пәнін игеру барысында «учили легкие басни Крылова с переводом, упражнялись в разговорах по-русски» [1,157] деген ескертпе орын алғаны баяндалады. Демек, мектептегі ұстаздар орыс тіліндегі мысал өлеңдерді оқушы қазақ балаларына түсінікті болу үшін қолынан келген шама-шарқынша аударма жасауға ұмытылып отырған. Себебі оқушыларға орыс тілін үйретуде ұстаздар орыс халқының белгілі ақын-жазушыларының шығармаларымен танысып, оны жаттап алуға машықтандырған. Мұндай көріністі Ы.Алтынсаринның Ақтөбе екі сыныптық уездік мектебінің меңгерушісі А.Мазохинге 1883 жылы жазған хатынан көре аламыз. Ағартушы ұстаз жас маманға айтқан ұсыныстарында бірінші сыныпта оқушылардың тіл үйрену жұмыстарына мысалдар жинағын, оның ішінде И. Крыловтың мысалдарын жаттау («Сборника басен для тверждения наизусть, преимущественно басни Крылова») қажеттігін ескертеді [1,189]. Ал Ор қаласында (кейін Орынборға көшірілген) ашылған Қазақ мұғалімдер мектебіне жазбаша және ауызша қабылдау сынақтары бойынша қойылатын талаптар бағдарламасына («Программа письменных и устных испытаний киргизских мальчиков на приемных в Киргизскую учит. школу экзаменах») орыс тілі пәні бойынша И.Крыловтың «Аққу, шортан һәм шаян», «Шымшық пен көгершін», «Қасқыр мен мысық», «Шортан мен мысық» мысалдарын міндетті түрде жатқа білу керек болса, қосымша ретінде ақынның «Қарға мен түлкі», «Емен түбіндегі шошқа», «Айна мен маймыл», «Маймыл», «Шаруа қасіреті» сынды мысал өлеңдерін де білу мәселелері белгіленген еді [2,55]

Орыс-қазақ мектептерінің оқу бағдарламаларына енген Крылов мысалдарын қазақ тіліндегі оқу құралдарына енгізу әрекеті 1879 жылы

Ы.Алтынсарин құрастырған «Қазақ хрестоматиясы» оқулығынан бастау алды. Онда ағартушы орыс ақынының «Қарға мен түлкі» мысалын қазақшаға тәржімалайды. Ал Әбіш, Мағауия сынды балаларын орыс мектептеріне оқуға берген Абай Құнанбайұлы да Крыловтан бірнеше мысалдар аударады. Торғай уездік орыс-қазақ мектебі, Орынбордағы орыс-қазақ Мұғалімдер мектебі бағдарламаларынан орыс ақынының мысалдарымен жақсы таныс болған А.Байтұрсынұлы сол ұстаз ағартушылардың ісін жалғастырып, оны жаңа мазмұндық сипатта жыр кестесіне арқау етеді.

А.Байтұрсынұлының Крыловтан аударған мысалдары Омбы қаласында Ақмола және Семей облыстары халық училищелерінің директоры А.Алекторовтың ісжүргізушісі (делопроизводитель) қызметінде жүрген кезеңінде (1902-1904 жылдар) баспа бетінде жариялауға даяр болады, бірақ патшалық Ресейдің бұратан халықтардың баспа ісіне қатаң бақылау жасаған цензураның кедергісінен көп жылдарға кешігіп, 1909 жылы Петерборда алғаш тер жарияланады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуге әдебиеттану ғылымындағы жалпытеориялық методологиялық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, салыстымалы-тарихи, сипаттама, ғұмырнамалық баян, салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеліп отырған тақырыпқа А.Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырнамасына қатысты бұрын-соңды белгісіз болып келген Ресейлік архивтік мұрағат материалдары пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» өлеңдер жинағы ақынның замандастары тарапынан да, қазақ әдебиетін зерттеушілер тарапынан да лайықты баға ие болды. Жинақтың қолжазбалық нұсқасымен 1903 жылы алғаш таныс болған Ә.Бөкейхан аудармаға «ғажайып өлеңдер» /КӨМ. Қ. 7928. Тіз. 116. Іс. 1315. П. 116./ деп баға берсе, кеңестік биліктің алғашқы жылдарында М.Дулатұлы, М.Әуезов, С. Сейфуллиндер, оны қазақтың елшілік, әлеуметшілдік ойына ерекше үлес қосқан туынды деп бағалады [3].

Кеңес кезіндегі таптық идеология тартысы тұсында А.Байтұрсынұлының шығармашылығы мен қайраткерлігі буржуазиялық сарындағы туындылар деп танылып, сынға ұшырайды [4,76]. Кеңестік идеология атақты ағартушының есімін атауға, шығармаларын зерттеуге тыйым салынады. 1988 жылы Қайта құру кезеңінде толық ақталған А.Байтұрсынұлының ғұмырнамасы мен шығармашылық мұрасын зерттеу қайтадан жанданып, оның шығармалар жинағы жарияланады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары әдебиетші ғалымдар Р.Нұрғалиев (1991) [5], Т. Жұртбай (2008) [6] және Р. Имаханбеттердің (2010) [7] жарық көріп, А.Байтұрсынұлының биографиялық ғұмырнамасы мен шығармашылығы туралы іргелі зерттеулер жүргізді.

Нәтижелер. А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» аударма өлеңдер жинағының баспа бетінен жариялауға дайын болған уақыты ағартушының Омбы қаласындағы кезеңіне (1902-1904 жылдар) тұспа-тұс келеді. 1902 жылы ол

Қостанай уезі Меңдіғара болысындағы Орынбаев ауылдық мектебі мен Қостанай қаласындағы педагогикалық сыныптағы ұстаздық қызметін доғарып, Омбыға қоныс аударады. Қоныс аударуға себеп болған оқиға - Қостанайда Торғай облысы халық училищелерінің инспекторы Александр Ефимович Алекторовтың Халық ағарту министрлігінің шешімімен Ақмола және Семей облыстары халық училищелерінің директоры қызметіне ауысуы еді /ТОМА. Қ.126. Тіз.2. Іс. 1588. 219 п.с.ж./ [8]. Ол А.Байтұрсынұлына директордың ісжүргізуші қызметін ұсынады. Сол жылдың 1 мамырынан бастап Торғай облысындағы 6 жылдық мұғалімдер қызметін өтеген А.Байтұрсынұлы [9,20] Алекторовпен бірге Омбы қаласына қоныс аударып, директордың ісжүргізуші лауазымындағы мемлекеттік қызметке кіріседі /РМТА. Қ.1291. Тіз.84. Іс.89. П. 1/ [10].

Омбы А.Байтұрсынұлының ағартушылық ғұмырнамасындағы елеулі кезеңдердің бірі болады. Мұнда ол Омбы Орман шаруашылығының көмекшісі әрі Омбы орман мектебінің оқытушысы қызметін атқарып жүрген губернский секретарь /РМТА. Қ.387. Тіз.24. Іс.1307. П. 1-9/ [10] Әлихан Бөкейханмен кеңірек танысып [11.897], достық қарым-қатынас орнатады және оның баспа бетінен жариялауға дайындап жүрген Абай өлеңдерінің қолжазба нұсқасымен («дәптерімен») алғаш рет танысады [12].

Білім беру саласындағы әкімшілік қызметті атқара жүріп А. Байтұрсынұлы орыс-қазақ мектептері бағдарламасында оқытылатын И. Крыловтың мысал өлеңдерінен 41 мысал аударып шығады. Аударманы баспа бетінен жариялауға оның қызметтегі басшысы А. Алекторов көмектеспек болады. Бірақ оның Омбыда шығатын «Сельскохозяйственный листок» газетінің бетінде жарияламақ болған әрекеті Дала генерал-губернаторы Сухотинның қолдау таппай, жоспар жүзеге аспай қалады. Бұл ақпаратты біздер Ә.Бөкейханның 1904 жылдың мамыр айында Н.Г.Потанинге хат жазып, одан «талантты жас қазақтың ғажайып өлеңдерін» цензура кедергісінен өткізіп беруге көмек сұрайды: «Многоуважаемый Григорий Николаевич! Один мой знакомый киргиз перевёл на киргизский язык чудными стихами 41 басню, преимущественно И.А Крылова. Автор перевода по общественному положению незначительный человек - только делопроизводитель директора народных училищ Акмолинской области. Намереваясь напечатать частями переводы в «Сельскохозяйственном Листке», издаваемом канцеляриею Степного. Генерал.-губернатора, автор Ахмет Байтурсунов обратился к своему начальству – директору г. Алекторову. Он, продержав рукопись ½ года, вернул её автору и сказал ему, что г. Сухотин не разрешил печатать в «Сельскохозяйственном листке». Мы, я и Ахмет Байтурсунов, решили печатать его перевод отдельною брошюрою, но не знаем, как получит разрешение специального цензора книг, выходящих на татарско-тюркском языках. Не укажете ли способы, как и куда нужно обратиться? Не взяли ли вы сами на себя,

через петербургских знакомых, представления в цензуру перевода А. Байтурсунова? Он талантливый молодой киргиз, к сожалению, не получивший даже среднего школьного образования и вынужденный ныне посвящать всё время на добывание средств к жизни. При других условиях из него вышел бы полезный и заметный общественный деятель. Ахмет Б[айтурсунов] недурно рисует, что среди киргиз большая редкость, пытался поступить в какую-то в Казани художественную школу, но за неимением средств, вынужден был расстаться с мечтою» /КӨМ. Қ. 7928. Тіз. 116. Іс. 1315. П. 116/ [3].

Ә.Бөкейхановтың Г.Потанинге жазған Ә.Бөкейханның хатындағы мазмұн – А.Байтұрсынұлының шығармашылық жолында 1903-1904 жылдары орын алған оқиғалардың көрінісі. Бүгінгі қазақ руханияты тұрғысынан қарағанда, аталмыш тарихи хаттың мынадай маңызы бар. Біріншіден, Абайдың шығармашылығымен жақсы таныс, еуропалық оқу-біліммен шыңдалған сыншылдық көзқарасы терең Ә.Бөкейхан А.Байтұрсынұлының аудармаларын «ғажайып өлеңдер» («чудные стихи») деп бағалайды және оны «жас талантты ақын», «қазақ арасында сирек кездесетін тым жақсы суретші» деп қадірлейді. Екіншіден, егер жас ақынның отбасылық материалдық жағдайы жоғары болғанда, одан белгілі әрі пайдалы қоғам қайраткері шығар еді деген пікір білдіреді. Үшіншіден, хат мазмұнынан біздер А.Байтұрсынұлының И.Крыловтан аударған өлеңдерінің алғашқы атауы «Қырық бір мысал» болғандығын байқаймыз.

1904 жылы ақын И.Крыловтың 41 өлеңін аударып шыққан болса, бұдан әрі ол оны толықтырып, өлеңдер санын арттырып отырған. Айталық, 1905 жылы аударма өлеңдер саны 46 мысалға жетеді. Бұл мағлұматты Ә.Бөкейханның 1905 жылдың қараша айында Мәскеуге жергілікті тұрғындар және қала өкілдерінің қайраткерлері жиналған жиында сөйлеген сөзінен оқи аламыз. Онда ол патшалық биліктің қазақша білім беру және цензура саласындағы саясатын сынай келе: «У нас преследуется школа с киргизским (казахским – авт.) языком, нас также давит цензура. Вот уже 13 месяцев, например, не могу добиться от цензуры разрешения на издание киргизского перевода 46 басен И. А. Крылова» [13,97].

1903-1905 жылдар аралығында А.Байтұрсынұлы тарапынан аударылған 46 мысал өлең Ә.Бөкейханның тынымсыз ізденуі арқасында 1909 жылы Петерборда саны алты аудармаға қысқарып, «Қырық мысал» деген атаумен жарық көреді. Алаш қозғалысының саяси көсемінің көңіліне «Қырық мысал» өлеңдер жинағы ерекше әсер етті. Оның себебі, біздіңше, мынада: А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалында» Абайдың поэзиясы мен қара сөздеріндегі қазақ ұлтының бірлігіне, мінез-құлқына қатысты сыншылдық ойлары, сатиралық сарындағы мазмұны жаңа сапада жалғасын тапты. Бұл орайда Абайдың шығармашылығына алғаш баға беріп, ақынның туындыларын баспа бетінен жариялауды жоспарлап жүрген Ә.Бөкейханға «Қырық

мысалдың» терең, тартымды, көркемдік әлемі қатты әсер еткені сөзсіз.

Қазақ фольклоры мен әдебиеттанудың білгірі Ә.Бөкейханға «Қырық мысал» ерекше әсер еткенін оның 1932-33 жылдары Архангельскіде айдауда жүрген А.Байтұрсынұлына араша түсу мақсатында Қызыл крест мекемесіне қарасты «Саяси қудалау-қуғынға ұшырағандарға көмек» ұйымының жетекшісі Е.П.Пешковаға жазған хатының мазмұнынан анық байқаймыз. Онда ол «Қырық мысалды» сатиралық өлеңдер дей келе, оны мысқылдық дәлдігі, өлең кестесі, қысқа мәнері тұрғысын көркемдігі жоғары аударма деп бағалайды: «...он популизировал эту азбуку, напечатав в ней сатирические свои стихи и перевод 40 басен Крылова. При этом он с последним поступил как же, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопокрыловские басни сделал казахскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложения темы – переводы Байтурсунова – представляют высокохудожественное творение свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал всякий казах» /РФМА. Қ.Р-8409. Тіз.1. Іс.994. П.46-47 п.с.ж./ [14].

Орайы келгенде айта кетуіміз керек, Ә.Бөкейхан «Қазақ» газетінде жарияланған публицистикалық мақалаларына А.Байтұрсынұлының аудармаларынан мысал келтіріп отырады. Мысалы, 1913 жылы жалпы қазақ сиезін ұйымдастыру мәселесіне арнаған «Жиһанша Әлмұхамедұлы Сейдалинге» деп аталатын мақаласында ол жинақтың «Сары шымшық», «Қасқыр мен қозы» атты мысалдарынан үзінділер келтіреді [12].

Ә.Бөкейханды тәнті еткен «Қырық мысал» қазақ әдебиетіне Абай Құнанбайұлы тыңнан салған сыншылдық сарынды, сатиралық мысқыл ойларды жалғастырған еді. Жинаққа алғы сөзі ретінде жазылған «Замандастарыма» атты арнау өлең жолдары хакім Абайдың атақты «Ғақлияларындағы» бірінші сөзіндегі сарынға жақын. Абай оқырманына: «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» [15,316], - десе, А.Байтұрсынұлы үш шумақтан тұратын алғы сөзін:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Әзірге қолдан келген осы барым.
Қанағат - азға деген, жоққа - сабыр,
Қомсынып қоңырайма, құрбыларым [16,22].

Мұнда Абайдың «Ғақлия» жазуда алдына қойған шығармашылық мақсатының жай-күйіне жақын, ұқсас сарын анық байқалады. Ақын өлең орыс тілінен аударылған шағын шығармашылық екенін (Орыстың тәржіме еттім мысалдарын // Әзірге қолдан келген осы барым), сол себепті «Қанағат азға деген, жоққа сабыр // Қомсынып қоңырайма, құрбыларым» дей келе, Абай жазып отырғандай, өз қажетіне қарай пайдалан деген ойды жыр жолына кестелейді.

Ал кейінгі шумақтар күнкөріс мақсатында аз-мұз ақшаға (ісжүргізуші мемлекеттік қызметтегі ең төменгі сатылардың бірі болды- авт.) жалданып, қызмет жасап жүрген ақынның өз басындағы жай-күй көрініс тапқан. Мұны ол:

Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық,
Күн қайда үздік шығар топты жарып.
Ат тұрмас аяғында желі болса,
Дүсірлеп шапса біреу қиқу салып - дейді [16,22].

Автор тұрмыс-тіршілікте материалдық жағынан тарығып жүрген (Ә.Бөкейханның: «Он талантливый молодой киргиз, к сожалению, не получивший даже среднего школьного образования и вынужденный ныне посвящать всё время на добывание средств к жизни» деген сөзін еске түсірейік) өз жай-күйін «бабы жоқ», «қамыт басып, қажып-талып» жүрген арық атқа («Бабы жоқ жұмыстағы мен бір арық») теңейді.

Жұртқа сөзі өтпеген ақынның шарасыздықтан өзін «арық» жанға (билігі мен пәрмені жоқ кісіге) теңеу Абайдың өлеңдерінде (Мен — қажыған арықпын// Қатын-бала қонағы) кездеседі.

Дегенмен, А.Байтұрсынұлы мысал өлеңдер жұртқа ой салар деп үміттенеді:

Бар болса сондай жүйрік, қызар деймін,
Естілсе құлағына дүбір барып.
Әйтпесе, арық шауып өндіре ме,
Жүргенде қамыт басып, қажып-талып [16,22].

Мұнда қалың бұқара арасынан «аяғында желі бар» жүйріктер («Ат тұрмас аяғында желі болса//Дүсірлеп шапса біреу қиқу салып») өлеңмен кестеленіп отырған «қиқу, дүбірге» («Бар болса сондай жүйрік, қызар деймін // Естілсе құлағына дүбір барып») шын жүйріктер қосылар деген үміт артады. Бұл жерде ол «Жалғыздың үні шықпас, жаядың шаңы шықпас» деген нақылды өлеңмен өрнектеп, жұрттың мысал өлеңде айтылған мәселелерге назар аударуын қалайды.

А.Байтұрсынұлының А.Крыловтан аударған мысал өлеңдеріндегі сатиралық сарынның бірі – қазақ жұртының ұлт ісіндегі алауыздықты сынау еді. Мысал жинақтың бірлігі жоқтан берекесіз іс туындайтын көріністі мысқылдайтын «Аққу, шортан һәм шаяннан» басталуы да тегін емес. Қазақ жұртының ұлт болып ұйысу жолында бірлік мәселесі ықылым заманнан бері өткір тұрды. Халықтың фольклорлық туындыларындағы бірлік пен ынтымақтастық туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, тәмсілдер, батырлық және тарихи жырлардағы мол мысалдар – аталмыш әлеуметтік мәселеге өте үлкен сұраныс болғандығының айқын көрінісі.

Ақынның аталмыш мысал өлеңде И.Крыловтың түпнұсқасындағы бірлік мәселесі негізгі ой арқауы ретінде сақталған, бірақ бұған қазақ ақыны өз жанынан бір шумақ өлең жолына сығымдалған мынадай әлеуметшіл ойды

қосады:

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек, болсаң жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас [16,23].

Ақынның өз жанынан қосқан шумақ ұлт бірлігі мәселесіне тікелей бағытталған және онда хәкім Абайдың «Біріңді – қазақ, бірің – дос // Көрмесен істің бәрі - бос» деп келетін нақыл өлеңінің сазы сезіледі.

Ақынның «жігіттер» деп бастауы мысалдың ел азаматтарына арнап аударылғанын байқатады. Алаш көсемдері «жігіт» сөзінің ұғымына ел бастаған зиялы қауым өкілдерін сыйғызған. «Жігіттер» сөзін ел бастаған азаматтар ұғымында Ә.Бөкейхан да қолданады: «Жұрт жұмысын халық бәрі қыла ма? Қай жұртта болса халықты бастап алып жарыққа тартып шығарып жүрген саны аз, біімі мол жұрт жігіті емес пе? Бұлай болғанда қазақ жұртының шырақ алып, түзу жолға бастаған жігіттері қайда?» [17,55].

Қазақ азаматтарын ұлт ісіне біріктіру – Алаш көсемдерінің көңілін мазалаған мазаң істердің бірі еді. Мысалдағы «Тартса да бар күштерін аямай-ақ// Асылы жүк орнынан қозғалмады» дегендегі «қозғалмай тұрған жүк» ол – ұлт ісі. «Қозғалмай тұрған жүкке», яғни ұлт ісіне кейін олар «Қазақ» газетінде: «Ұлт ісі деген – ұлы жұмыс. Ұлт ісін ұлт болып өзі істемесе, өзі жөндемесе істелмейді де, жөнделмейді де, әр жұрт өз ісін өзі істеп, өзі жөндеп апара алса, жұрт болмақ. Жұрт ісінен кімге де болса жұмыс табылады» [17,379].

...Көп ісіне көп болып жабылайық. Ұлтына қызмет етуге ниет болса, жұмыс табылғандай. Көп жұмыстың ішінде ауыры да, жеңілі де болады. Қазақтың бітіп, тынып тұрған нәрсесі жоқ. Әркім әлі келетін жұмыс алсын. Жадымызда болсын, аз нәрсе көпке сеп болмақшы. ...Ұлт үшін деген істің ұлағуына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. ...Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік» [17,11],- деп бірлікпен іс – тірлік атқаруға үндейді. Сонымен қатар бұл жолдар Ә.Бөкейханның қазақ бірлік ісіне қатысты айтқан сыни ойларымен де үндеседі: «Пален хан-ай! Пәлен би-ай!» деп отырып өкінесіңдер! Бұрынғы хандарың да, бұрынғы билерің де осы күнгі атқа міндім деп жүрген өздеріңдей еді. Қазақтың бұрынғы басшыларында әділдік-береке болса, бұл күнде қазақ бұл күйде болар ма еді? Жұрттың берекесі кетуге түптеп себеп болған нәрсе, қазақта бірліктің жоқтығы. Бірлік жоқтан қазақтың һәр қайсысын һәр жерде дұшманы ойбайлатқан. Бұрынғы хан болсын, билер болсын, әділдіктен жырақ болған, дәл осы күнгі атқа мінген өздеріңдей...» [17,122].

Ақынның бірсыпыра аудармаларында дәстүрлі мысал жанрына тән адам бойындағы күншілдік, мақтаншақ-маңғаздық, надандық, аңқаулық, қулық, зорлық, тәкаппарлық сынды мінездерді сынауға құрылады. Айталық, «Өгіз бен бақа» мысалында күншіл әрі мақтан құмар бақа өгіздей боламын деп «жел

тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керіп» күпінеді. Ақырында күншілдік оны ажалға жығады:

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді Бақа,
Зорланды қарнын керіп енді Бақа.
Шыдамай жұқа қарын керуіне,
Жарылып сол арада өлді Бақа [16,27].

Автор мысалдың соңын халық даналығындағы «Әлін білмеген әлек» деген мәтелді арқау еткен шумақпен қорытындылайды.

Крыловтың бұл мысалын хәкім Абай да аударған еді.
Ыңкыл қағып, тыпырлап,
Күшенді де, бөртінді.
Іш жарылды сытырлап.
Мақтанам деп өзі өлді [15,231].

Абай кісі - бойындағы мақтаншақтықты қатты сынаған ақын. Оның атақты «Ғылым таппай, мақтанба» өлеңінде мақтаншақтық мінез – адам баласына «бес дұшпан» нәрсенің бірі. Сонымен қатар ол «Жиырма бірінші сөзінде» мақтаншақтық мінезді сын тезіне алады.

Хәкім Абайдың аяусыз сынаған кісі мінездерінің бірі – надандық.
Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,

Әдетіне қарысып [15,128], - дейді ол надандықты сынаған өлеңінде. Ақынның танымында надандық білім-ғылымның кемдігінен туындайтын мінез-құлық. Надандық – хайуан ісі. Мұны ақынның «Отыз сегізінші қара сөзіндегі» мына жолдардан аңғаруға болады: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім-ғылымның жоқтығы. Дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік – хайуандық болады».

А. Байтұрсынұлының аудармасында надандықты сынаған «Бұлбұл мен есек», «Кісі мен аю», «Есек пен үкі» атты мысал өлеңдер орын алған. «Бұлбұл мен есек» мысалында бұлбұлдың әншілік талантынын бағамдай алмай, одан әтештің қиқуын жоғары қойған есектің надандығын сынға ала отырып автор оқырманна мынадай ой-түйін ұсынады:

Есекте қалпы кейбір адамдардың,
Көзі тар, көңілі соқыр адамдардың.
Асылды жасықпенен танымайтын
Сынынан сақта, Алла, надандардың [16,32].

Дәл осындай сарын «Кісі мен аю» деген мысалда орын алады. Онда аюмен дос болған кісінің надандықтың салдарынан ажал кешкені баяндалады. Надан аю досына қонған шыбынды өлтіремін деп ұйықтап жатқан кісіні ауыр таспен ұрып ажал кешкізеді:

Жігіттер, сақтаныңыз надан достан,
Досыңнан надан болса, артық дұшпан.
Белгілі жаудан кісі күтінеді,
Тиеді достың оғы қапылыстан [16,47].

Надан жұртты надан басшы билеп, қауіп-қасіретті молайтып жүр. Мұндай ой «Есек пен үкі» мысалының нақылдық мағынадағы қорытынды шумағында айтылады:

Халыққа надан адам басшы болып,
Халықтың надандығын молайтып жүр.
Наданға надандықпен жұрт ерген соң,
Тал түсте лақты деп соны айтып жүр [16,58].

Автордың пайымынша, надандықты жоятын күш – ғылым, білім. «Ғылымсыз надан адам соқырға есеп» деп күндіз көрмейтін үкінің жол сілтеуіне ілескен ақымақ есектің надандығынан Алаш жұртына аулақ болуды нақыл етеді.

Жазған сөз жаным ашып Алашыма:
Алаштың адасқан аз баласына.
Қаннан қан еткен інім, бауыр жұртым!
Қараған «Қара таудың» қаласына.
Іші лас, сырты таза залымдардың
Алданып құр сыртының тазасына.
Мәз болып байғазы алған балаларша
Сатылып жылтыраған танасына.
Әбілдің зиаратын аттап өтіп,
Қабылдың бата қылма, моласына.
Қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп,
Тығылып дажалдың итханасына.
Ес кетіп, сабыр қалмай сасқалақтап,
Қорыққаннан көзің сыймай шарасына.
Ұмытып Құдайды да, Құранды да,
Бас ұрма Лат, Манат ағашына

Қай бір қоғамда болмасын өзекті мәселенің бірі – әділдік, теңдік. Әділділік - әлемдегі іргелі діндер философиясына, әлеуметтік қатынастарды реттейтін заңдық негіздер танымына арқау болған қағидат. Әріге бармай-ақ, берідегі Абай ақын шығармаларындағы : «Адамшылықтың алды - махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол - жаратқан Тәңірінің ісі» немесе «Әділет, шапқат кімде бар //Сол жарасар

туғанға» деп келетін философиялық тұжырымдар аталмыш қағидаттың адамзат қоғамында зор маңызы барын білдіреді.

А.Байтұрсынұлы И.Крыловтан сұрыптап аударған мысалының бірі аталмыш мәселеге қатысты. Мысал өлең «Қасқыр мен қозы» деп аталады. Онда азулы күш иесі қасқырдың әлсіз, қорғансыз қозыға істеген зорлығын баяндайды. Әлем әдебиетінің образдар әлемінде қасқыр – зорлықтың, азулының, қой – момын, әлсіздің кейіпі ретінде кең тараған. Мал шарушылығымен айналысқан қазақтың тұрмыс-тіршілігінде қой түлігінің қадір-қасиеті, сондай-ақ оның қас жауы қасқырдың іс-әрекеттері туралы бейнелі сөздер көп сақталған. И.Крыловтан сұрыпталған аудармаға қасқыр мен қозының алынуы – қазақтың танымына жақын көріністер арқылы образ жасаудың бір жолы екені анық. Ақын «қазақ тұрмысына жақын идеялар, замана тынысын танытатын жаңа ойлар» (Нұрғалиев, 1991: 7) [5,7] арқылы аударманың көркемдігін артыра түскен.

Мысалдың соңы адамзат қоғамында орын алатын әлеуметтік теңсіздікті, бай-қуатты кісілердің әділетсіздігін сынайтын шумақпен аяқтайды:

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі?! [16,36].

Әлем әдебиетінде, сол сияқты шығыс әдебиетінде атақты кісілердің әдеби образында көп сыналған мінездің бірі - тәкаппарлық. Шығыстың ұлы шайырлары арасында тәкаппарлықты сынамаған ақын кемде-кем. Хәкім Абайдың да «Ескендір» поэмасы да аталмыш мәселеге көңіл аударған белгілі. А.Байтұрсынұлының сұрыпталып алынған аудармаларының бірінде әлем әдебиетіне арқау болған тақырыпқа бағытталған мысал өлең бар. Оның атауы – «Егіннің бастары». Мысал өлең басына дән байлап піскен бидай егін алқабын егіндікті жас баласымен аралаған кісінің бала тарапынан қойылған:

Бұл Бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шікірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерді тегермейтін
Соншама бұл Бидайдың дәні көп пе?, - деген сауалға, әкесі былайша

жауап қатады:

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сыйынып тұр.
Басында бұл Бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап бүлініп тұр.
Елде көп бұл Бидай адам, - дейді,
Тәкаппар, - оны халық,- жаман, - дейді.-
Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның
Тұтынба бұл мінезді балам,- дейді [16,27].

Мысал өлеңнің нақылдық мазмұндағы соңғы шумағынан тәкаппарлықты терістеген мұсылмандық діни таным мен аталмыш мінезді сын найзасына алған Абай шығармашылығының өрнек ізін байқауға болады. 1903 жылдан бастап ақынның қолжазбасымен Ә.Бөкейхан арқылы танысқан А. Байтұрсынұлы оның «сөзі аз, мағынасы көп, терең» [16,217] шығармашылығынан үлгі алғандығы байқалады. Кейбір тұста ол хәкім Абайдың өлең жолдарынан сөз саптау алып, айталық, «Алды жөн адасқанның» деп келетін өлең жол «Адасқанның алды – жол, арты – соқпақ // Оларға жол – арамның сөзін ұқпақ» деген сөз тіркесін өз шамасына түрлендіреді. Сонымен қатар ол өлең сөзді жұрт мінезін түзеуге пайдасы бар, өзін-өзі көретін айна-құрал ретінде таниды:

Мысалы, адам – маймыл, өлең – айна,

Өлеңді түсінгенге бар көп пайда.

Айтылған өлеңіндегі мінін көріп,

Түзейтін мінез-құлқын адам қайда?, - деген өлең жолдары Хәкім Абайдың «Сөз түзелді, тыңдаушым, сен де түзел» немесе «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деп келетін таным-талғамынмен үндес екендігі сөзсіз.

А. Байтұрсынұлының аудармаларындағы мысал өлеңдерде аңдардың кейіпі мен іс әрекетін сөз ете отырып адам бойындағы жағымсыз істерді сынау, жақсыны үлгі ету сынды мысал жанрына тән дәстүрлі тұспалдаумен қатар, автордың өзі өмір сүрген заманның сазына сай мазмұндар, әлеуметшілдік аңсар, ұлттық мінезді сынау және одан арылуды ишара ету көріністері орын алған. Мысалы, Крыловтың өлеңдерін алғаш аударған Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбайұлының «Қарға мен түлкі» мысал өлеңінде мақтаншақ қарғаның аңқаулығы мен түлкінің қулығы мінез көрінісі ретінде суреттелсе, А.Байтұрсынұлының аудармасында ол жеке адам бойындағы жарамсыз мінез қалпынан шығып, ұлт мінездегі бейғамдық, аңқаулық көріністерді сынау арнасына ауысады:

Қарасақ, көп адамдар Түлкі болып жүр,

Залымдық, өтірікпен мүлкі болып жүр.

Солардың сұмдығына түсінбеген

Қарғадай жұртқа мазақ, күлкі болып жүр.

Жұрт едік аңқау өскен қазақ болып,

Далада, кең сахарада көшіп-қонып.

Алдаған залымдардың тіліне еріп,

Жүрмесек болар еді мазақ болып [16,35].

Мысалдың соңғы екі шумағына арқау болған автордың түйіні аңқау, аңғал қазақтың («Жұрт едік аңқау өскен қазақ болып») өзге жұртқа «Қарғадай жұртқа мазақ, күлкі болып жүрген» кейпін сынау, «залымдық пен өтірікті мүлік» етіп жүргендерден сақтануды ескертеді. «Залымдық пен өтірікті мүлік (зат, құрал-авт.)» етіп жүргендердің қатарында орысша оқып, тілмаш немесе кеңсе қызметкері болып орысша тіл білмеген қаңдастарын алдап-сулап

жүргендер де бар еді.

Қорытынды. Қорыта келгенде, А. Байтұрсынұлы XIX ғасырдың орта шенінде пайда бола бастаған орыс-қазақ мектептерінде оқытыла бастаған И.Крыловтың мысал өлеңдерін Омбы қаласында В Ақмола және Семей облыстарының халық училищесі директоры А.Алекторовтың ісжүргізушісі болып қызмет атқарып жүрген жылдары баспа бетіне дайындайды. Бұл бір жағынан, орыс-қазақ мектептерінде жүргізілетін қазақ тілі пәніне көмекші хрестоматиялық оқу құралы ретінде пайдалану мақсатынан туындаса, екіншіден, мысал өлеңдер арқылы елдің мінез-құлқын түзейтін, өнер-білімді насихаттайтын ағартушылық мазмұнға пайдалану қарекетінен туындайды. Ә.Бөкейханның сөзімен айтқанда, «Эзоп-крыловтық мысалдарды қазақтың төл туындыларындай еткен» А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалы» арқылы И.Крылов «бүкіл қазақ даласы танылады» /РФМА. Қ.Р-8409. Тіз.1. Іс.994. П.46-47 п.с.ж./ [13].

А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағындағы аудармалары жеке адамдар бойындағы мінез-құлықты сынау, мысқылдау емес, ұлттың бойындағы кемшіліктерді сын тезіне салу, ұлттық бірлікке үгіттеу еді.

Әдебиеттер

1. Ильминский, Н. И. Воспоминания об И.А. Алтынсарине : [Письма и бумаги И.А. Алтынсарина]. /Н. Ильминский. - Казань : Типо-литография В.М. Ключникова, 1891. - 396 с.
2. Васильев, А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Типо-литография Н.Н.Жаринова, 1896.
3. КӨМ - Красноярск өлкетанушылық музейі
4. Брайнин, Шафино, Очерки по истории Алаш-Орды. Казахстанское краевое издательство, Алма-Ата-Москва, 1937.
5. Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев.- Алматы: Жалын, 1991.-464 б.
6. Жұртбай, 2008 - Жұртбай Т. «Ұраным - Алаш!...». Т. 1. Зерттеулер: Түрме хикаяты.-Алматы: Ел-шежире, 2008.- 472 б.
7. Имаханбет, 2010 - Имаханбет Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. - Астана: «Педагогика-ПРЕСС», 2010.-304 бет.
8. ТОМА – Томбы облыстық мемлекеттік архиві
9. Әбсадық А, Қабылдинов З, Ахмет Байтұрсынұлы ғұмырнамасындағы Орынбор кезеңі: кейбір беймәлім мәліметтер мен деректер (ғылыми-танымдық экспедиция материалдары бойынша) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. №3 (132) / 2020
<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-132-3-18-27>

10. РМТА – Ресей мемлекеттік тарихи архиві (Санкт-Петербург қ.)
11. Absadyk et al., 2022 – Absadyk A.A., Issenov O.I., Mukhitov K., Boranbaeva B.S. The Path of the Teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895–1910). *Bylye Gody*. 2022. 17(2): 890-901. DOI: 10.13187/bg.2022.2.890
12. Қазақ газеті, 1913 - «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ. 1913 жыл. 2-ші басылым / Құраст. С. Смағұлова, Ғ. Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: Арыс баспасы, 2018 ж. – 480 б.
13. Козодой В.И. Алихан Букейханов: человек-эпоха. Алматы, 2021. 312 с.
14. РФМА – Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (Мәскеу қ.)
15. Абай (Ибраһим) Құнанбаев, Шығармалар жинағы. Алматы, Қазақтың б.біріккен мемлекеттік баспасы, 1948. – 503 б.
16. Байтұрсынов, 1991 - Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. - Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.
17. Қазақ газеті, 1998 – «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 560 б.

А.А. АБСАДЫК, А.Т. ДОСОВА

Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынов

«СОРОК БАСЕН»: ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ СБОРНИКА И ЕГО СОЗВУЧИЕ С ТВОРЧЕСТВОМ АБАЯ

Аннотация. Сборник А. Байтұрсынова «Сорок басен», в котором переведены произведения известного русского баснописца И.А. Крылова, является одним из самых ярких произведений просветительской литературы начала XX века, отдельным духовным явлением в казахской культуре. Басни Крылова были популярны в казахской степи и распространялись через русско-казахские школы, открытые в военных крепостях и торговых городах, также басни часто можно было встретить в трудах поэтов-демократов и ученых, депортированных в казахские степи из Центральной России, подвергшихся политическим репрессиям. Басни Крылова встречаются в творчестве таких поэтов-писателей, как И. Алтынсарин, Абай Кунанбаев, которые во второй половине XIX века использовали их для идеи просвещения.

Один из первых, кто познакомился с рукописной версией «Сорока басен», был А. Бокейхан. Он восхищался баснями А. Байтұрсынова и упорно трудился над публикацией сборника. Благодаря неустанному труду А. Бокейхана, «Сорок басен» были опубликованы в Петербурге в 1909 году. Лидер движения Алаш высоко ценил переводческие стихи как выражение

художественного творчества в сатирическом жанре.

В сборнике «Сорок басен» А. Байтурсынов предстает не только как поэт, но и как мыслитель. Поэт конкретизирует реальную картину жизни, точно передавая бытовые, ментальные, психологические представления казахов. В конце каждого произведения поэт добавлял свои мысли, находил ключевые моменты. Основная идея поэта заключалась в том, чтобы объединить казахский народ, исправить политическое положение и экономическое состояние страны. В этом контексте он воспроизводит картину критики казахского быта, ментальных особенностей в стихах Абая в духе нового времени.

Теоретический результат работы может быть использован в таких курсах, как «История литературы», «Этнолингвистика», «Лингвокультурология». Может использоваться в качестве вспомогательного материала на практических занятиях по стилистике и языковой культуре, лингвистическому анализу художественного текста, теории литературы, литературоведению.

Ключевые слова: сорок басен, художественный перевод, А. Бокейхан, А. Алекторов, Омск, единство.

A.A.ABSADYK, A.T. DOSOVA

Kostanay Regional University named after A.Baitursynov

«FORTY FABLES»: THE HISTORY OF THE PUBLICATION OF THE COLLECTION AND ITS CONSONANCE WITH THE WORK OF ABAI

Annotation. Collection of A. Baitursynov "Forty fables", in which the fables of the Russian poet I. Krylova, is one of the most striking works of educational literature of the early twentieth century, a separate spiritual phenomenon in Kazakh spirituality. I. Krylov's fables are widely spread in the Kazakh steppe due to the teaching of subjects of the educational process of Russian-Kazakh schools opened in military fortresses and trading cities, as well as the educational activities of democratic poets and scientists deported to the Kazakh steppes from Central Russia, who were subjected to political repression. The poet's fables are the basis of the work of such poets-writers as Ybyrai Altynsarin, Abai Kunanbayev, who in the 2nd half of the XIX century spread the ideas of Enlightenment.

The author prepared his translation of the collection for publication in 1903, but did not publish it in print for many years due to censorship. One of the first who got acquainted with the handwritten version of the collection "Forty Fables" – A. Bokeikhan. He admired A. Baitursynov's fables as "wonderful poems" and worked hard to publish the collection in print. Thanks to the tireless search of A. Bokeikhan's publishing house, the collection "Forty Fables" was published in St. Petersburg in 1909. The leader of Alash evaluates translated poems as a sublime expression of artistic creativity in the satirical genre.

In the collection, the educator A. Baitursynov appears not only as a poet, but also as a thinker. The poems are dominated by the problem of the unity of the nation, socialism. The poet concretizes the real picture of life, accurately conveying everyday, mental, psychological manifestations among Kazakhs. At the end of each work, the poet added his thoughts, key points.

Keywords: forty examples, literary translation, A. Bokeikhan, A. Alektorov, Omsk, unity.

References

1. İlminski, N. İ. Vospominania ob İ.A. Altynsarine : [Pisma i bumagi İ.A. Altynsarina]. /N. İlminski. - Kazän : Tipo-litografia V.M. Klüchnikova, 1891. - 396 s.
2. Vasilev, A.V. İstoricheski ocherk ruskogo obrazovania v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoianie. İzdanie Turgaiskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Tipo-litografia N.N.Jarinova, 1896.
3. KÖM - Krosnoiark ölketanuşylyq muzei
4. Brainin, Şafiro, Ocherki po istorii Alaş-Ordy. Kazahstanskoe kraevoe izdatelstvo, Alma-Ata-Moskva, 1937.
5. Nūrğaliev R. Alyp bätirek // Baitürsynov A. Aq jol: Öleñder men tärjumeler, publ. Maqalalar jäne ädebi zertteu / Qūrast. R.Nūrğaliev.-Almaty: Jalyn, 1991.-464 b.
6. Jūrtbai, 2008 - Jūrtbai T. «Ūranym - Alaş!...». T. 1. Zertteuler: Türme hikaiaty.-Almaty: El-şejire, 2008.- 472 b.
7. İmahanbet, 2010 - İmahanbet R. Ğasyr sañlağy: Ahmet Baitürsynūlynyñ syğarmaşylyq ğūmyrbaiany (mūrağat derekteri negızinde). Monografia. - Astana: «Pedagogika-PRES», 2010.-304 bet.
8. TOMA – Tomby oblystyq memlekettik arhivi
9. Äbsadyq, Qabyldinov, 2019 - Äbsadyq A.A., Qabyldinov Z.E. Ahmet Baitürsynūly ğūmyrnamasyndağy Orynbor kezeñi: keibir beimälım mälımetter men derekter (ğylymi-tanyndyq ekspedisia materialdary boiynşa) // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. №3 (132) / 2020 <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-132-3-18-27>
10. RMTA – Resei memlekettik tarihi arhivi (Sankt-Peterburg q.)
11. Absadyk et al., 2022 – Absadyk A.A., Issenov O.I., Mukhitov K., Boranbaeva B.S. The Path of the Teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895–1910). Bylye Gody. 2022. 17(2): 890-901. DOI: 10.13187/bg.2022.2.890
12. Qazaq gazetı, 1913 - «QAZAQ» GAZETI. 1913 jyl. 2-şı basylym / Qūrast.S.Smağūlova, Ğ.Änes, T. Zamzaeva. – Almaty: Arys baspasy, 2018 j. –480 b.
13. Kozodoi, 2021 – Kozodoi V.İ. Alihan Bukeihanov: chelovek-epoha. Almaty, 2021. 312 s.
14. RFMA –Resei Federasiasynyñ memlekettik arhivi (Mäskeu q.)

15. Abai (İbrahim) Qūnanbaev, Şyğarmalar jınaғы. Almaty, Qazaqtyñ b.bırıkken memlekettik baspasy, 1948. – 503 b.

16. Baitürsynov, 1991 - Baitürsynov A. Aq jol: Öleñder men täřjimeler, publ. Maqalalar jäne ädebi zertteu / Qūrast. R.Nürğaliev.-Almaty: Jalyn, 1991.-464 b.

17. Qazaq gazeti, 1998 – «Qazaq» gazeti / Bas redaktor Ä.Nysanbaev- Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998.-560 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы – доктор филологических наук, профессор Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан.

Absadyk Almasbek Akhmetuly – Doctor of Philology, Professor of the Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Досова Алма Тюлюгеновна – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Досова Алма Тюлюгеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан.

Dosova Alma Tyulyugenovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Kostanay Regional University named after A. Baytursynov, Kostanay, Kazakhstan.

XҒТАР 17.01.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.11>

Г.Б. ТҮСІПОВА¹

*Л.Н. ДӘУРЕНБЕКОВА²

Абердин университеті, Абердин, Ұлыбритания¹

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты,

Астана, Қазақстан²

(e-mail: gulshat.bakytjan@gmail.com¹, daurenbekova.laura@mail.ru²)

***АЛАШ КЕЗЕҢІНДЕГІ АУДАРМА: Ж.АЙМАУЫТҰЛЫ – ДЖ.ЛОНДОН ӘҢГІМЕЛЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТҰҢҒЫШ АУДАРУШЫ**

Аңдатпа. Көркем аударма салыстырмалы әдебиеттанудың белсенді бір негізі екендігі даусыз, ендеше олардың байланысын жүйелі зерттеудің зәрулігі көп. Түпнұсқадағы айтылған ой ана тілінде қандай құнды болса, оның мазмұндық, мағыналық, пішіндік құндылықтарын сақтай отырып өзге тілге аударудың тауқыметі жетерлік. Аудармашы жұмысының психологиялық, әдеби, тілдік, әлеуметтік сияқты сан түрлі қырлары бар екені тағы да белгілі. Түпнұсқадағы ақпараттық фон, яғни ұлттық ерекше ұғымдар, менталдық психологияға байланысты түсініктер, жанрлық ерекшелік, шығарманың әдеби ағым мен бағытқа қатысы, оның аударма тіліндегі ерекшеліктері және т.б. негіздерді ескере отырып ағылшын тілінен қазақ тіліне әр уақытта аударылған әңгімелердің нұсқаларын арнайы зерттеудің, яғни замана қойған сын-талаптарын ескере отырып, тәржіманың орындалу мақсатын, түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы баламалық пен сәйкестік дәрежесін, автор мен аудармашының ұстанымының байланысын, аудармашылық қағидаларды қолданудағы мақсат-мүддесін анықтауға тырысудың ғылыми-тәжірибелік мәні аз емес. Мақалада Дж. Лондонның қазақ тіліне аударылған екі әңгімесі түпнұсқамен салыстырылып, аударма дәлдігі, автордың идеясын берудегі аудармашы сүйенген әдіс-тәсілдер зерттеп-зерделенеді.

Түйін сөздер: Қазақ аударматануы, алаш кезеңіндегі аударма, жанр аудармасы, Қазақ-Американ әдеби байланысы, әңгімелерді қазақ тіліне аудару, Америка әңгімелері, Дж. Лондон, Ж. Аймауытұлы.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. ХХ ғасыр басында алаш зиялыларының ұлттық сананы қалыптастыру үшін оқу-ағарту мақсатында жасаған еңбектерінің ішінде көркем аудармаларын ерекше атағанымыз маңызды. Олар саяси күрес арқылы ғана емес, мәдени-рухани күреспен ұлттың санасын ояту үшін, Америка, Англия, Еуропа әдебиетінің бірқатар туындыларын қазақ тілінде сөйлетті. Аудармалардың қандай дәрежеде, қандай мақсатта аударылғанын бағамдау үшін олардың түпнұсқадан, ара тілден салыстырылғаны дұрыс.

Көркем аударма салыстырмалы әдебиеттанудың белсенді бір негізі, сондықтан да олардың байланысын жүйелі зерттеу маңызды. Түпнұсқадағы айтылған ой ана тілінде белгілі бір құндылықтарға ие [1, 63-64]. Оның мазмұндық, мағыналық, жанрлық құндылықтарын сақтай отырып өзге тілге аударудың қиындығы көп. Сондықтан да, аударманы бағалау кезінде осы мәселелерге көңіл аударылса, аударманы жүйелі талдауға жол ашылатындай.

Түпнұсқадағы жанр, ақпараттық фон, ұлттық ұғымдар, мәдени ерекшеліктерге байланысты түсініктер сынды ерекшеліктерін ескере отырып ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылған әңгімелердің нұсқаларын арнайы зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңызы зор. Өйткені осыларды зерделеу арқылы біз әдеби байланыстың қалай жүзеге асқанын нақты бақылай аламыз. Көркем шығарма аудармасын талдауда осы мәселелерге тоқталу көптеген құнды ақпарат береді. Яғни, жанр, автор идеясының, мақсатын, сөз саптау мәнерінің аудармада берілуін зерттеу арқылы аударманың орындалу мақсатын анықтауға болады. Сонымен қатар, түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы баламалық дәрежесін зерттеуге, автор мен аудармашының ұстанымдарының арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды білуге көмектеседі. Осы аталған мәселелерге орай, бұл мақаланың негізгі мақсаттары:

– Дж.Лондон әңгімелерінің қазақ және орыс тіліндегі аудармаларын салыстыру арқылы автордың идеясының, бейнелік жүйелердің қазақ тілінде қалай берілуін зерделеу;

– Америка мен Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанры табиғатындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді зерделеу;

– автор мен аудармашының ұстанымдарын (принциптерін) зерттеу; автордың ойларын беру үшін аудармашының пайдаланған әдістерін зерделеу. алаш кезеңіндегі аудармаға зерттеу жүргізу.

Ж. Аймауытұлы аудармашы ретінде қазақ әдебиеті мен орыстың және дүниежүзілік классикалық әдебиеттің шығармашылық байланысын ұлғайтуға көп күш жұмсады. Қазір оның аударуымен басылған Дж. Лондонның «Күштілердің күші», «Теңсіз телегей аттаныс», Н.В. Гогольдің «Бақылаушы», А.С. Пушкиннің «Тас мейман», «Сараң сері», А. Дюманың «Дәмелі», К. Берковичтің «Өрбике», С. Чуйковтың «Тау еліндегі оқиға» атты шығармалары белгілі болды. Сонымен бірге Ги де Мопассаннан, Р. Тагордан, М. Горькийден аударған шығармаларын ол кезінде баспасөзде жариялаған.

Бұлардан басқа Ж.Аймауытұлы бірқатар саяси, тарихи еңбектерді, оқулықтарды қазақшаға аударуға қатысқан.

Аталған мақаламызда Джек Лондонның «Теңсіз, телегей аттаным» және «Күштілердің күші» атты екі әңгімесін және олардың орыс және қазақ тіліндегі аудармаларымен салыстыра қарастырамыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көркем аударманы жанр, мәдени ерекшеліктер, көркем тіл, фондық ақпараттың берілуі тұрғысынан зерттеу дегеніміз – шығарманың маңызды бөлшектерді талдау және осы аталған дүниелердің аудармада берілу дәрежесін анықтауды білдіреді [2, 32]. Өйткені, әр жанрдың пішінін автор өз ойын, идеясын білдіруге лайық деп тауып оны жеке көзқарасын, идеясын білдіруге пайдаланады. Автор шығармасындағы идея мен тақырыпқа келсек, академик З. Қабдолов ол туралы былай дейді: «егер тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы болса, идея – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы дер едік» [3, 74]. Аударманы зерттеудегі жанрлық тұрғы дегеніміздің өзі зерттеу немесе аудару нысаны болып отырған әдеби шығарманың (біздің жағдайымызда) жанры, жанрлық ерекшелігі, авторлық концепция, жазылған тарихи дәуірі, ағымы мен бағыты, ондағы фондық ақпарат беруші бірліктер және т.б көптеген маңызды бөлшектерді талдау және осы аталған дүниелердің аудармада берілу дәрежесін анықтайды. Әр жанрдың пішінін автор өз ойын, идеясын білдіруге лайық деп тауып оны жеке көзқарасын білдіруге пайдаланады. Түпнұсқадағы осы фактілерді елеп-ескермей, көркем мәтін аудармасына аударманың жалпы теориялық ережелерін, әдіс-тәсілдерін жаппай қолдана беру әдістемелік тұрғыдан ығи дұрыс бола бермейді.

Ал автордың стильдік ерекшеліктерін айқындау үшін түпнұсқа мәтінді сегменттерге бөлеміз. Мәтінді сегменттеу дегеніміз – түпнұсқа мәтіндегі мәні маңызды бөлшектерді анықтап алу [4, 19]. Содан соң оларды аудармада берілуін салыстыра отырып талдаймыз, бағалаймыз. Мысалы, кейіпкерлердің сөз саптауы, қолданылатын теңеулер және т.т. Түпнұсқадағы осы фактілерді елеп-ескермей, көркем мәтін аудармасына аударманың жалпы теориялық ережелерін, әдіс-тәсілдерін жаппай қолдана беру әдістемелік тұрғыдан ығи дұрыс бола бермейді. Осы тұрғыдан алғанда әдебиеттанушы Т. Есембеков пен А. Әбдірәсілқызының мына пікірі назар аударарлық: «Әдебиетшілер аударманы әдебиет процесі деп қарастырып, көркем аударма теориясын ұсынса, лингвистер түпнұсқа мен аударма арасындағы сәйкестік нормасын сақтау туралы жүйе қалыптастыруды талап етеді. Ал «Диуани хикмет» аудармаларына келгенде бұл тұжырымдарды осы қалпында пайдалану шектеулі» [5, 21]. Демек, әр жанрдың өз ерекшеліктеріне байланысты, яғни оның дүниеге келген әдебиеті, тілі, бағыты, ағымы, шығарма жазылған тілдің, елдің менталдық ерекшеліктері, әдет-ғұрпы, дәстүрі, дүниетанымын зерттемей,

білмей аударматанудағы әмбебап қағидаларды кез-келген әдеби жанрға, әдеби шығармаға қолдана беруге болмайды. Оның үстіне жанрдың, оның ішінде біз қарастырып отырған көркем әңгіменің өзіндік ерекшеліктерін (композиция, сюжет құрылымы т.т.) де ескеру қажет. Себебі, Батыс әдебиетінде әңгіме жанрында қысқа сөз саптау, ойдың жинақылығы алғашқы орынға шығарылған. Ал романда эпикалық стильге тән ұзақ сөйлемдер көбірек кездеседі. Осындай ерекше белгілерді аударманы бағалаған уақытта ескеру қажеттілігі туындайды.

Аудармашының аударылатын шығарманың жанрлық ерекшеліктеріне мән беруі қажеттігін атап айтудың себептері көп. «...Жанр құрылымында, кәдуілгі аккумулятордағы сияқты, ғажайып, әрі көп қырлы мазмұн қуаты бар. Ол ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы жанрдың дамуы барысында оның бойына жиынтықталған» [6, 125] – деп көрсетсе, Г. Гачев пен В. Кожина. Ал, «Әдеби жанр шығу тегіне қарай әдебиеттің дамуындағы ең орнықты, «мәңгілік» белгілерін сақтап, айқындап тұрады» [7, 129] – дейді М. Бахтин. Демек, аударма барысында жанр табиғатының ерекшеліктеріне мән берудің маңызы зор. Жанрдың көлемі, баяндау көкжиегі, композициясы кейіпкер саны, сюжеті, хронотобы сияқты өзіндік ерекшеліктерін зерттеу арқылы бір мезгілде өзге ел әдебиетіндегі осыған ұқсас ерекшеліктері бар әдеби нұсқаларды да салыстырып, салғастыруға болады. Себебі, әдетте әдеби байланыстар заңдылығы бойынша көбіне ұлттық прозада бар, ұқсас көркем үлгілер жиі аударылады. Өйткені ұлттық әдебиет аударма арқылы көркем әдіс-тәсілдерді ұштай, жетілдіре түседі, синтездейді. Бұл ұлттық әдеби байланыстардың қай бағытта дамығанын, өзіндік ерекшелігіне байланысты қандай көркем әдістер мен тәсілдерге көбірек назар аударғанын, сонымен қатар, аудармашының да ұстанымдарын айқындай түседі. Аудармаға бағалау жүргізгенде осы негіздерге сүйенуіміз керек. Демек, әдеби жанр қандай да бір ел әдебиетінің ерекшеліктерін танытады. Сондықтан, аударманың жанрына қарай екі ел әдебиетіндегі жанрдың ерекшеліктеріне зерттеу жүргізу міндетті.

Ағылшын тілді әдебиетте әңгіменің қысқалығы әу бастан алға шығарылған белгі болса, орыс әңгімесінде XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында оның көлемінен гөрі мазмұнына көп көңіл бөлінді. Ағылшын тіліндегі әңгімеде көлемге маңыз беруілуінің өзі оның мәтінінің тығыз болуына әсер етті. Яғни, пейзаж, статикалық баяндауды көлем көтермейтін еді. Сондықтан кейіпкер портретін сөзі, қимылы, іс-әрекеті арқылы сездіру сынды әдіс-тәсілдер тез дамыды. Бір әдеби тәсіл, мысалы, диалогтың өзі көпқызметті (көпфункционалы) құрал ретінде дамыды, күрделенді. Осыған орай, әңгімені аударуда шығу тегі мен оның қалыптасуындағы ерекшеліктеріне мән беру маңызды.

Аударма барысында жанр табиғатының ерекшеліктеріне мән берудің маңызы зор. Жанр табиғатының көлемі, баяндау көкжиегі, композициясы, кейіпкер саны, сюжеті, хронотобы сияқты өзіндік ерекшеліктерін зерттеу

арқылы бір мезгілде өзге ел әдебиетіндегі осыған ұқсас ерекшеліктері бар әдеби нұсқаларды да салыстырып, салғастыруға болады. Себебі, әдетте әдеби байланыстар заңдылығы бойынша, аударма жасалғанда, көбіне ұлттық прозада бар үлгілер немесе дамып жатқан үлгілер мен түрлер белсенді аударылады. Өйткені ұлттық әдебиет аударма арқылы көркем әдістер мен тәсілдерді үйренеді, оқырманды дайындайды, шеберлік ұштайды, синтездейді. Аударма ұлттық әдеби байланыстардың қай бағытта дамығанын, нендей мақсатқа қызмет еткенін, анық көрсетеді.

Сонымен қатар, жанр аясында автор өз идеясын беру шеберлігі, сөз саптау стилі сынды ерекшеліктері де көп. Бұл мәселе де кешенді зерттеу аясына кіреді. Аударма барысында жүретін осы үдерістерді зерттеу, зерделеу маңызды. Бұл мәселелерді ашуға материал жеткілікті. Өйткені ағылшын тілінен 150-ге жуық әңгіме аударылған. Әңгімелерді және олардың аудармаларын зерделеу барысында қалыптасып үлгерген әдіс-тәсілдерді, ұстанымдарды ашып көрсетуге болады.

Сонымен, аударманы жанрлық тұрғыдан алып зерттеу – аударманы зерттеудің кешенді үлгісі. Ол үшін жанрдың шығу тегі, ағымы, автордың стилі жан-жақты зерттеліп алынуы қажет. Бұл зерттеудің нәтижесінде маңызды мәтін бөліктері айқындалады. Аударманы зерттеудің кешенді әдісінің бұл кезеңі әдебиет амалдарына сүйеніп жүргізіледі. Атап айтқанда, жанр ерекшелігін талдау, автордың стилін зерттеу, жиі қолданатын әдеби әдіс-тәсілдерін айқындау. Бір сөзбен айтқанда, шығарманың идеясын тану кіреді.

Аударманы кешенді зерттеудің екінші, келесі кезеңінде тіл амалдарына сүйенеміз. Ол сөздің, сөйлемнің, синтаксистік құрылымдардың түпнұсқадағы мәнінің аудармада берілуіне жүргізілетін талдау. Осы аталған кешенді талдау нәтижесінде жанр ерекшеліктерінің, автор стилінің аудармада қандай деңгейде берілгені анықталады. Аударма әдеби байланыстарды дамытатын өнімді сала. Оның ішінде аударма типологиялық байланыстарды дамытатын сала. Бұл – аударушы жақ өз әдебиетіне зәру жанрға назар аударады деген сөз. Қазақ аударма тарихында ағылшын тілді әдебиеттен әңгімелер аудару ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында кең өріс алды. Себебі, осы кезеңде қазақ әдебиетінде әңгіме жанрын меңгеру, оның шеберлігін ұштау үдерісі қарқынды жүріп жатқан болатын.

Осы айтылған ұстанымдарға орай, біз Дж. Лондонның әңгімелерін талдағанда, біріншіден автордың әңгімелерді жазудағы мақсатына, идеясына және таңдаған жанрына мән бердік, оларды сипаттадық. Екіншіден, автордың сөз саптау мәнерін, қолданған көркем теңеулерін айқындадық. Содан соң, осы бірліктердің аудармада қалай берілгенін сараптай отырып, талдау жасадық. Нәтижесінде автор мен аударманың арасындағы жақындық пен алшақ түскен тұстарын көрсетуге тырыстық.

Талқылау мен бақылау. Дж. Лондонның «The strength of the strong» және «The unparalleled invasion» атты екі әңгімесі қазақ тіліне 1925 жылы аударылған. Аудармашысы Жүсіпбек Аймауытұлы. Жалпы, бұл Америка әдебиетінен қазақ тіліне жасалған тұңғыш аударма. Аударма әдебиеттегі Алаш кезеңінде жасалған. Жүсіпбек Аймауытұлы аудармашы ретінде, қазақ әдебиеті мен орыстың және дүниежүзілік классикалық әдебиеттің шығармашылық байланысын кеңейтуге көп еңбек еткен тұлға. Ол ақын, жазушы, публицист, драматург, қазақ әдебиетін қалыптастырушы, «Қазақ тілі» газетінің редакторы, әрі мемлекеттің саяси өміріне белсенді араласқан қайраткер болған. Жүсіпбек Аймауытұлы 1931 жылы қазақ ұлт зиялыларын жаппай қуғын-сүргін кезеңінде атылған.

Жазушы ретінде, Дж. Лондон табиғат көріністерін адам психологиясымен астастыра суреттеу, сол арқылы кейіпкердің ішкі сезімдеріне бойлау, оны түсіндіру әдістерін шебер меңгерген. Автор стиліне ішкі сюжетті дамыту тән. Әсіресе, бұл әдісті кеңінен қолдану, шарықтау шегіне жеткізу автордың «Солтүстік» тақырыбындағы әңгімелерінен кең көрініс береді. Сыртқы сюжет ырғағының баяулығы, керісінше ішкі сюжеттің интенсивтілігі бас кейіпкердің іс-әрекетінің портреті, монолог, кейіпкердің ішкі диалогы, автормен диалогтарынан айқын көрінеді [4, 32]. Демек, бұл сегменттер, яғни портрет, монолог, диалогтар автор әңгімелеріндегі маңызды бөлшектер. Енді осы маңызды бөлшектердің (сегменттердің) қазақ тіліне қалай аударылғанын талдайық.

«The strength of the strong» атты әңгіме «Күштілердің күші» деген атаумен «Лениншіл жас» газетінің 6-7 сандарында жариялаған. Аудармаға Джек Лондоннан дей келе, аудармашы Жүсіпбек Аймауытұлы деп қол қойған. Аударма сатылы түрде жасалған. Түпнұсқа ретінде Джек Лондонның 1924 жылы Мәскеуде орыс тілінде жарық көрген «Сила сильных» атты кітабын алған. Әңгіменің түпнұсқасы 1910 жылы «Хэмптон» журналында жарық көрген. Ол Дж. Лондонның адам еңбегін қанау жүйесіне, капиталистік езгіге қарсы, саяси тақырыпта тәмсіл пішінінде жазған әңгімелерінің бірі. Ж. Аймауытұлының сол кезеңде әлемге әйгілі Лондонның көптеген танымал шығармаларының арасынан, осы әңгімелерді таңдап алуына екі себеп бар: біріншісі, бірігуге шақыру; екіншісі, әңгімелердің екеуінің де композициясы қазақ прозасында қалыптасқан, қабылдаушыға таныс тәмсіл пішінде болғандығы.

«The strength of the strong» әңгімесі композициясының қазақ ауыз әдебиетіндегі «әңгіме» пішініне жақын болуы аудару барысында жеңілдік тудырған. Себебі, қазақ әдеби тілінде ХХ ғасырдың басында жазба проза жанры енді-енді дамып, жаңа формалар енді ғана еніп жатқан кез еді. Көбіне оқырманға ауыз әдебиеті үлгісінде жазылған шығармалар түсінікті болатын [8, 98]. Мысалы, әңгімедегі оқиғаның барысын кейіпкер баяндауы арқылы береді. Кейіпкер-баяндаушы айналасындағы немерелеріне тайпа болып бірікпей

тұрғанда өмірлерінің тартыспен өткенін, содан кейін бастары бірігіп өмір сүрген соң жағдайлары жақсара бастағанын, бірақ тайпа басшыларының олардың еңбектерін қанағаны туралы әңгімелейді. Ең соңында тайпаның өсіп-өркендеуі үшін әділетті қызмет атқару керек деп әңгімесін аяқтайды. Әңгіме бастан-аяқ кейіпкердің сөзімен берілген. Ондағы ортаны, әлеуметтік қарым-қатынастарды, өзге кейіпкерлерді бағалау, пайымдау бір ғана кейіпкер-баяндаушы тұрғысынан беріледі. Сюжетті дамыту қызметін тыңдаушылар қойып отыратын сұрақтар атқарады. Диалогтардағы сөз ағымдары өз кейіпкерлеріне тән, олардың психологиялық күйлерінен хабар беріп тұрады.

Шығарманың аудармасын тексергенде, мазмұн мен жекелеген мағыналық бөлшектер толық берілгені анықталды. Қысқарту кездеспейді. Аударма көлемге-көлем шыққан. Аудармашы көбіне теңеулер жүйесін беруде аналог табу тәсілін кеңінен қолданып отырады. Аналог табу тәсілі – түпнұсқадағы ақпаратты бірліктерге ана тілінде сәйкес келетін құрылымдарды пайдалану деген сөз [4, 62]. Мысалы, «In appearance they were much the same» [9,14] – деген сөйлем орыс тілінде: «Они были похожи друг на друга» [10, 31] – деп аударылған. Бұл жай ғана ұқсас дегенді білдіріп тұр. Ал түпнұсқадағы «much the same» деген тіркесті сөзбе-сөз аударсақ: «они были очень похожи, почти одинаковые» дегенді білдіреді. Яғни, орыс тілінде бұл мағына қалып қойған. Ал қазақ тіліндегі аудармада бұл: «Үшеуі үйелмелі-сүйелмелі, бір-біріне сойып қаптағандай бейнелес» [11, 226], – деп берілген. Яғни, орыс тілінде түсіп қалған «much the same» қазақ тілінде «сойып қаптағандай бейнелес» сөзі арқылы беріліп тұр. Нәтижесінде, қазақ тіліндегі аударма орыс тіліндегі аудармаға қарағанда түпнұсқаға жақын болып шыққан.

Бозбалалардың сырт бейнесін суреттеуде: «They were lean and meager of build, narrow-hipped and crooked legged, and at the same time deep-chested, with heavy arms and enormous hands» [9, 17] – сөйлемдері орыс тіліне: «Они были худыми и нескладными, узкобедрые и кривоногие и в то же время широкие в груди, тяжелоплечие и с огромными руками» [10, 33] – деп еш қалдырып кетулерсіз, сөйлемнің құрылымы мен сөз реті толық аударылған. Қазақ тілінде: «Бұлар ашаң келген, қырыққан серке борбайлы, денесі сымбатты, таза кеуделі, алып білекті, бақан бармақты көк өрімдер еді» [11, 226] – деп беріледі. Қазақ тіліндегі аудармада түпнұсқадағы барлық анықтауыштар қалдырылмай берілген. Сонымен бірге, Жүсіпбек Аймауытов аналог табу әдісімен аударған, яғни, барлық анықтауыштарды сөзбе-сөз аудармай, қазақ тіліндегі мағыналары сәйкес келетін теңеулердің аналогтарын беріп аударған.

Аударма бір тілдегі шығарманың екінші тілдегі түпнұсқа орнына жүретін мәтін деп қарастырылғанымен, түпнұсқа мен аударма арасындағы толық сәйкестік ешқашан орындалмайды. Ол аудармашының мәтін таңдау, түсініктер енгізу (тарихи-әлеуметтік кезеңдерге байланысты), аналогтар табу, қысқарту,

қосу, ішкі интонация, қабылдаушы дәрежесі сынды аударма барысында іске қосылатын психологиялық процесстер мен аудармашы жұмысының автор немесе оқырман түсінігіне бағытталуы сияқты ерекшеліктері қосылып, түпнұсқаны белгілі бір дәрежеде өзгеріске ұшыратады.

Аудармада түпнұсқадағыдай кейіпкердің баяндаушылық мәнері сақталады. Оған аудармашы тарапынан құрылымдық өзгерістер енгізілмейді. Аудармашы мәтінді түсініктірек ету үшін кейіпкер сөзіне қосылып, мәтін арасына түсінік енгізу, тұтас ойлар қосу, қосымша ақпарат кіріктірмейді. Кейіпкер өз басынан кешкен оқиғаны айтуы арқылы шығарманың реалистік қасиетін айқындап, оқиғаға деген оқырманның сенімін арттыра түседі.

Ж. Аймауытұлы кейіпкер-баяндаушыны енгізу көркем тәсілін өзінің төл шығармаларына да кеңінен қолданды. Автордың «Ақбілек» романында реалистік бейне жасауда осы тәсілді ол Ақбілектің өз басынан өткен оқиғаларын Кәмиләға айтып беруі кезінде қолданатынын байқауға болады. Романда да бірінші жақтан айтылатын «әңгіме» құрылымы қолданылған. Онда Ақбілек пен Кәмилә бір-біріне өз өмір тарихын баяндайды. Бұл тәсіл ойды өз кезегінде барлығы аян, барлығын байқап отыратын баяндаушы тұрғысынан айтқаннан гөрі, кейіпкердің өз көкірек көзімен, түсінігімен баяндауы арқылы бейненің жеке қасиеттерінің ерекшелігін, олардың шынайылығын арттыра түсуге ұтымды пайдаланылған.

Жүсіпбек Аймауытұлының Джек Лондоннан аударған екінші әңгімесі – «The unparalleled invasion» – «Теңсіз, телегей аттаныс», орысшасы «Беспримерное нашествие». Бұл әңгіменің де орысша нұсқасы жоғарыда аталған кітапта басылған. ДЖ. Лондонның «Теңсіз, телегей аттаныс» әңгімесін аудару барысында да аудармашы түпнұсқадағы ұғымдарға қазақ ұлттық ұғымдарынан аналогтар табу тәсілін кеңінен қолданады. Мысалы, «But in a short time secrecy was thrown to the winds» [9, 18]. Орыс тілінде: «Но в короткое время тайна была раскрыта всему миру» [10, 41] – деп, еш кемшіліксіз аударылған. Қазақ тілінде: «Жапан желегін сыпырған келіндей, көп сырын сыртына шығарды» [11, 248] – деп сәтті берілген. Ж. Аймауытұлы аудармасында түпнұсқаны жай ғана, сөздіктегі аудармасы бойынша ғана емес, түпнұсқаның мәні мен мағынасын түсінгеннен кейін сол мағынадан ауытқымайтын әрі, бейнелі, көркем құралдардан сәйкес тіркестерді тауып аударады. Тағы бір мысалға қарайық: «The Japanese-Russian War took place in 1904, and the historians of the time gravely noted it down that event marked the entrance of Japan into the comity of nations» [9, 16]. Орыс тілінде мәтін: «Японско-русская война была в 1904 году и историки того времени отметили это явление как вступление Японии в мировое сообщество наций» [10, 48] – деп сәтті беріледі. Қазақ тілінде де еш алып-қосударсыз толық әрі, балама аударылған: «Орыс пен Жапан соғысы 1904 жылы болды. Сол кезде-ақ тарихшылар бұл соғыс Жапанның елдігін

көрсеткені, таралғысын тартқаны деп топшылап еді» [11, 246]. Жалпы мұндай сәтті аудармаларды қазақ тіліндегі мәтіннің өн бойынан табуға болады.

Әңгіме жазушының деректі мәнерде баяндауына құрылған. Композициясы қазақ тілінде ауыз әдебиетінен бері келе жатқан «тарихи әңгімеге» жақын болғандықтан, аудару барысында жеңілдік тудырады. Себебі, аудармалар жарыққа шыққан кезең кәсіби прозаның енді-енді аяғынан нық тұрып келе жатқан кезеңі болды. Ал оқырман қауым әлі де болса ауыз әңгімелеріне жақынырақ болды, әрі тез қабылдады. Сондықтан да, бұл әңгіменің құрылымы мен тілі оқырман түсінігіне жеңіл. Ал идеясы аудармашының мақсатына сай. Деректі стильге сай, әңгімедегі деректер толық берілген. Аударма көлемге-көлем шыққан. Мәтінде жиі кездесетін ел атаулары қазақ тіліне транслитерация арқылы беріледі. Мысалы, Қытай, Әмерике, Ресей, Жапан, Манжүрия, Карей, Жаңа Зеландия, Абыстралия, Түстік Апырике, Англие, Пырансие, Германияе, Абыстрие, Искандинау, Түркие, Гретсие, Непал, Бутан, Сыйам, Үндістан, Ауған және т.б.

Дж. Лондон шығармасының идеялық мақсаты – капиталистік елдердің озбырлығын таныту, меңгерген өнер-білімді, ғылым жолында жеткен жетістіктерін соғыс жолына жұмсайтындықтарын сынау. Автор ойының мақсатын Ж. Аймауытұлы да сақтайды. Аталған аударманың жасалған кезеңіне қарасақ (қазақ әдебиетіндегі ағартушылық-демократиялық кезең), өнер-білімнің күш-құдіретінің орасан зор екенін оқырманға таныту мақсатына сай аударылған десек қателеспейміз. Аудармашы осы арқылы әңгіменің танымдық жақтарына да мән бергендіктен, мәтіндегі ғылыми түсініктер мен ресми ел атауларына аса мұқияттылықпен келгеніне жоғарыдағы мысалдар дәлел. Қазақ оқырманына көзтаным емес ұғымдарға түсінік беріп отырған. Мысалы, «Кеме келетін теңіздердің сертті портына (порт – теңізде кеме тоқтайтын орын). Қытайдың сауытты кемелері келіп көрген емес» [11, 249]. Жалпы түсінік беру 1920 жылдар аударма еңбектерінің бәріне тән құбылыс.

Бұл әңгіменің желісі Қытайдың батыстық әскери өнерді, өнеркәсіпті үйренгеннен кейін еңбекшілігінің арқасында жақсы тұрмыс кешіп, халқының санының күрт өскендігін, сөйтіп маңайындағы елдерді майдансыз-ақ басып ала бергені жайлы баяндалады. Өздерінің отар елдерінің аумақтарына қауіп төне бастағанын сезген Америка, Франция бастаған Еуропа елдері Қытайға әскерін төгеді. Әскери өнерді жетік меңгерген, санында шек жоқ Қытай оларды жер жұтқандай тып-типыл қыла береді. Қытаймен соғысып жеңе алмасын түсінген Батыс елдері кеңес құрып, ақыры Қытай аспанынан ұшақпен ұшып жүріп ішінде ауру тарататын шыбын-шіркейі бар шыны түтіктерді тастап, аумағынан бір адамды шып шығармай, екі айда тып-типыл қылып құртқанын баяндайды.

Нәтижелер. Алаш кезеңінде жасалған Дж.Лондон әңгімелерін талдау нәтижесінде мынадай ғылыми тұжырымдарға қол жеткізілді:

- Қазақ және ағылшын тілді әдебиеттегі көркем әңгіменің дамуындағы кейбір ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктер анықталды;
- ағылшын тілді әдебиеттен аударылған әңгімелер алғаш рет жанрлық тұрғыдан жүйелі қарастырылды;
- Ж. Аймауытұлы аудармаларында сәйкестік және балама тәсілдерді қолданғаны көрсетілді.

Ағылшын тілді әдебиеттен қазақ тіліне әңгіме жанрының бірінші аударылуының бір себебі, біріншіден, сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің жоғары деңгейде дамуымен тығыз байланысты. Әңгіме жанрының көлемінің қысқалығы, нарративтік қасиеті, әлеуметтік, рухани, саяси мәселелерді күнтәртібіне тез қоя білетін ширақ жанр болуы болса, екіншіден, әңгіме жанрынан үлгілердің аударылуы ұлттық әңгіменің дамуына да зор ықпал етті. Себебі, ХХ ғасырдың ба кезінде қазақ әдебиетінің өз ішінде де әңгіме жанры ерекше қарқынмен, қызығушылықпен дамып жатты [12, 157]. Осы орайда, профессор Н. Джуанышбеков «бейнелеуіш тәсілдерден, әдеби бағыттардан, стильдерден тек пен жанрлардан, сюжеттік-композициялық жүйелерден, көркем бейнелерден, бейнелеуіш құралдардан, типологиялық ұқсастықтар мен параллельдерді іздеу, зерттеліп отырған ұлттық әдебиеттің ерекше қасиеттерін немесе оның жоғары құндылықтарын түсіну үшін жемісті жол болып табылады. Бұл арқылы зерттеліп отырған әдеби құбылыстардың маңызын объективті бағалауға және әдебиеттердің дамуындағы ортақ қасиеттер мен айырмашылықтарын әлем әдебиетінің дамуы аясында бағалауға мүмкіндік бар» [13, 49] – дейді. Демек, әдебиеттегі жанрларды аударудың өзіндік ерекшеліктері бар, әрі осы аудармаларды зерттеу әдебиеттердің арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды тануға мүмкіндік береді. Америка әдебиетінде де, қазақ әдебиетінде де 20-30 жылдар реализм ағымының дамуындағы ерекше кезең. Бұл кезеңге әсіресе, көркем әдебиетте адамның әлеуметтік, қоғамдық қарым-қатынастарын бейнелеуде психологиялық талдау әдісін қолдану тән. Осы кезеңде қазақ әдебиетінде де психологиялық талдау әдісі меңгеріліп жатты. Демек, бұл әдіс қос әдебиетте де әңгіме жанрында көркем шындықты бейнелейтін саналы эстетикалық қағида ретінде орнықты [4, 47].

«Дискурсивная личность автора проявляется в многочисленных стилистических особенностях текста, которые переводчику необходимо адекватно передать на переводящем языке. Переводчик как представитель той или иной культуры порождает гармоничный текст с сохранением всех исходных смыслов» [14, 121]. Демек, кәсіби аудармашы белгілі бір мәдениеттің өкілі ретінде барлық бастапқы мағыналарды сақтай отырып, үйлесімді мәтін жасайды. Бұл тұрғыдан келгенде Ж. Аймауытұлы, Джек Лондонның көркем сөз саптау стиліне нұқсан келтірмей, аналог табу арқылы балама аударып, түпнұсқаның түпкі мәнін бере білген. Аударманы орыс тілі арқылы жасаса да,

керісінше, көркем теңеулер жағынан, Ж. Аймауытұлының аудармасы ағылшын тіліндегі түпнұсқаға орыс тіліне қарағанда жақын түскен. Ж. Аймауытұлы әңгімелерді таңдауда олардың идеологиялық қабатына басым мән берген. Аудармашы ретінде қазақ өмірінің мүддесін, мұңын шағатын әңгімелерді аударып отырған. Ол аударылатын әңгімелерді өз шығармашылық қызығушылықтарына сай таңдаған. Ж. Аймауытұлының Дж. Лондоннан аударған әңгімелері оның ақын, жазушы, қоғам қайраткері ретіндегі өз шығармашылығында кең орын алған білім-ғылым, саяси озбырлық тақырыбымен ұштасып жатты.

1925 жылы аударылған Дж. Лондонның бұл әңгімелері Америкада кеңінен танымал болған. XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары Дж. Лондон әлемдік әдеби ортада танылып, аударылып, таралып жатты. Қазақ тіліне де осы автордың шығармаларының аударылуы, оған деген қызығушылықтың мол болуы – қазақ ұлттық әдеби байланыстарының жан-жақты болуының, американ әдебиетімен синхронды әдеби байланыста болғандығының куәсі. Сонымен қатар, ағылшын әдебиетінен өзге орыс және Батыс әдебиетінен де молынан аударылып отырған өз әдебиетімізде де сиясы кеппеген әңгімелердің жазылуы ұлттық әдебиеттің әлем әдебиетінің даму үдерісімен тығыз байланыста болғанын дәлелдей түседі.

Қорытынды. Қорытындыласақ, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары қазақ әдебиетінде де әңгіме жанры ерекше жылдам әрі сапалы дамыды [15, 26]. Оны дамытқан тұлғалар Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, М. Әуезов, Б. Майлыұлы. Олардың ең құнды, шебер әңгімелерінің дүниеге келуі де осы кезең. Байыппен қараған адам, қазақ аударматануы тарихындағы көркемдік деңгейі жоғары, кәсіби бағытта жасалған аудармаларды дәл осы авторлардың қаламынан шыққанын көре алады. Бір жағынан, әңгіме жанрын аудару – қазақ ұлттық прозасына үйрену мектебінің де қызметін атқарған.

«Аударманың мақсаты қабылдаушы тарапқа түпнұсқаның мәтіні мен мәдениетін сақтай отырып жүзеге асыру. Аударма қарапайым ақпарат алмасуды қамтитын қызмет. Мүмкіндігінше аудармашы түпнұсқа тіліндегі сөздік қорды сақтап, әдеби нормаға сәйкестендіру қажет» [16, 121]. Бұл тұрғыдан алғанда, Ж. Аймауытов түпнұсқадағы ақпараттарды дәл бере отырып, әдеби шығарма жасай алған. Сондай-ақ, «аудармашы түпнұсқаның ономотопеялық дыбыстық әсерлерін, ой, сөз екінін сақтаса, оқырмандарға өзге ұлттың психологиясын сезінуге мүмкіндік береді» [17, 12]. Демек, аталған аударма арқылы алаш баласы Лондон халқының өзіндік ерекшеліктерімен таныса алады.

Бұл мақалада біз Америка әдебиетінен тұңғыш рет қазақ тіліне аударылған Дж. Лондонның әңгімелерін талдадық. Аударма әдебиеттерді байланыстырушы сала. Сондықтан да, оны зерттеу арқылы әдеби байланыстардың әдебиеттің дамуына қалай әсер еткенін де бақылай аламыз.

Осыған орай, келешекте, Америка, Англия әдебиеттерінен әр кезеңдерде аударылған әңгімелерді де талдау әдебиетімізге аса қажет.

Аударманы зерттеудің жанрға қатысты әдіс-тәсіліне сүйене отырып, келешекте өзге де әңгімелердің аудармаларын өзара салыстыра-салғастыра зерттесе, әрине, аударма траекториясының сипаты анықтала түсер еді.

«Қазіргі өркениет заманында әлем халықтарының ұлы тұлғаларын аударма арқылы таныту қажеттілігі барған сайын артып келеді десек, ол ең алдымен аудармашылардың еңбегі арқылы жүзеге асып отыр» [18, 67]. Осы орайда, алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріне назар аударып, мән-мазмұнының талдасақ, адамзатқа ортақ рухани құндылықтарды бағамдай аламыз.

Әдебиеттер

1. Комиссаров В. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 1990. – 250 с.
2. Әуезов М. «Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы. // М.Әуезовтың он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, Т. 11. 1969. – 173-181 бб.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
4. Түсіпова Г.Б. Ағылшынтілді әңгімелерді қазақ тіліне аудару тәжірибесі. – Павлодар: Ареал, 2012.– 135 б.
5. Есембеков Т., Әбдірәсілқызы А. // Ежелгі әдеби мәтіндерді қазақ тіліне аудару мәселелері. //Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2006.– 19-39 бб.
6. Гачев Г.Д. Неминуемое: Ускоренное развитие литературы. – М.:1989. Доступ в электронной библиотеке ИМЛИ РАН: <http://biblio.imli.ru/index.php/teor-litr/325-Gachev-GD-Neminuемое-Uskorennoe-razvitiie-literatury>
7. Бахтин М.М. Проблема текста // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – М.: 1997. <http://www.infoliolib.info/philol/bahtin/probltext.html>
8. Исмакова А. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. (Начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998.– 394 с.
9. London J. The Strength of the Strong. https://en.wikisource.org/wiki/The_Strength_of_the_Strong/The_Strength_of_the_Strong.
10. Лондон Дж. Сила сильных. – М.: Наследие, 1924. – 45 с.
11. Лондон Дж. Күштілердің күші. – Алматы: Ғылым, Т. 2. 1997. – 272 б.
12. Нурғали Р. Алашординцы: Алаш и литература. – Алматы: Алаш, 2004. – 280 с.
13. Джуанышбеков Н. Перевод как форма рецепции в сравнительном литературоведении. //Аударма теориясы мен тәжірибесінің және

салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2006. – 202-208 бб.

14. Богомолова А.В., Горшкова В.Е. Дискурсивная личность автора памфлета в переводческом аспекте // Вестник Московского университета. Серия 22. Теория перевода, 2022. № 4. С. 108–128. DOI: 10.55959/MSU2074-6636-22-2022-4-108-128

15. Әбішева Ш.С. Ж.Аймауытов прозасындағы диалогты қолдану шеберлігі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты.10.01.02. – Алматы, 2005. – 24 б.

16. Нелюбова Н. Ю. Роль лингвокультурного фактора при переводе французской и русской деловой интернет-переписки / Н. Ю. Нелюбова, А. В. Гурова // Theoretical and Practical Issues of Journalism, 2018, vol. 7, no. 1, pp. 100 – 119. DOI: 10.17150/2308-6203.2018.7(1).100-113

17. Миньхуэй Суй., Тингтин Чен. Rupkatha Journal, Vol. 14, Issue 1, January-March, 2022, Pages 1–12. DOI: <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v14n1.04>

18. Дәуренбекова Л., Батан С. Абай Құнанбайұлы – мысал жанрын аудару шебері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №2 / 2022. – Б. 59-65. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-2.06>

Г.Б. ТУСИПОВА

Абердинский университет, Абердин, Великобритания

Л.Н. ДАУРЕНБЕКОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.Кусаинова, Астана, Казахстан

ПЕРЕВОД В ПЕРИОД АЛАША: Ж. АЙМАУТОВ – ПЕРВЫЙ ПЕРЕВОДЧИК РАССКАЗОВ ДЖ. ЛОНДОНА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК.

Аннотация. Художественный перевод, несомненно, является фундаментом сравнительного литературоведения, поэтому существует необходимость систематического изучения их взаимосвязи. Как бы ни была ценна мысль на родном языке, выраженная на языке оригинала, достаточно сложно перевести ее на другой язык, сохранив ее содержание, смысл и формальные значения. Как известно, работа переводчика имеет множество аспектов, таких как психологический, литературный, лингвистический, социальный. Также переводчику необходимо максимально достоверно передать информационный фон, который есть в оригинале, т.е. национальные специфические понятия; концепции, связанные с ментальной психологией, жанровой спецификой, отношением произведения к литературному течению и направлению, его особенностями в языке перевода и т.п. с учетом основ, специальным исследованием вариантов рассказов, переведенных с английского

на казахский язык в разное время, то есть с учетом критических требований времени, пытаюсь определить цель перевода, степень эквивалентности и соответствия между оригинальным и переведенным текстами, соотношением позиции автора и переводчика, при этом цель и заинтересованность в применении принципов перевода, их научная и практическая ценность имеют важное значение. В статье сравниваются два рассказа Дж. Лондона, переведенные Ж. Аймауытовым на казахский язык, с оригиналом; исследуется точность перевода, методы, используемые переводчиком при передаче замысла автора.

Ключевые слова: казахское переводоведение, перевод в период Алаша, жанровый перевод, казахско-американская литературная связь, перевод рассказов на казахский язык, американские рассказы, Дж. Лондон, Ж. Аймауытов.

G.B. TUSIPOVA

University of Aberdeen, Aberdeen, UK

L.N. DAURENBKOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

TRANSLATION IN THE ALASH PERIOD: J. AIMAUVUTULI IS THE FIRST TRANSLATOR OF J. LONDON'S STORIES INTO KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Literary translation is undoubtedly the foundation of comparative literary studies, therefore there is a need for a systematic study of their relationship. No matter how valuable an idea in the native language expressed in the original language is, it is quite difficult to translate it into another language preserving its content, meaning and formal meanings. As you know, the work of a translator has many aspects, such as psychological, literary, linguistic and social. Also, the translator needs to convey as reliably as possible the information background that is in the original, i.e. national specific concepts; concepts related to mental psychology, genre specifics, the relation of the work to the literary current and direction, its features in the translation language, etc. taking into account the basics, a special study of variants of stories translated from English into Kazakh at different times, that is, taking into account the critical requirements of the time trying to determine the purpose of translation, the degree of equivalence and correspondence between the original and translated texts, the ratio of the position of the author and the translator, while the purpose and interest in the application of the principles of translation, their scientific and the practical value is important. The article compares two stories by J. London translated by Zh. Aimaurov into Kazakh with the original; the accuracy of the translation, the methods used by the translator when transmitting the author's idea are investigated.

Keywords: Kazakh translation studies, translation in the Alash period, genre translation, Kazakh-American literary connection, translation of stories into Kazakh, American stories, J. London, J. Aimautov.

References

1. Komisarov V. Teoria perevoda. – M.: Vysshaia shkola, 1990. – 250 s.
2. Äuezov M. «Evgeni Oneginniñ» qazaqsasy turaly. // M. Äuezovtyñ on eki tomdyq syğarmalar jinağy. – Almaty: Jazuşy, T. 11. 1969. – 173-181 bb.
3. Qabdolov Z. Söz öneri. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 352 b.
4. Tüsipova G.B. Ağylsyntıldı äñgimelerdi qazaq tiline audaru täjiribesı. – Pavlodar: Areal, 2012.– 135 b.
5. Esembekov T., Äbdıräsılqyzy A. // Ejelgi ädebi määtinderdi qazaq tiline audaru mäseleleri. //Audarma teoriasy men täjiribesiniñ jäne salystyrmaly ädebiattanudyñ özekti mäseleleri: Respublikalyq ğylymi teorialyq konferensia materialdary. – Almaty, 2006.– 19-39 bb.
6. Gachev G.D. Neminuemoe: Uskorennoe razvitie literatury. – M.:1989. Dostup v elektronnoi biblioteke İMLİ RAN: <http://biblio.imli.ru/index.php/teor-litr/325-Gachev-GD-Neminuemoe-Uskorennoe-razvitie-literatury>
7. Bahtin M.M. Problema teksta // Bahtin M.M. Sobranie sochineni. – M.: 1997. <http://www.infoliolib.info/philol/bahtin/probltext.html>
8. İsmakova A. Kazahskaia hudojestvennaia proza. Poetika, janr, stil. (Nachalo HH veka i sovremenost). – Almaty: Ğylym, 1998.– 394 c.
9. London J. The Strength of the Strong. https://en.wikisource.org/wiki/The_Strength_of_the_Strong/The_Strength_of_the_Strong.
10. London J. Sila silnyh. – M.: Nasledie, 1924. – 45 s.
11. London J. Küstilerdiñ küşı. – Almaty: Ğylym, T. 2. 1997. – 272 b.
12. Nurgali R. Alaşordinsy: Alaş i literatura. – Almaty: Alaş, 2004. – 280 s.
13. Juanyşbekov N. Perevod kak forma resepsii v sravnitelnom literaturovedenii. //Audarma teoriasy men täjiribesiniñ jäne salystyrmaly ädebiattanudyñ özekti mäseleleri: Respublikalyq ğylymi teorialyq konferensia materialdary. – Almaty, 2006. – 202-208 bb.
14. Bogomolova A.V., Gorškova V.E. Diskursivnaia lichnost avtora pamfleta v perevodcheskom aspekte // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seria 22. Teoria perevoda, 2022. № 4. S. 108–128. DOI:10.55959/MSU2074-6636-22-2022-4-108-128
15. Äbişeva Ş.S. J.Aimautov prozasyndağy dialogty qoldanu şeberligi: filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndalğan disertasiyanyñ avtoreferaty.10.01.02. – Almaty, 2005. – 24 b.
16. Nelübova N. İu. Röl lingvokültürnogo faktora pri perevode fransuzskoi i ruskoj delovoi internet-perepiski / N. İu. Nelübova, A. V. Gurova // Theoretical and

Practical Issues of Journalism, 2018, vol. 7, no. 1, pp. 100 –119. DOI: 10.17150/2308-6203.2018.7(1).100-113.

17. Minhuei Süi., Tingtin Chen. Rupkatha Journal, Vol. 14, Issue 1, January-March, 2022, Pages 1–12. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v14n1.04>

18. Däurenbekova L., Batan S. Abai Qūnanbaiūly – mysal janryn audaru шебері. // Eurazia gumanitarlyq institutygnyñ habarşysy. №2 / 2022. – В. 59-65. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-2.06>

Авторлар туралы мәлімет:

Түсіпова Гүлшат Бақытжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абердин университетінің докторанты, Абердин, Ұлыбритания.

Тусипова Гүлшат Бакытжановна – кандидат филологических наук, докторант Абердинского университета, Абердин, Великобритания.

Tusipova Gulshat Bakytzhanovna – candidate of philological sciences, doctoral student university of Aberdeen, UK.

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Дауренбекова Лаура Нугайбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан.

Daurenbekova Laura Nugaibekovna – candidate of philological sciences, associate professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan.

SRNTI 17.71.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.12>

ZH.ZH. ZHARYLGAPOV¹

*B.E. SYZDYKOVA²

Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan^{1,2}
(e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru¹, syzdykovabibi@gmail.com²)

THE CONCEPT OF ARCHETYPE IN LITERATURE AND JUNG'S THEORIES

Annotation. Many thinkers of the twentieth century came to the conclusion that world culture does not have a common history, the content and meaning of each historical and cultural era cannot be borrowed from each other, nor can they be included. This conclusion opened an appeal to the study of traditional culture in the formation of a new culture of Kazakh literature. Along the way, the Masters of the word sought a new, global perception of the world through psychology, philosophy and mythology, and all directions became the prototype of the inner world. Any phenomenon in the universe, an emerging discovery, will also have an original origin. What we call the original is the origin of all creation on the planet, it is an archetype. In the article, the formation and entry of the concept of "archetype" into scientific circulation was associated with the name of the Swedish scientist Carl Gustav Jung and special attention was paid to the scientist's theory of archetypes. A brief description of the scientist's concepts of "personal unconscious", "collective unconscious" and archetypes "mother", "child", "shadow", "animus" and "Anima", "wise old man" was given. At the same time, attention is paid to the important opinions of both scientists before and after K. G. Jung about the origin of the term "archetype", and there is a desire to consider its use in literature from the point of view of various studies and concepts.

Keywords. archetype, collective unconscious, literary archetypes, K.G. Jung, the unconscious, myth, mythological image, literary studies.

Introduction. An archetype defines a certain way of knowing, seeing, perceiving and understanding the world. Currently, mythmakers and art historians try to actualize mythology in their work, establish a connection between world and national heritage, discover important philosophical concepts for the Kazakh people in literature, thereby explaining human culture and various cultural forms. Many thinkers of the 20th century came to the conclusion that there is no common history of world culture, that the content and meaning of each historical and cultural era cannot be separated from each other, and they cannot be combined. Such a conclusion opened the way for the study of traditional culture in the formation of a

new culture of Kazakh literature. Along the way, wordsmiths sought a new, global perception of the world through psychology, philosophy, and mythology, and all directions became prototypes of the inner world. Any phenomenon in the universe, the newly discovered news will also be original. What we mean by the original is the origin of all creation on earth, which is an archetype. The concept of archetype in Kazakh literary studies cannot be considered separately from other sciences. That is why we decided to consider and analyze the concept of "archetype" in detail.

Methodology and research methods. Therefore, as mentioned above, "archetype" is a term with a deep meaning, an archetype is the first example, manifestation, foundation of folk culture of all things in life. One archetype is the same archetype, it exists in all times, in all cultures. A person who grew up with an atheist upbringing cannot escape the influence of some archetype in his soul [1, 8]. K. G. Jung, the founder of analytical psychology, said: "On each side of the threshold of consciousness there are proformas reflected in different cultures at different times. They seem to be preserved in the unconscious and passed on from generation to generation", he says, and gives the definition that "Archetype is an image of the unconscious that has a general significance beyond the individual". Based on the works of Cicero and Philo, the scientist explains that the first images born in the mind of a person come to life under the influence of various situations (sadness, fear, etc.) and become a certain image [2, 99]. Therefore, this name can be the basis for recognizing the state, structure, prototype of things or phenomena.

In this regard, T. Palyalungo in his book "Archetype and Winged Serpent" wrote: "stars or sun people are suffering, and they can create beautiful forms and substances such as images that have been preserved in life. These are unknown forces or elohims" [3, 13]. According to this scientist, the existence of elohimes, or celestial forces, is multidimensional space. Its real element is light. They are good at creating various forms and wonders, thanks to which bio-physical and psychological objects are created in their own form. Thanks to the singular advantage of the elohim to do all things, the intelligent lived and the living spirit inhabited the cosmos. In turn, Elohim can be archetypes. The archetype is the ancestor of all life, light, our creation. He is the father of our life and livelihood. Our spirit is created from the light. Creation-light is interpreted as the founder of our spirit. And the golden snake is related to the ancient water dinosaur. It is considered the generator of the very first physical body of man. Everything that T. Palyalungo says about the archetype is rooted in Chinese Tao philosophy.

The tradition of worshiping heaven in the Zhou era influenced the birth and formation of China's Tao teachings. The founder of the Tao doctrine, Lao Zi, continued the tradition of worshiping heaven, as a result of which he wrote and published his holy book under the name "Lao-De-Jing". The common people could not easily understand his philosophical language. For this reason, his students conveyed this book to the people through the Pangu myth.

T. Palyalungo believes that the archetype of all matter is the creator power. This is a generalized assumption about the archetype. Therefore, taking into account the format, structure, specifics of this term, it is necessary to organize the archetype in a certain order (system) in accordance with it, give a key concept of each, and study based on it. For example, the main task is to analyze the archetype individually in the system of animals, plants and language. Then the most important question is to study the archetype from the point of view of typology, to recognize and identify the typicality. In short, in order to make sure of the essence and relevance of this issue, let's first look at the definition, nature and course of study of the term archetype.

Discussion and observation. The concept of archetype has a very broad scope, for example, the word, which was originally called "archetype of the sun", was proposed in 1948 by the English scientist, zoologist Richard Owen, to call the prototype of all organisms "archetype" [4, 290]. Although this term was refuted in zoology after the publication of Charles Darwin's work on the origin of species, it did not cease to exist, serving as a guide to other sciences, such as philosophy.

In this statement, first of all, there was no mention of the attitude of people of primitive society to their surroundings, the recognition of myths, legends through stories, fantasies, symbols and fairy tales, the transition from time to time. This suggests that the archetype is used in a broad sense. In fact, the archetypes in the artistic world are the relationship of a person with the environment, the psychological attitude to the creation of nature, mainly mythological assumptions are formed by legends and fantasy fairy tales. And these mentioned folklore heritage are the basis, archetypes of fiction.

The archetype sentence is also widely used in philosophy. It is defined in "Philosophical Encyclopedic Dictionaries" published in 1989 and 1991. It is stated that the definitions given in both dictionaries are similar to each other, archetype means the concept of "original" and "image" from the Greek language [5, 39]. In addition, in these same works, the term "Arche" is found in addition to Archetype, and it is said that it is derived from the Greek word "beginning". It is written that the concept of "archae" was used in the pre-philosophical period, from the time of Homer. And several meanings are shown in sequence, for example, one meaning means "starting point" and the other means "power, priority" [5, 38]. What we want to prove here is that the definitions given to the archetype are valid. In the "Philosophical Dictionary" published in Kazakh in 1996, it is stated that "beginning", "form", "model" comes from the Greek words "arche" and "typos" and it is interpreted as "ultimate image", "idea" in ancient philosophy and "archetypal matrix" a priori that forms the activity of imagination and creative thinking, according to his point of view, explains the existence of repeated evidence in the tales of different peoples, "eternal" images in world literature and art" [6, 42].

This definition generally coincides with our stated assumptions, but there are

still complementary points. Actually, we said above that the scope of the concept of archetype is very wide, and the dictionary tried to give an explanation only in a philosophical approach. However, this cannot fully reveal the archetype. Let's go back to K.G. Jung on this point.

Carl Gustav Jung is the founder of analytical psychology, a Swiss psychologist who, although not related to literary studies, is accompanied by his name when talking about archetype, because it is known that he introduced the concept of archetype into modern science. What we want to say is also connected with this scientist, the biological instinct, the introspection feeling. This is not mentioned in philosophical statements. The main reason for focusing on this issue is that the most important characteristic of biological intuition is its hereditary property, this property seems to be gradually transferred from highly developed vertebrate animals to humans, the biological role of intuition. This assumption is consistent with Jung's statement that "from a biological point of view, the mental development of archaic people in the pre-historical era of thoughtlessness, psychology was very close to animals" [7, 74]. Indeed, the most ancient mythical works are the attitude of people of the primitive, hunting era to the surrounding creature, the manifestation of attention and psychology. And psychology is designed for a person to recognize his soul and thoughts. Therefore, psychology is a person, a mirror of the state of mind. It seems that this is the secret of the formation of the famous psychologists' statement: "psychology is me." Also, in our opinion, the prerequisites of philosophy form through psychological problems. Thinking is inherent in human, philosophy is created by thinkers. In accordance with this, it is possible to recognize psychology as related to philosophy.

According to the psychologist-professor A.N. Zhdan, the first step in spiritual life is mythical consciousness, and subsequent ones are artistic poetic and scientific consciousness. According to him, the concept of the soul exists from time immemorial and originated from their original belief in myth. The artistic creativity of the people (poetry, fairy tales, etc.) and their attitude to religion show a great interest in the spiritual world. This pre-scientific or non-scientific concept is a special concept in itself, and they are different from the knowledge that is carried out in science and philosophy... [8, 22]. Here he explains that he sees the soul as a mystical force, and that the soul is "a creature in life, a person inside." It is difficult to overestimate this opinion of the scientist. However, the scientist openly stated that folk art has an additional influence on the birth of psychology, and this conclusion clarifies our opinion. Then the work of art also has a direct influence on the creation of psychology and philosophy. In his book "Ancient Literature" he was told that "the roots of ancient literature lie deep in mythological development. Myth and beauty in literature contribute to an active start from surprise" - a bunch of evidence [9, 8]. This is due to the fact that myth and ancient literature, which are the basis of archetypes in the artistic world, are closely related, and myth is the product of human thought.

"The Modern Philosophical Dictionary" (1990) provides a summarized statement about the archetype. In this work, K.G. Jung divided the archetype into two parts: "the personal unconscious and the collective unconscious." The personal unconscious was defined as: "the 'concentration' of displaced manifestations. The collective unconscious, on the other hand, has been described as having a universal nature and containing images of the same content and behavior for all people. The content of the individual unconscious is "emotionally colored complexes", it is the "collective unconscious" that is emotionally colored complexes [10, 82]. This means that the two repeat each other. From this conclusion of the scientist, we can conclude that an archetype is an image that is constantly repeated everywhere in the course of historical development, when creative imagination is fully recognized. In fact, this is a mythological image. According to Jung, "if we study these images with real care, we will find that they were formed under the influence of countless experiences of our modern ancestors" [10,82]. In other words, the archetype – myth, fairy tale, belief, and sometimes legends reflected in reality through stories. This conclusion is stated in the two-volume encyclopedia "Myths of the nations of the world"...archetypes act as the structure of the primary images of the collective unconscious imagination and the category of symbolic thought, which, according to Jung, organizes appearance" [11, 110].

Archetype is a concept based on the definition given by the Swiss scientist Carl Gustav Jung, which is derived from the Greek word "archetype" – "primary image". The reason for this is that K.G. Jung was one of the first to study the archetype, from the point of view of any science, and was the first to define and introduce it into science. This includes the statement of S. Muller: "Carl Gustav Jung, who was the first to begin to study the archetype and introduced it to science in 1912. Then many scientists tried to unravel the mystery of the archetype..." – [12, 202], in addition, E.A. Bennett in his book called "What happened to Jung?" says "...he introduced the concepts of extraversion and introversion, the terms complex, archetype, individualization and the collective unconscious" [13, 7].

K.G. Jung is guided by the idea of "revealing the secret of the human personality" before expressing the idea that in order to study personality, it is necessary not to focus only on his consciousness.

Jung's "personal unconscious" was caused by Freudian understanding. This understanding is supported by Jung, but after his own time – consuming experimental research, he supplemented it with the concept of the "collective unconscious". Just as the term was initially misinterpreted, it is now misunderstood. Many confuse it with group consciousness, with the insane actions of grouped people. Unlike the personal unconscious, the peculiarity of the collective unconscious is that it is not a personal perception. No matter how smart a person is, most of the concepts in his mind do not differ from the concepts of other people, because all concepts in the human mind have a common foundation. Jung interprets this

statement as the "collective unconscious" [13, 60].

Specifically, the collective unconscious consolidates as the result of the ancient experience of living in modern people. In addition, they leave behind a memory of the past, an archetypal memory. According to Jung's interpretation, the personal unconscious consists of "complexes", while the "collective unconscious" consists of an "archetype", which is, a primary type. Further, he talks about the similarity of archetype and intuition, and explains that the subconscious image of intuition – can be recognized as archetype.

To carry out his experience related to the archetype, Jung and his followers J. Campbell, E. Neumann et. used the myths of the nations of the world. A very important place here is occupied by Jung's opinion about the metaphorical nature of archetypes, and not allegorical ones, like Freud's. As the most important mythological archetypes, Jung distinguished primarily the archetypes "mother", "child", "shadow", "animus" and "anima", "wise old man".

"Mother" means the eternal and indelible unconscious. "Child" - the collective unconscious, symbolizing the beginning of the awakening of the individual (but associated with the differentiation of the primary unconscious, as well as the "antipathy" of death and new birth). Well-known archetypes among them are anima and animus. The concepts of anima and animus were used by K.G. Jung to describe the "eternal images" of the experience of tenderness and courage, feminism and masculinity. Anima and animus are female and male images that are inherited in the ancient system of life and transmitted by the descendants of ancestors. These images are unconsciously shown (transferred) to another person, belong to the basis of the opposite sex and contribute to the emergence of feelings of love and hatred. They are archaic forms of mental phenomena, often referred to as "souls" in their totality and integrity.

The scientist believed that Anima and Animus will lead to the spirit of forgotten ancestors. The way they work is to think and feel, recognize life and the world, the gods and people. Both archetypes have fatalism that can lead to tragic consequences. Their image is so stranger to modern man, explaining to their minds often explained that they are equal to psychosis.

Another type of archetype used by Jung is a shadow archetype. That is, in to unconsciousness, it reflects the contradictory of human mental structure with minor signs. Initially, any person is in the form of differential integrity, potentially living in the form of a specific fact. In the case of physiological and spiritual development, this integrity is differentiated and is divided into parts. Ego appears within a human, which will be "unconscious" from the same time as it is to grow. Also, it forms unconscious images, intersections and traumatic experience, sublimity and complexes. The complexes are independent and reasonable. They associate some size of mental energy and have their own will. Jung used the term "shadow" to mark the mental truth that can be relatively understood at the level of understanding, but it is

much more difficult to understand it in practice and theoretical understanding. He wanted to show unseparables that show most of people. The same contrast is found in the works of other scientists.

And "smart old" is a high spiritual synthesis that coordinates the world of counting and unconsciousness.

The role of the concept of archetype in culture and folk art is special. On the basis of K.G. Jung's theory of the collective unconscious, the concept of "cultural archetype" was formed. The scientist explained this theory by the fact that the concept formed in the intuition of one person is also in the intuition of all people, because each concept has its own origin [2, 123].

In addition to the "analytical psychology" of K. Jung, the teachings on the archetype were comprehensively developed in Vygotsky's "cultural-historical theory", J. Cooli's "symbolic interactionism" and the concepts of cultural value-the symbolic system.

At the same time, the question of distinguishing the differences of the collective unconscious in the mentality of the individual psyche and society was asked by K.G. Jung's student J.Henderson made clear. In his work "cultural unconscious" he highlights the area of "historical memory", which lies in the "cultural unconscious" – between the collective unconscious and the model of modern culture. It (historical consciousness) can equally encompass consciousness and unconscious, and defines a "type of identity" based on the archetypes of the collective unconscious, which are mobilized to shape the myths and traditions of a social group. J.Henderson pointed out that his teacher K.G. Jung, although he referred to this layer of the collective psyche, did not give him a personal definition. The cultural psyche explains that it lives in a tribal tradition, in its own family, where the child first absorbed its cultural orientation. It is sought about the need to combine the study of cultural forms and their archetypal origins [14, 155].

Thus, cultural archetypes are not just empty forms of manifestation, such as "possibilities", but historically formed representative cultural forms, symbols that are ready to a much greater extent in the psyche of an individual compared to archetypes of the collective unconscious. At the same time, they retain the features established by K. G. Jung: affective nature, regulatory function in social processes. But in certain cases, archaic syncretic archetypes can create individual archetypes as the culture becomes more complex and sometimes contrast with the culture.

The archetypal unconscious has not only been used in philosophy and psychology. Its formation brought a new subject of study in literature and art, that is, it initiated the study of the psychology of creativity and its laws. In particular, N. Frye, J. Campbell, M. Bodkin, E.M. Meletinsky and other scientists have made their influence on the development of psychological interpretation of literary works. E.M. Meletinsky developed Jung's teachings in his work "Poetry of myth". The scientist analyzes its manifestation in literature, noting that the archetype, which initially

received psychological content, began to follow the model of the literary archetype from the twentieth century, taking into account Jung's statement that among the many definitions given to the archetype (K.G. Jung did not give an unambiguous definition of the archetype) defines it as myth-building structural elements of the unconscious psyche. And states that it is possible to give a definition that archetypes are certain structures of the first images of the collective unconscious imagination and categories of symbolic thought that organize external manifestations [15, 62-63]. L.S. Vygotsky suggests to the reader about the need for special psychological research to understand the mechanism of mental influence of a work of art: "we have all the foundations to understand that with psychological loads there is no fundamental difference between the processes of people's and personal creativity" [16, 47]. At present, it can be said that the work of the author and the work of the team in most cases combine the archetypal part of the psyche that activates human activity. But, of course, the result of this activity is in many factors, has little to do with science. It is important here that already at that time the scientist distinguished collective psychology over individual psychology. Requires a careful consideration of the ratio of collective and individual, social and natural origins in the human psyche, which is realized in works of art. The study of the archetypal structure of a work of art is only one of the many aspects that systematically approach the problem of a comprehensive study of literary works.

An archetype in literary criticism is a pattern that the author takes to create an image or plot of a character, the original image or object of his imagination, if it is required by the author's thought, and if it is not needed – leaves it unchanged. More specifically, the literary archetype is the plots and motifs or images that are often repeated in folklore or literature. Bolshakova explains that the literary archetype is a "continuous", "generating model" that, despite being capable of external changes, accumulates in itself an unchanging value – meaning nucleus [17, 171].

Results. In the literature and culture of any people there is its own history. The origin of literature is folklore. For this reason, folk legends, fairy tales and other folklore works are an archetype. Legends have their own cosmic, anthropological, theogenic, calendar, eschatological types. Whatever the type of these, the main purpose is to describe the phenomena and mysteries of the world. And the main character in it is the owner of gigantic power. The main task assigned to him is to create life, protect his land and society from the owners of dark power, respect and preserve its traditions. An example of this is Prometheus. He is a popular character in Greek mythology, his bringing fire, which has become an archetype in the literature that follows him.

Not only Prometheus, but also heroes in the image of the owner of a giant power, which are found in other works of such world literature, form literary archetypal images. In world mythology, in addition to the image of a hero, archetypal images were created, such as a six-winged horse, a miraculous sword, a

Samruk bird, etc.

At the present stage of the development of science, the concept of "archetype" is becoming more complex, since the scope of the definition of the term is very wide, as is the practice of its use. In literary criticism, this concept works in several senses.

In the study of archetypes and legends, a number of concepts are used: mythologeme, archetypal pattern, archetypal formula, motive, archetypal qualities. Often the archetype is closely linked to the motive.

The concept of motivation as a simple narrative unit was first theoretically substantiated in A.N. Veselovsky's "Plot poetics". He was interested in the repetition of motives in narrative genres in different peoples. The motive was formed as the basis of the "poetic language", inherited from time immemorial. "By motivation, I understand a simple narrative unity. In the early stages of human development, in the unity of household and psychological conditions, such motivations were formed spontaneously. Veselovsky believed that motivations arise in each tribe in a situation independent of each other. "The sign of motivation is a figurative one – triplet system...", for example, an eclipse (the sun was stolen by someone), brothers vying for inheritance, vying for a girl. The scientist was looking for an answer to the question of what motivations could appear in primitive people. He studied the prehistoric lives of different tribes based on their poetic memories. After studying these formulas, he came to the conclusion that motivations are not an act of creativity. Creativity, according to Veselovsky, is reflected in the "combination of motives" [18, 499].

"A look at the unconscious" is the last work of K.G. Jung, a short time passed before his death in 1961. This work opens this publication, the rest of the sections of the book were written by the most famous students of Carl Jung. Published in 1964, after his death, this work is a well-known introduction to the analytical psychology that he created. We believe that this work is one of the first studies of human psychology from the very beginning to the very end. About the teaching of Carl Jung, D. Freeman notes that it is important: "it can be said that the teaching founded by Jung has expanded the world of modern psychology and made it more refined by people who are not related to this field, its well-known names of terms such as "extrovert" and "introvert" are considered the basis of it" [7, 16].

At first, Carl Jung, who was recognized as the founder of analytical psychology, later studied the archaic, mythological heritage, opened the way for the subsequent ones to analyze it at the literary and artistic level, clarified the fact that the psychology he was looking for should look for data related to some of the views of man and nature from mythology, and explained the psychological manifestations of the spiritual world of mankind. searches in the literature, indicates and predicts a new direction of research.

Summarizing Jung's understanding, an archetype is the first blueprint of an image created in the form of predictions based on human imagination. That is why

archetypes appear in people's literature and culture, works of art, and the world of fantasy. According to Jung, an archetype is not an image, but the first scheme of that image, the ultimate prediction, the first psychological illusion in the mind. This corresponds to the Greek word "archetype" which means "original type".

Conclusion. Therefore, the final form of the archetype does not represent any material or animal image in its state, but only creates and predicts its scheme. So how is the original image born? Can the answer be found in Jung? Of course, K. Jung left reasonable answers to this. It is written about him in the work "Myths of the world" that "the archetype clings to the mother's nourishment, and then fills it up, likening it to the growth system of the crystal" [11, 110]. That is, the conclusion that "The original image, the image has a complete meaning only when it absorbs the necessary qualities into the mind and is filled with the necessary things" [9, 110].

If we pay attention to this conclusion of the scientist and express our opinion: the archetype is primarily influenced by feelings, colors, imagination and symbols. The reason we say so is that an archetype is a representation, a scheme of the first images. A set of elements such as imagination, feeling, color and symbol, intuition, which turn that simple scene into a complete image. After all this passes through the filter of consciousness and enters the soul of a person, a close connection is established between the first scheme and the subsequent elements. And the archetype is the main core of this.

Literature

1. Наурызбаева З.Ж., Нұрпейісова Ш.Ә. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. 2-том. Мифология: құрылымы мен рәміздері. – Алматы, «Жазушы», 2005. – 568 б.
2. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Архетип и символ/ пер. А.М.Руткевича. – М: Ренессанс, 1991.- 485 с.
3. Пальялунго Т. Архетипы и пернатый змей. – Москва, 1992. – 350 с.
4. Большая советская энциклопедия. II том. – Москва, 1970. – 875 с.
5. Философический энциклопедический словарь. – Москва, 1983. – 840 б.
6. Философиялық сөздік. / ред: Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 б.
7. Юнг К.Г. Человек и его символы. – Санкт-Петербург, 1996. – 451 с.
8. Ждан А.Н. История психологии. – Москва, 1990. – 348 с.
9. Античная литература. – Москва, 1986. – 360 с.
10. Современный философский словарь. – М: Панпринт, 1998. – 890 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. 1-том. – Москва, 1987. – 680 с.
12. Мюллер С., Сергеева С.В. Супер развитие памяти и мышления у детей. / Сам себе психолог. – Питер, 2010. – 240 с.
13. Беннет Е.-А. Что на самом деле сказал Юнг?/ А.Галактионовна. Перевод с английского – М: Астрель, 2009. – 160 с.

14. Хендерсон Дж.Л. Психологический анализ культурных установок: перевод с английского. / Дж.Л.Хендерсон. – М: Добросвет, 2007. – 209 с.
15. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М:Наука, 1976. – 406 с.
16. Выготский Л.С. Психология искусства. / переизд. Марков А. – Москва, 2018. – 528 с.
17. Большакова А.Ю. Архетип – миф – концепт (рубеж XX – XXI вв.). Ульяновск, 2011. – 234 с.
18. Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов. Ленинград, 1940. – 595 с.

Ж.Ж. ЖАРЫЛҒАПОВ, Б.Е. СЫЗДЫҚОВА

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан, Қарағанды

ӘДЕБИЕТТЕГІ АРХЕТИП ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЮНГ ТЕОРИЯЛАРЫ

Аңдатпа. XX ғасырдың көптеген ойшылдары бүкіләлемдік мәдениеттің ортақ тарихы жоқ, әрбір тарихи-мәдени дәуірдің мазмұны мен мағынасы бір-бірінен алынбайды, оларды қоса да алмаймыз деген қорытындыға келді. Мұндай қорытынды қазақ әдебиетінің жаңаша мәдениетін қалыптастырудағы дәстүрлік мәдениетті зерттеуге үндеуге жол ашты. Бұл жолда сөз шеберлері психология, философия және мифология арқылы әлемді жаңа, жаһандық қабылдауға ұмтылды, және де барлық бағыттар ішкі әлемнің прототипіне айналды. Ғаламдағы кез-келген құбылыстың, жаңадан ашылып жатқан жаңалықтың да түпнұсқасы болады. Түпнұсқа деп отырғанымыз жер шарындағы барлық жаратылыстың бастауы, ол – архетип. Мақалада «архетип» ұғымның қалыптасуы мен ғылыми айналымға енуін швед ғалымы Карл Густав Юнгтың есімімен байланыстырылды және ғалымның архетиптер теориясына ерекше назар аударылды. Ғалымның «тұлғалық бейсаналылық», «ұжымдық бейсаналылық» ұғымдары мен «ана», «бала», «көлеңке», «анимус» пен «анима», «дана қария» архетиптеріне қысқаша сипаттама берілді. Сонымен қатар, «архетип» терминінің шығуы төңірегіндегі К.Г.Юнгке дейінгі және кейінгі ғалымдардың да маңызды пікірлеріне де назар аударылып, және оның әдебиеттегі қолданысы жөнінде әртүрлі зерттеулер мен тұжырымдамалар тұрғысынан қарастыруға ұмтылыс жасалады.

Түйін сөздер. архетип, ұжымдық бейсаналылық, әдеби архетиптер, К.Г. Юнг, бейсаналық, миф, мифологиялық образ, әдебиеттану.

Ж.Ж.ЖАРЫЛГАПОВ, Б.Е.СЫЗДЫКОВА

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Казахстан, Караганда

ПОНЯТИЕ АРХЕТИПА В ЛИТЕРАТУРЕ И ТЕОРИИ ЮНГА

Аннотация. Многие мыслители XX века пришли к выводу, что Всемирная культура не имеет общей истории, содержание и смысл каждой историко-культурной эпохи не сводятся друг к другу и не могут быть объединены. Такой вывод позволил обратиться к изучению традиционной культуры в формировании новой культуры казахской литературы. На этом пути мастера слова стремились к новому, глобальному восприятию мира через психологию, философию и мифологию, все направления стали прообразами внутреннего мира. Каждое явление во Вселенной, новое открытие, будет оригинальным. То, что мы называем оригиналом, является началом всего творения на планете, которое является архетипом. В статье формирование и введение в научный оборот понятия «архетип» связывается с именем шведского ученого Карла Густава Юнга, особое внимание уделялось его теории архетипов. Даны краткие описания понятий ученого «личностное бессознательное», «коллективное бессознательное» и архетипов «мать», «ребенок», «тьма», «анимус» и «анима», «мудрый старик». Были детально изучены труды ученых (написанные до и после трудов К.Г. Юнга), которые изучали происхождение термина «архетип», рассматривали его использование в литературе с точки зрения различных исследований и концепций.

Ключевые слова. архетип, коллективное бессознательное, литературные архетипы, К.Г. Юнг, бессознательное, миф, мифологический образ, литературоведение.

References

1. Nauryzbaeva Z.ZH., Nurpeisova SH.A. Alemdik мәдениеттану oj-sanasy. II-tom. Mifologiya: qurylymy men ramizderi. – Almaty, «ZHazushy», 2005. – 568 b.
2. YUng K.G. Ob arhetipah kollektivnogo bessoznatel'nogo //Arhetip i simvol/ per. A.M.Rutkevicha. – M: Renessans, 1991. – 485 s.
3. Pal'yalungo T. Arhetipy i pernatyj zmej. – Moskva, 1992. – 350 s.
4. Bolshaya sovetskaya enciklopediya. II tom. – Moskva, 1970. – 875 s.
5. Filosoficheskij enciklopedicheskij slovar'. – Moskva, 1983. – 840 b.
6. Filosofiyalyq sozdik. /red: R.N.Nurgaliev. – Almaty: Khazak enciklopediyasy, 1996. – 525 b.
7. YUng K.G. SHe lovek i ego simvol'y. – Sank-Peterburg, 1996. – 451 s.
8. ZHDan A.N. Istoriya psihologii. – Moskva, 1990. – 348 s.
9. Antichnaya literatura. – Moskva, 1986. – 360 s.
10. Sovremennyy filosofskij slovar'. – M: Panprint, 1998. – 890 s.

11. Mify narodov mira. Enciklopediya. 1-tom. – Moskva, 1987. – 680 s.
12. Myuller S., Sergeeva S.V. Super razvitie pamyati i myshleniya u detej / Sam sebe psiholog. – Piter, 2010. – 240 s.
13. Bennet E.-A. CHto na samom dele skazal YUng?/ A. Galaktionovna. Perevod s anglijskogo. – M: Astrel', 2009. – 160 s.
14. Henderson Dzh.L. Psihologicheskij analiz kul'turnyh ustanovok: perevod s anglijskogo / Dzh.L. Henderson. – M: Dobrosvet, 2007. – 209 s.
15. Meletinskij E.M. Poetika mifa. – M: Nauka, 1976. – 406 s.
16. Vygockij L.S. Psihologiya iskusstva. / pereizd. Markov A. – Moskva, 2018. – 528 s.
17. Bol'shakova A.YU. Arhetip – mif – koncept (rubezh HKH – HKHI vv.). Ulyanovsk, 2011. – 234 s.
18. Veselovskij A.N. Poetika syuzhetov. Leningrad, 1940. – 595 s.

Авторлар жайлы мәлімет:

Жарылғапов Жансая Жангазиевич – филология ғылымдарының докторы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Жарылғапов Жансая Жангазиевич – доктор филологических наук, профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Zharylgapov Zhansaya Zhangazievich – Doctor of Philology, Professor of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Сыздықова Бибі Ергазықызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан.

Сыздықова Бибі Ергазықызы – магистр педагогических наук, старший преподаватель Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Syzdykova Bibi Ergazykyzy – Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer of Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.01.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.13>**Б.Д. КЕРІМБЕКОВА**

Сулейман Демирель атындағы университет, Қаскелең, Қазақстан
(E-mail: bayan.kerimbekova@sdu.edu.kz)

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЮМОР МЕН САТИРА
(«Бонапарттың үйленуі» әңгімесі негізінде)

Аңдатпа. Аталған мақалада автор қазақтың көрнекті қаламгері Дулат Исабековтің шығармашылығы, жазушының дербес қолтаңбасы мәселесімен қатар, жазушы прозасындағы мінез сипатына қатысты жазылған іргелі зерттеулер мен ондағы маңызды пікірлерге сілтеме жасайды. Д. Исабеков шығармашылығына қатысты ғылыми еңбектерге кеңінен тоқталып, қаламгер әңгімелерінің зерттелу деңгейіне баға береді, бүгінгі күнде жазушыны қай қырынан зерттеу керек деген сұраққа жауап іздейді. Осы мақсатта мақала авторы жазушы, драматург Д. Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесіндегі юмор мен сатира мәселесіне басты назар аударады. Нақтырақ айтар болсақ, юмор мен сатираның әдебиеттегі адам жаның, мінезі мен болмысын көрсетудегі негізгі әдеби құрал екендігі, оны қолданудағы жазушы шеберлігі мен негізгі идеяны берудегі қызметіне теориялық талдау жасалады. Бұл тұрғыдан келгенде мақаланың өзектілігі анық байқалады.

Зерттеудің мақсаты – жазушы Дулат Исабековтің аталған әңгімесіндегі юмор мен сатираны қолданудағы шеберлігін, аталған әдеби категориялардың кейіпкер мінезін көрсетудегі әлеуетін әңгіме арқылы анықтау. Мақала авторы бір қарағанда юмордың мақсаты күлдіру сияқты көрінгенімен, оның астарында салмақты ой жататынын нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Д. Исабековтің әрбір кейіпкерінің юморының бір-біріне ұқсамайтындығын, авторлық қолданыстардан ұлт психологиясын тануға болатынын анық аңғартады.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері әдіснамалық ұстанымдармен, филологиялық тұрғыдан юмор, сатира, сатиралық образ, кейіпкер мінезі мен авторлық ұстанымға қатысты ғылыми-теориялық зерттеулер мен бірге әдебиеттану саласындағы тұжырымдамаларымен анықталды. Еңбектің практикалық мәні филология бағыты бойынша білім алушылар мен ізденушілер үшін жоғары болмақ.

Түйін сөздер: әдебиет, проза, сатира, юмор, мінез, образ

Кіріспе. Қазақтың қабырғалы қаламгері, белгілі жазушы-драматург Дулат Исабеков шығармашылығы – ұлттық әдебиетіміздің биіктігін

байқататын, қазақ прозасының әлемдік деңгейде иық тіресе тұра алатынын дәлелдейтін дүние. Дулат Исабековтің прозасы қай заманда болмасын жақсы оқылды. Автордың қаламынан туған «Шалдар», «Кемпірлер», «Қара шаңырақ», «Сүйекші», «Гауһар тас», «Бонапарттың үйленуі», «Әпке», «Екі жиырма», «Мұрагерлер», «Ескерткіш», т.б. сынды әңгіме-повестерімен қатар «Қарғын» романын оқырман әлі де іздеп жүріп оқиды. Қарымды қаламгер Әбдіжәміл Нұрпейісов өзінің бір пікірінде: «Дулат творчествосындағы жазушылық ұстанымына тән бір ерекшелігін айтпай кетуге болмайды. Ол – Дулаттың түптің түбінде кішкентай адамдардың тағдыры жөнінде үлкен бастауды Бальзактан алып, оны кейін орыстың ұлы жазушылары Гоголь, Достоевский, Чехов, Горькийлер мейлінше жеріне жеткізіп, жан-жағынан алып, кең қамтып жазып еді. Оны бізде, кезінде өзінің әңгімелерімен Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, енді бүгінде Дулат Исабеков әлем әдебиетінде үлкен орын алған осы тақырыпты атақты үш повесі «Дермене», «Сүйекші», «Тіршілікке» бірыңғай арқау қылып алып отыр» деген болатын [1].

Дулат Исабеков шығармашылығы хақында қазақ әдебиеттану ғылымында біршама ғылыми-теориялық еңбектер, кандидаттық диссертациялар жазылып, сыни-әдеби зерттеулер жасалынды. Жазушының дербес қолтаңбасы, повестеріндегі ұлттық мінез сипаты, прозасының көркемдік әлемі, т.б. тақырыптар арнайы зерттеу нысанына айналды. Біз аталған мақаламызда Д. Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесіндегі юмор қолданысын анықтап, оны комедияның бір элементі ретінде ой ұшқырлығы, абсурд, сарказм, сатира, ирония сияқты концептілермен қатар қойып қарастырамыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Юмор тарихы сонау көне дәуірден бастау алады. Ф. Иврарард аталған терминнің адамның көңіл-күйін оның қаны, лимфасы, өт жолымен байланысты зерттеген Гиппократтың медициналық теориясында ұшырасатынын жазады. Орта ғасырда юмор термин ретінде ағылшын тіліне француз тілінен еніп, ең алдымен, физиологиялық-патологиялық өлшем ретінде қолданылған екен. Р. Эскарпиттің пікіріне жүгінсек, француздар *humeur* / *humor* дихотомиясын XXVIII ғасырдың соңында ғана ажыратады. Осылайша медицинадағы юмор түсінігі мен рационалды механизм ретіндегі юмор бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Ағылшын тілінде мұндай тілдік айырмашылық байқалмайды, латынның *umor* сөзінен келіп, екі ұғымды да қамтиды.

XXVII ғасырда «юмор» термині ақырындап комедиялық сипат иеленіп, нәтижесінде күлкі әкелетін, күлдіретін адам *humorist* деп аталатын болған. Осылайша, юмор күлкілі оқиға немесе ерекше қызықты факт айту өнері ретінде қарастырыла бастады. Ал жек көру мен мазақтау болса нашар юмор ретінде талданады. Сол уақыттағы моралистер ызалы күлкінің орнына «дұрыс ниетті күлкі» терминін қолдануды ұсынады, дегенмен кейін бұл ұғымның

барлығы юмор сөзінің аясына топтастырылды. XIX ғасырда «юмор» сөзінің жағымды коннотациясы философиялық сипатқа ие бола бастайды. А. Шопенгауэр юморда артистизм мен поэтикалық мінез басым екендігін айтады. Ол Германияда XIX ғасырдың алғашқы жартысында «юмор» терминінің комикалықтың синонимі ретінде қолданыла бастағанын анықтайды [2, 282].

Сатира мен юмордың поэтикасын зерттеуде белгілі орыс әдебиеттанушылары мен ғалымдарының да еңбектері бар. Олардың қатарында Я. Эльсбергтің, Л. Тимофеевтың, М. Бахтиннің, Ю. Борьевтің, Ю. Маннның еңбектерін айтуға болады. Ал қазақ әдебиеттану ғылымында Т. Қожакеев, М. Тілеужанов еңбектерінде кеңес дәуіріндегі қазақ сатирасының даму кезеңдері, теориясы мен тәжірибесі мәселелері сөз болады. Б. Майлин, С. Торайғыров творчествосын зерттеу барысында әдебиеттанушылар Б. Кенжебаев, Т. Нұртазин, т.б. еңбектерінде сатира мен юмор поэтикасына байланысты тұжырымдар кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі сатира мен юмор поэтикасы- өзіндік ерекшелігі бар, бастауы әріде жатқан, даму үрдісіндегі дәстүрлі құбылыс болып табылады. Мұның бастауы өзіміздің фольклорымызда жатыр.

Талқылау мен бақылау. Юмор мен сатира – әдебиетте ғана емес, театр, кино сынды өнердің өзге де түрлерінде автор идеясын жеткізуші көркемдік категория ретінде біршама зерттелінді. Юмор дегеніміз - сөзбен, сөздің уытымен күлдіру. Әдебиеттанушы теоретик ғалымдар юмордың парадокс, ирония, оксюморон немесе сөз ойнату, пародия, сатира, сарказм, тағы басқа түрлерін ажыратып көрсеткен. Юмордан анекдот немесе әзіл-қалжың, монолог, диалог, каламбур секілді әдеби формалар туады. Юмордың ең бір сирек кездесетіні, жоғары ойлау қабілетін талап ететіні - интеллектуалды юмор.

Көптеген ғалымдар арасында юмор мен тапқырлық (остроумия) бір ме, қайсысы бірінші пайда болған? деген мәселе төңірегінде дау бар. Зерттеулердің көбі генеологиялық аргументке сүйене отырып, юмордың тапқырлықтан пайда болғандығын, солайша оған «қуаныш» деген семантикалық реңк бергендігін айтады. Р. Эскарпит бұл идеяны былайша түйіндейді: «Тапқырлық юмордың әкесі болған. Кейінірек юмор ойұшқырлығынан және өзге де компоненттерден құралды[3, 41]. Көркем образ - өнердің спецификасы мен мәнін айқындайтын маңызды эстетикалық категориялардың бірі. Өнердің өзі көп жағдайда образбен ойлау ретінде түсіндіріледі. Адамдардың әу бастан-ақ нақты образбен ойлағанын, ал абстракты ойлаудың одан кейін пайда болғандығы жөнінде Дж. Вико өзінің «Основания новой науки об общей природе наций» (1725) атты еңбегінде айтқан екен. «Образды ойлау» адамзаттың әлемді тануының негізін құрайды. Демек, көркем образ белгілі бір құбылыстың нақты-сезімді көрініс табу формасы.

Әр халықтың күлкі, қалжың туралы таным-түсінігі әр түрлі, әзілді қабылдау реакциясы да өзгеше. Қазақы қалжың – астары терең, мәдениетті

қалжың. Қазақ халқында күлкінің түрі өте көп. Мәселен, арзан күлкі, дарақы күлкі, орынды күлкі, риясыз күлкі, арсыз күлкі, т.б. Сонымен бірге ешкімге зияны жоқ таза күлкілер болады. Әдебиетте осындай күлкілі, аңғал тіпті кейде әпенделеу кейіпкерлер бар. Мұндай кейіпкерлерді жазушы Дулат Исабековтің прозасынан жиі ұшыратамыз. Д.Исабековтің юморлық образ сомдаудағы қолтаңбасы ешкімге ұқсамайды. «Юморлық образ - күлкілі кейіпкер; юмор - өмірдегі кісі күлерлік құбылыстардың өнердегі сәулесі. Күлкі жоқ жерде юмор да жоқ. Ал күлкіні әшейін жеңіл-желпі нәрсе деуге болмайды» [4, 130]. Әңгіме, роман жанрларымен қатар халық ауыз әдебиетіндегі күлкі, әжуа феномендері де бар. Ертегілердегі күлкінің кейбір мәселелері, жан-жануарлардың мінез-құлқы айнымас адам мінезіндей екендігі, олардағы астарлы сықақ мазақтар сипаты да мол екендігі бізге мәлім. Аңыздардағы күлкі психологиясы, жағымды бейнелер - Жиренше шешен, Алдар Көсе, Тазша бала, Қожанасырларға тән ащы сатира, өткір мазақ, әзіл-күлкі, келеке - қазақ күлкісінің табиғи байлығын танытады. Бұл - жай ғана күлкі емес, астарлы күлкі.

Д. Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесі – оқырманын тосын сюжетімен, тың шешімімен, кейіпкерлерінің әдеттен тыс оспадар, күлкілі қылығымен баурап алатын шығарма. Шығарма басталғаннан-ақ оқырман қолына алған шығарманың зеріктірмесін байқайды. «Балаға ат қоюға келгенде қазақтан өткен «нахал» ешкім жоқ. Олар дүниежүзілік есімдердің қожасындай оның төбесіне шығып отырып алады да, «мынау ананыкі екен, мынау мынаныкі екен» деп бас қатырып жатпай, қайсысы аузына түссе сонысын алып баласына жапсыра салады. Ол есім жақсы ма, жаман ба, қазақ топырағына үйлесе ме, үйлеспей ме, үйлесе қалған күнде дәл соның баласына келісе ме, келіспей ме – онымен ісі де болмайды» [5, 174.] деген жолдарды оқығанда бір езу тартып алған боларсыз.

Автор алғашқы сөйлемнің арқалар жүгі ауыр екенін жақсы біледі. Сондықтан да ауызекі тілде қолданылатын «нахал» деген орыс сөзін қазақтың сол кезеңдегі рухани ахуалын таныту үшін мақсатты түрде қолданып отыр. «...Егер он миллион қазақты аралап шыға алсаңыз дүниежүзіндегі барлық ұлттар мен тайпалардың аттарын түп-түгел кездестіре алатыныңызға кәміл сенемін» [5, 174.] деген сөйлем оқырманын одан сайын ынтықтыра түседі. Бір қарағанда юмордың мақсаты күлдіру сияқты көрінгенімен, оның астарында салмақты ой жатады. Күлдіре отырып ойланту - кез келген қаламгердің қолынан келе беретін оңай шаруа емес. Д. Исабековтің әрбір қалжыңынан, кейіпкерінің аузына салған әзілдерінен халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, психологиясын тануға болады. Жазушының юморы мен сатирасын ажырату қиын, өйткені, автордың сөйлемі юмормен басталып, сатирамен аяқталып жататын сөйлемдері көп. Сонымен қатар ашулы, ызалы күлкілер болады. Мұндайды сатира дейміз. Латыннан тамыр тартатын сатира ұғымы ерте заманнан ақ белгілі. Сатира – аяусыз сынау, мінеу, сөзбен түйреу. «Сатира садағы», «сатира инесі» деген

тіркестердің шығауының себебі де осында жатса керек.

Д. Исабеков шығармашылығын зерттеуші А.Таңжарықова қаламгер прозасының көркемдік әлеміне арнаған зерттеу еңбегінде: «Жазушы шығармаларында («Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі», «Талахан - 186», «Қара шаңырақ», «Кемпірлер», «Ай Петри ақиқаты», «Шойынқұлақ», т.б. көбіне қоғамды әлеуметтік тікелей айыптау, сынау, мінеу жоқ, керісінше салқынқанды әңгімеші ретінде көрініп, кейіпкерлерін әлеуметтік психологиялық жинақтауға бас ұрады [6, 17], - дейді. «Бүкіл республика шетелдік аттарға біршама тояттап, басын астаудан көтеріп, күйіс қайырып тұрған шақта «Жиделі» колхозына бұл науқан енді ғана жетіп еді. Жалпы, бұл ауылға жаңалық біткен жұрттың ең соңынан жететін әдеті, тіпті, совет үкіметі де Сырдан кешіп өтіп, Алланың уысындағы алыс ауылды табамын дегенше де екі жыл жүрген. Совет үкіметі дегенді бұл ауыл кенеттен естіді» [5, 175]. Сатираға ашық жақтырмау, ызалы күлкі, кейде гипербола, литота тән десек, автор осы сөйлеммен дерексізге жан бітіріп, аяусыз бір шаншып алады.

Нәтижелер. Зерттеушілер Дулат Исабеков әңгімесінде қазаққа ғана тән, қазақтың тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен, салт-санасынан, т.б. ерекшеліктерінен ақпарат беретін сатиралы реалиялар жиі кездесетінін байқаған. «Реалия – белгілі бір ғана ұлттың өміріне, тұрмысына тән олардың материалдық, рухани мәдениеттерін және тарихи-әлеуметтік дамуын көрсететін сөздер мен сөз тіркестері» [7, 190]. Мәселен, «Бес қанат қара үйдің алдында қатпа қара кемпір жайбарақат жабағы жазып отырған, екі атты жерден шыққандай табан асты сау ете қалды. Сау ете қалды да ал кеп бұның аты-жөнін, әкесінің атын, қайдан шыққанын, кімнен туғанын, кіммен тұратынын, саяси көзқарасын, бала-шағасын түп-түгел сұрап шықты. Сұрап болған соң: «енді сіз совет адамы боласыз» деді де, аттарына отырып басқа үйлерге кетті. Қара кемпір түкке түсінбей қалды. Феодализм кезінде түткен жүнін социализм кезінде де жалғастырып, қаннен-қаперсіз отыра берді. Бүтін бір дәуірден бүтін бір дәуірге жүн түтіп отырып-ақ аттап кеткенін ол ойлаған да жоқ» [5, 177]. деген үзіндідегі бес қанат қара үй, қатпа қара кемпір, жабағы жазу, табан асты сау ете қалу, жүн түту сынды тіркестер қазаққа тән, қазақы мінезден, тіршіліктен хабар беретін ұлттық калориялы қолданыстар.

Л.Н. Стефанкованың еңбегіне сүйенсек, «Адамның жас ерекшелігі, гендер, әлеуметтік орта, кезең, мәдениет, өркениет сияқты факторларға байланысты юмор түрлі формаға ие болады [2, 29]. Юмор тек бір ғана саланың аясында қарастырылмайды, ол психология, социология, педагогика, әдебиет теориясы, лингвистика, т.б. сынды антропоэлекті ғылымдардың да зерттеу нысаны бола алады. Аталған ғылымдар юмордың инициаторы кім, ол қандай қызмет атқарады (әлеуметтік, тұлғааралық, идеологиялық, саяси), т.б. ракурстан қарап, юморға академиялық және бейресми анықтама беруге тырысады. Бұл турасында Дж. Фарбер өзінің «Әдебиет пен өзге де өнер

түрлеріндегі юморды зерттеудің теориялық негіздері» атты еңбегінде «Юмор әлдебір тылсым дүние ретінде қала береді. Мүмкін, адамдардың көбі, тіпті гуманитарлық пән оқытушыларының өзі юмор теориясына көп тоқталмайды, оны тек адам өміріндегі бір факт ретінде қарастырады» дейді [8, 68]. Расымен де, қандай да бір қаламгердің шығармаларындағы юморды қарастырғанда юмор теориясының жеткілікті деңгейде зерттелмегендігін байқаймыз.

Д. Исабеков «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде Кеңес кезінде белгілі бір саяси себептермен қазақы салт-дәстүрлердің ұмыт бола бастағанын, адамдардың қазақы атаулардан қашқақтап, орыс немесе шет тілдерден ауысып келген кірме есімдерге құштар болуы «сәнге айналғанын», қоғамдық сананың мәңгүрттену үрдісін анық көрсетеді. «Жазушының қай шығармасын алсақ та – нағыз қазақи өмір, қазақи шынайылық, қазақи тұрмыс-тіршілік, қазақи таным-түсінік, бір сөзбен айтқанда, қазақилықтың иісі аңқып тұрған ұлттық бояуы қанық туындылар [9, 32]. Алайда, жазушы қазақылықты дәріптеуден гөрі қазақтың бойындағы еліктеушілік, аңғалдық, орынсыз ұялшақтық, мақтаншақтық, еріншектік сынды жағымсыз қылықтарды сарказмның сын садағына іліп отырады.

«Сол қатпа қара кемпірдің бүгінгі ұрпағы Әбдәшім қазір осы ауылда падашы. Оның он бір баласы бар, бесеуі қыз, алтауы ұл. Соның алтыншы ұлы, яғни, ұлдан кенжесі туғанда бүкіл ауыл боп оның атын бір ауыздан Бонапарт қойды. Баяғы осы ауылда алғаш пайда болған орысша боқтай алатын мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы бұл баланы осылай атаса өте дұрыс болады деп шешті. Бонапарттың кім екенін біліңкіремей бір топ қиқы-жиқы қазақ дағдарып қалды. «Бонапарт – француз деген елдің патшасы. Олардың күшті әскері болған, бұл соның командирі,– деп дәлелдеді ол ойын» [5, 176]. Бас кейіпкердің есімінің Бонапарт қойылуы да «қазақша есімнен жеріну» үрдісінің тілдегі бір аянышты көрінісі деуге болады. Алайда жазушының осындағы «орысша боқтай алатын мұртты», «бір топ қиқы жиқы қазақ» деген тіркестері сатиралық образға айналып шыға келген.

«Күлкі –наным-сенімдер мен қателіктерге қарсы күресетін ең күшті және тиімді өнер құралдарының бірі. Осындай қуатты құралды қаламына серік етіп, әдебиет әлемінде өмірдің кемшін тартқан тұстарын көрсету үшін, түрлі ұнамсыз көріністер мен мінез-құлықтарды астарлы қалжыңмен сынау мақсатында әзіл-қалжың, жеңіл юморды кеңінен қолданған жазушылар аз емес» [10, 32]. Алайда, Д. Исабеков сол замандағы айдаладағы кішкентай ғана қазақ ауылындағы осындай «жаңаруды» тек есімдердің жаңалануы арқылы ғана көрсетпейді. Бонапарттың «қызығы» мұнымен бітпейді. «Әбдәшімнің сол кенже ұлы үйленетін бопты деген хабар шыққан кезде шағын ауылдың жігіттері бір дүрлігіп қалды. Дүрліккенде, үйленген адамды көрмей жүргендіктен немесе Бонапарттың жігіт болғанына керемет қуанғандықтан емес, просто тойдың арақсыз өтпейтінін ойлап қуанысты. ...Қысқасын айтқанда, бір айдан кейін

келіншек әкелетін боп отырған Бонапарт сүндетке отырғызылмаған боп шықты [5, 178 б.]. Қазақтың арғы бергі заманында баланы сүндетке отырғызуды ұмытушы ма еді? Мұсылман қауымында ата-ананың парызының бірі саналатын бұл міндетті ұмыту – қазақтың қазақылығынан ажырай бастағанын көрсететін трагедия. Автор бір кейіпкер басындағы «ерекше» жағдайды әжуалай, күлкімен көмкере отырып, сол замандағы қазақтың орынсыз дарақылығын, тамырынан ажырап, тектілігін жоғалтып бара жатқанынан қауіптенеді. Осы үзіндіде жазушы «Дүрліккенде, үйленген адамды көрмей жүргендіктен немесе Бонапарттың жігіт болғанына керемет қуанғандықтан емес, просто тойдың арақсыз өтпейтінін ойлап қуанысты» деп аузына арам асты тигізбеген қазақ қауымына арақтың дендеп еніп кеткенін анық көрсетіп кетеді. Түсіне білгенге, түйсіне алғанға бұл да айығуы қиын дерт екені белгілі.

«Сөйтіп, ауылдағы «төтенше комиссияның» шешімі бойынша Бонапарт сүндетке отырғызылатын болды. Ол көп ұзамауы тиіс, бүгін, лажы болса жұмыстан шақырып келіп түске шейін-ақ тындырып тастау керек деп шешілді. –Әбден жазылғанша жатсын, –деді Вьетнамбек Бонапарттың халін өз көзімен көріп тұрып. –Есейген кезде... бұл деген... қиын болады. Нишево! – Ол көзі балпыып жатқан Бонапарттың шашын ұйпалап қойды. –Менің... әйелімнің ағасы... үй... үйленген соң барып нетілген... оған қарағанда сен... сен қайда-а... енді үйленгелі ғана жатсың...»

Жазушы бұл мәтінде әдеби тілдің сөйлеу нормаларына жатпайтын, ауызекі тілге тән қарапайым сөздерді арнайы қолданған. Ғалым Р. Сыздық жазушының бұндай шешімдерге не себепті баратынын былайша түсіндіреді: «Кейіпкерді жазушы әдетте өз заманының немесе өмір сүрген кезеңінің тілімен сөйлетеді, сондай-ақ кейіпкер өзінің мінезіне, алған тәрбиесіне, өскен ортасына, жасына, әлеуметтік орнына сай сөйлеуі қажет» [11, 60]. Дулат Исабековтің аталған әңгімесі көлемі шағын болғанмен, көтерер салмауы ауыр шығарма. Мұнда тек бір ғана Бонапарттың басынан өткен жағдай суреттелмейді. Бонапарт - типтік бейне. Қазақтың біреудің қаңсығын таңсық қылатын мінезін, соқыр сенімін, еліктегіштігін өзіне тән стилімен шынайы бере білген.

Бонапарт бір жеті жатты – жазылмады, екі жеті жатты – жазылмады. Бонапарттың жайы ағайын-туысты шынымен әбігерге түсірді. «Комиссияның» шешімі бойынша Бонапарт молдаға қаралды, кешкілік ақ тауықпен аласталды, қара қой сойылып еті жұртқа таратылды, әулиенің басына түнетілді, үй сыртынан мылтық атылды. Бәрі зая кетті [5, 180 б.]. деген үзінді жоғарыда айтқандарымыздың анық мысалы бола алады. Шарасы таусылған ағайын туыс енді Бонапартты Кашпировскийге қаратпақ болып шешеді. Бүгінгі оқырманға Кашпировский есімі бейтаныс болуы мүмкін. Әңгімедегі Кашпировский кім? Кезінде теледидардан Кашпировский деген психотерапевт, қазақтардың арасына керемет емші ретінде танылған адам.

– Бір сағаттан соң орталық телевизиядан Кашпировскийдің сеансы беріледі. Ол деген нағыз әулие. Қырық жыл жатқан салды орнынан тұрғызып, таздарға шаш шығарып жатыр. Телевизорды Бонапарт жатқан үйге шығарайық. ...Кашпировский сөзін жалғастырды: «Мен аурулардың атын атамаймын. Менің сөздерімдегі белгісіз құдірет ауру атаулының бәрін өзі тауып жатады. Сеанс кезінде сіздер ештеңе ойламаңыздар, бойдағы кесел жайлы ұмытып кетуіңізге де болады. Сонда да сеанс құдіреті ауруды өзі іздеп табады...»

– Тұмшалап жауып апсың, ашып отыр, ашып отыршы, – деді Масақбай Бонапарттың үстіндегі жұқа көрпені төмен ысырып. –Ұялма. Еркектер ғана отырмыз ғой. Во, осылай...Ол Бонапартты жалаңаштап қойды.

...Әбдәшімнің үй-іші мен жақын туыстары Бонапарттың аман-есен жазылғанына қатты қуанып, Аллаға разылық білдіріп жұма намаз күні қара тоқты сойып той жасады. «Әуелі құдай, сонан соң Кашпировский! –деп Масақбай өзеуреп қоймады. –Оған телеграмма жолдамасаң адамгершіліктен айрыламыз». Кашпировскийге телеграмма жолданды кетті [5, 182 б.].

1990-2000 жылдарда Қазақстанның бар аймағына дерлік Кашпировский есімі мәшһүр болды. Дертiнен айыққысы келген көп қазақ теледидар алдына телмiрiп, соның жүргiзгер сеанстарын асыға күттi, қатысты, талай «мұғжизаға» куә болды. Қазақтың кей кейде бала сияқты көрiнген нәрсеге сенетiнiн автор осы бiр ғана Кашпировский емi арқылы аямай сынап өтедi. Әдебиеттегi юмор бейтарап термин ретiнде жағымды әрi жағымсыз коннотацияға ие. Ол кейде пародия, комедия, сатира, фарс сияқты әдеби жанрларды басып озып кетiп жатады. Юмордың мүмкiндiгiнiң молдығына қарай оның вербалды юмор, қара юмор, интеллектуалды юмор сияқты түрлерi жиi айтылады. Бұл тұрғыдан қарағанда, Д. Исабеков шығармаларында жиi кездесетiн юмордың бiрi - интеллектуалды юмор. Интеллектуалды юмор - нәзiк юмор. Интеллектуалды юмор деп қиялы ұшқыр, ойы терең, мәдениетi биiк адамдардың юморын айтамыз. Юмордың мұндай түрi атақты ойшылдардың еңбектерi мен қарымды қаламгерлердiң естелiк жазбаларынан жиi кездеседi. Зерттеушiлер Сократтың ойларын, Крыловтың мысалдарын, Линкольнның қанатты сөздерiн интеллектуалдық юмор барын байқаған. Қазақ әдебиетiндегi Қадыр Мырзалиевтiң қалжыңдарын, С. Адамбаевтың айтқандарын, Д.Исабеков шығармаларындағы кейiпкер аузындағы юморларды т.б. осы қатарға қосуға болады.

Әңгiмедегi бас кейiпкер – Бонапарттың портретiн сатиралық портрет деуге болады. Бонапарттың Кашпировскийге жазған «Аса құрметтi Анатолий Михайлович! Сiз – жер бетiндегi ең ұлы адамсыз. Сiзге дүниежүзiндегi әрбiр үй есiгiнiң алдына бiр-бiр ескерткiш қоюлары керек. Мен, Бонапарт, әке-шешемнiң салақтығынан үйленуге бiр ай қалғанда сүндетке отырғызылып едiм. Есебiмiз бойынша ары кеткенде бiр жарым жетiден соң жазылып, үйленуге жарап қалуым керек едi. Бiрақ жағдай бiз ойлағандай болмай шықты. Терiм жаман ба, әлде Рәт ақсақалдың ұстарасы дезинфекцияланбаған ба, сүндетiм үш жетiде де

жазылмай қойды. Құдалар мен қалыңдығымның алдында енді масқара болғалы тұрған жерімде сіз мені құтқарып алдыңыз. Сіздің бір сеансыңыздан соң мен құлан-таза сауығып, атқа мініп шабатын болдым. Екі күннен соң қалыңдығымды әкелуге барамын. Сізге мың да бір рахмет. Қолыңыз тисе біздің ауылға келіңіз. Сізге табынушы — Бонапарт» деген хатынан Бонапарттың жасы жеткенмен, ақылы жетпей қалған аңғал саңғал болмысы, оның әке шешесінің салғырттығы, сол кездегі қазақ ауылындағы «Аңқау елге арамза молдалардың» әрекетін байқаймыз. Мұндағы психологиялық деталь мен гротестік, гипербола сынды көркемдік құралдар, авторлық ремаркалар, кейіпкер монологтары, кейіпкер репликасы комикалық әдістерге негізделген. А.В.Карасик юмордың қарым -қатынастың маңызды компоненті екендігін айта келе оның лингвистикалық әдебиетте әлі де толықтай зерттеліп бітпегендігін айтады [12, 23]. Аталған мақаланы жазу барысында юмор мен сатираның көркем қолданысының әлі де кешенді зерттеуді қажет ететіндігін байқадық. Сондай –ақ, Ресей тіл білімінде юморды күнделікті бейресми орынды қолданудың тиімді элементі ретінде зерттеулердің молдығын айта кетуге болады [13, 7].

Қорытынды. Дулат Исабеков шығармашылығына тән қасиеттердің бірі - юмор мен сатираны ұтымды қолдану. «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде қаламгер дәстүрден алшақтаған қазақ қоғамындағы кейбір келеңсіз оқиғаларды, адамдардың кез- келген нәрсеге оңай сенетін аңғал мінезін юморды шебер қолдану арқылы көрсете білген. Жазушының сюжет құраудағы ізденісі, оқиғалардың бір -бірімен қиысып, оқырманын еліктіріп әкететіндігі, ой, сөз тапқырлығы әңгімеден анық байқалады.

«Арада он күн өткен соң Әбдәшімнің жұртында қалған қараша үйдің сыртқы жағына қылжақбас жігіттер мынандай жазуы бар тақта іліп кетіпті: «Бұл үйде 1989 жылы 8 июль мен 28 июль аралығында Бонапарт сүндетке отырғызылған». Бұл жазуды көрген адам күлмей өтпейтін болды кетті [5, 183 б.]. Оқырманын күлдірте басталған әңгіме осылайшы күлдірте отырып аяқталады. Алайда, оқырман құр күліп қоймайды, ойланады. Жазушының юмор мен сатираны қолданудағы мақсаты да осы болса керек.

Әдебиеттер

1. Нұрпейісов Ә. Исабеков әлемі // Қазақ әдебиеті, № 9 (87), - 2017
2. Стефанкова Л.Н. История становления концепта "юмор" в аспекте его отграничения от смежных явлений // Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 10 (40) – 2014.
3. Основы литературоведения. Под редакцией В.П. Мещерякова. – Москва; Дрофа, 2003. – 343с.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2002. – 465 б.
5. Исабеков Д. Бонапарттың үйленуі: Әңгімелер. – Алматы: Жазушы, - 2002. – 257 б.

6. Таңжарықова А.В. Д. Исабеков прозасының көркемдік әлемі. Кандидаттық диссертация. Алматы, 2008. – 372б.

7. Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 2014. – 316 б.

8. Farber J. Toward a theoretical framework for the study of humor in literature and the other arts // Journal of Aesthetic Education. № 41(4), - 2007. P. 67-86. DOI: [10.1353/jae.2007.0035](https://doi.org/10.1353/jae.2007.0035)

9. Аккузова А.А. Д. Исабековтің мәтіндерінде қолданылған рухани құндылықтарды бейнелейтін тілдік деректердің коммуникативтік мәні: Халықаралық «Әл-Фараби философиясы: мәдениет, тіл және әдебиет» конференция материалдары– Алматы, 2020. – 31-39 бб.

10. Тағудретова Б.Б. Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі// Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. N1, 2023. –Б. 261-266. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.21>

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, - 2014. – 296 б.

2. Карасик А. В. Лингвокультурные характеристики английского юмора. - Волгоград, 2001.

3. Сергеев А.А, Макарова Л.С, Одинцова Л.А. Исследование чувства юмора как элемента неформальной коммуникации // Вестник Волгоградского Государственного университета, № 2 (4), - 2012.

Б.Д. КЕРИМБЕКОВА

Университет Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

ЮМОР И САТИРА В ПРОЗЕ ДУЛАТА ИСАБЕКОВА (по повести "Женитьба Бонапарта")

Аннотация. В данной статье автор обращает внимание на творчество, уровень исследованности и особый почерк текста выдающегося казахстанского писателя Дулата Исабекова а также рассматриваются работы относительно описания характера человека в прозе автора делая отсылки на разные мнения. Широко рассматриваются исследования о творчестве Д.Исабекова и проводится оценка уровня исследованности, отвечая при этом на вопрос с какой стороны подходить к изучению его работ. Для этого автор обращает главное внимание на юмор и сатиру в рассказе "Женитьба Бонапарта" писателя и драматурга Д. Исабекова. Если говорить более подробно, то проводится теоретический анализ того как автор описывает и раскрывает душу, характер и натуру человека как средство используя для этого юмор и сатиру. В этом плане четко видна актуальность статьи.

Цель исследования – привести примеры и определить потенциал

раскрытия персонажей через юмор и сатиру. Автор статьи показывает на примерах как цель юмора бывает не только в том, чтобы рассмешить читателя, а зачастую имеет важный посыл. В статье явно раскрыто как не похожи друг на друга персонажи Д. Исабекова и как видна в них психология народа.

Методологические и теоретические основы исследования были определены методологическими принципами, с филологической точки зрения в области научно-теоретических исследований и литературоведения были основаны на определениях юмора, сатиры, сатирического образа и характера персонажей и принципов авторства. Практический смысл работы значителен для исследователей и обучающихся в сфере филологий.

Ключевые слова: литература, проза, сатира, юмор, характер, образ

B. D. KERIMBEKOVA

Suleiman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

**HUMOR AND SATIRE IN THE PROSE OF DULAT ISABEKOV
(based on the story "The Marriage of Bonaparte")**

Annotation. In this article, author draws attention to the works, the level of research and the special writing style of the outstanding Kazakhstani writer Dulat Isabekov, and also considers his works on describing the character of a person in the author's prose, making references to different opinions. Author widely considers studies on the work of D. Isabekov an assessment of the level of research carried out, while answering the question how to approach the study of his work. To do this, the author focuses on humor and satire in the story "The Marriage of Bonaparte" by the writer and playwright D. Isabekov. In more detail, a theoretical analysis is carried out of how the author describes and reveals the soul, character and nature of a person by using humor and satire. In this regard, the relevance of the article is clear.

The purpose of the study is to give examples and determine the potential for revealing characters through humor and satire. The author of the article shows examples how the purpose of humor is not only to make the reader laugh, but often has an important message in it. The article clearly reveals how different the characters of D. Isabekov are from each other and how the psychology of the people can be seen in them.

The methodological and theoretical foundations of the study were determined by methodological principles, from a philological point of view in the field of scientific and theoretical research and literary criticism, they were based on the definitions of humor, satire, the satirical image and the principles of authorship. The practical meaning of the work is significant for researchers and students of philology.

Keywords: literature, prose, satire, humor, character, image

References

1. Nūrpeisov Ä. İsabekov älemi // Qazaq ädebieti, № 9 (87), - 2017.
2. Stefankova L.N. Istorija stanovlenija koncepta "jumor" v aspekte ego otgranichenija ot smezhnyh javlenij // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, № 10 (40) – 2014.
3. Osnovy literaturovedenija. Pod redakciej V.P. Meshherjakova. – Moskva; Drofa, 2003. – 343s.
4. Qabdolov Z. Söz öneri. - Almaty: Sanat, 2002. – 465 b. 2.
5. İsabekov D. Bonaparttyñ üilenui: Äñgimeler. – Almaty: Jazuşy, - 2002 . – 257 b.
6. Tañjaryqova A.V. D. İsabekov prozasynyñ körkemdik älemi. Kandidattyq disertasia. Almaty, 2008. – 372b.
7. Älmetova Ä.S. Lingvomädeniettanu negızderı: Joğary oqu oryndary studentterine arnalğan oqu qūraly. – Almaty, 2014. – 316 b.
8. Farber J. Toward a theoretical framework for the study of humor in literature and the other arts // Journal of Aesthetic Education. № 41(4), - 2007. P. 67-86. DOI: [10.1353/jae.2007.0035](https://doi.org/10.1353/jae.2007.0035)
9. Akkuzova A.A. D. İsabekovtıñ mätinderinde qoldanylğan ruhani qūndylyqtardy beineleitın tıdık derekterdıñ komunikativtik mäni: Halyqaralyq «Äl-Farabi filosofiasy: mädeniet, til jäne ädbiet» konferensia materialdary– Almaty, 2020. – 31-39 bb.
10. Tagudretova B.B. Jazuşy Marhabat Baiğüttyñ iumorlyq şeberligi // Eurazia gumanitarlyq instituty habarşysy. N1, 2023. –B. 261-266. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.21>
11. Syzdyq R. Söz qūdireti. Köptomdyq şyğarmalar jinağy. – Almaty: El-şejire, - 2014. – 296 b.
12. Karasik A.V. Lingvokul'turnye karakteristiki anglijskogo jumora. - Volgograd, 2001.
13. Sergeev A.A, Makarova L.S, Odincova L.A. Issledovanie chuvstva jumora kak jelementa neformal'noj kommunikacii// Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo universiteta, № 2 (4), - 2012.

Автор жайлы мәлімет:

Керімбекова Баян Дәулетханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Сулейман Демирель университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Керімбекова Баян Даулеткановна – кандидат филологических наук, профессор университета Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан.

Kerimbekova Bayan Dauletkhanovna – candidate of philological sciences, Professor of Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.14>*А.П. ҚҰРМАНБАЙ¹ Ж.Б. СӘРСЕНБАЕВА² Е. ХУАТБЕКҰЛЫ³

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: aizhankurmanbai@gmail.com¹, s.zhansulu.kz@mail.ru², erema_k91@mail.ru³)

*ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР (А. Елгезек, Б. Қарағызұлы, Е. Жүніс шығармалары негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашылдық пен дәстүр сабақтастығын анықтау мақсатында екі мыңыншы жылдардан кейін шығармашылығы оқырман қауымға етене таныла бастаған қаламгерлердің өлеңдеріне талдау жасалды. Олардың өлеңдеріндегі соңғы тенденциялар мен әрбірінің стильдік ерекшелігіне жіті назар аударылды. Өлеңдердің синтаксистік құрылымы мен тілдік бірліктеріне және интонациялық құрылымына ерекше көңіл бөлінді. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың өлеңтануға байланысты ғылыми тұжырымдары негізінде ақ өлең және прозалық өлең түрлеріне мысалдар келтірілді. Өлеңдердің тек сыртқы формасы ғана қарастырылып қоймай, ішкі мазмұнына, тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне мән берілді. Өлеңдердің шумақтық ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Буын, бунақ, тармақ, ұйқас секілді ұғымдардың бұрынғыдан өзгерісіне мән берілді. Өлеңдердің құрылымына қоғамдық даму кезеңдерінің қалай әсер еткендігі анықталды. Зерттеу барысында қазіргі қазақ поэзиясындағы құрылымдық өзгерістерден бөлек әлемдік поэзиядағы соңғы кездері пайда болған тенденцияларға да назар аударылды. Ғаламтор мен технологияның дамуының әсерімен өлең жүйесінде пайда болған жанрлық ерекшеліктердің сабақтаса дамуы қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ поэзиясының даму сипаты мен ондағы жаңашылдық белгілері, поэзиядағы жанрлық өзгерістер екшеліп көрсетілді. Қазіргі ақындардың поэзияны түрлендірудегі соны ізденістері анықталды.

Түйін сөздер: поэзия, форма, стиль, модификация, ырғақ, ақ өлең, қара өлең, прозалық өлең.

Кіріспе. Қазақ поэзиясының тарихына назар аударсақ, тамыры тым әріде

* Мақалаға ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР13067815 «Қазіргі поэзиядағы модификация: стиль, ырғақ, форма» ғылыми жобасы аясында жазылды.

жатқанын білеміз. Сонау сақ, ғұн дәуірі, одан беріректегі тасқа қашалып жазылған жазулары – мұның бәрі де қазақ өлеңінің бастауы. Бірақ заман ағымымен толысып, түрлі өзгерістен өтіп, тек мазмұндық жағынан емес, формалық, ырғақтық жағынан талай өзгерістен өткен поэзияның бүгінгі пішімі мүлде бөлек кейіпке еніп келеді. Бұл – поэзияның жаңашылдығының белгісі. Десе де, ескі жанр саналатын поэзияда дәстүр жалғастығының да көрінісі бар.

Жалпы әдебиеттің өзгеруіне қоғамдық формацияның өзгеруі орасан зор әсер етеді. Бұлай деуімізге себеп: еліміз тәуелсіздігін алған соң төл поэзиямыздың ішкі мазмұнымен қатар сыртқы құрылымдық-ырғақтық формасы да түрлене түсті.

Қазіргі қазақ поэзиясында, оның ішінде поэзия өлкесіне екі мыңыншы жылдары келген буынның шығармашылығының көркемдік сипатында, ырғақтық, интонациялық құрылымында еркіндік айқын аңғарыла бастады. Бұл буын дәстүрлі жазу формасынан бас тарта отырып, түрлі эксперименттер жасап, поэзиядағы стильдік әралуандылықты тудыра алды.

Танакөз Толқынқызы, Тоқтарәлі Таңжарық, Ардақ Нұрғазы, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Мақпал Мыса, Бауыржан Қарағызұлы, Ырысбек Дәбей, Алмас Темірбай, Мақпал Жұмабай, Мирас Асан, Азамат Тасқараұлы және т.б. ақындардың шығармашылығы өзіндік формалық ізденістерімен ерекше назар аударарлықтай. Бұл аталған буын шығармашылығын интернет арқылы оқырман қауымға жеткізіп, классикалық өлең формасынан мүлде алшақтап, жаңа құрылымдағы өлеңдері арқылы қазақ поэзиясын түрлендіріп, жанрлық ерекшелігін арттыра түсті де.

Жоғарыда аталған ақындар қатарында классикалық, қара өлең үлгісінде жазатындар мен жаңашыл бағытта, көбіне ақ өлең үлгісінде жазатын екі топтың өкілдері қоса аталды. Әдебиетке екі мыңыншы жылдары келген ақындардың бір тобының шығармашылығына батыс поэзиясы мен музыкасының әсері болса, екінші бір тобы ұлттық таным мен тарихқа, халық ауыз әдебиеті үлгілеріне иек артса, кейбірі шығыс халықтарының поэзия стиліне ден қойды.

Бүгінгі қазақ поэзиясына қатысты байқалған тағы бір тенденция – ақындар ақ өлең, верлиберлер, прозалық өлеңдер мен графикалық суреттерді мазмұнды көркем түрде жеткізу мақсатынан алшақтап, жай эксперимент деңгейінде қалғаны аңғарылады. Өлеңдегі мұндай мазмұн мен форманың қабыспаған олқылығы оқырман қауымды қызықтырмай, әдебиеттен алшақтауына сеп болады.

Біз талдау нысанына алған жаңашыл бағыттағы, шығармашылығына ақ өлең және прозалық өлең үлгісі тән ақындардың өлеңдерінің басым бөлігінде ырғақтық жүйе сақталмайды. Әйтсе де, зерттеу барысында мұндай өлең үлгілерінің тақырыптық ауқымы өте кең екені байқалды.

Осы тұста қазіргі поэзиядағы формалық өзгерістердің пайда болуына ғааламтордың да әсері мол болғанын айта кеткен жөн. Ғаламтор дамуының

нәтижесінде қазіргі әдебиеттану саласында поэзиямен байланысты киберпоэзия және желілік әдебиет секілді ұғымдар пайда болды.

Әдістеме мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында поэзиядағы ырғақ, форма, стиль мәселелеріне байланысты түрлі теориялық еңбектерге шолу жасалды.

Қазіргі поэзиядағы жанрлық, стильдік жаңашылдықтарды бағамдау мақсатында өлеңдердің мазмұндық ерекшеліктеріне типологиялық салыстырмалы, сипаттау, жүйелеу, сондай-ақ құрылымдық ерекшеліктерін анықтау үшін лингвистикалық, стилистикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу барысында бүгінгі күнге дейін әдебиеттану саласында қазақ поэзиясының ішкі мазмұны мен тақырыптық-идеялық ерекшелігіне байланысты көптеген зерттеулер жүргізілгені, ал оның сыртқы құрылымдық және стильдік ерекшеліктеріне байланысты зерттеулердің тым аз екендігі анықталды. Әсіресе, қазақ поэзиясына екі мыңыншы жылдардан кейін келген ақындардың шығармашылығындағы стиль, форма, модификация мәселелеріне байланысты зерттеулер мен ғылыми мақалалар жоқтың қасы.

Мақаланы жазу барысында қазақ өлеңінің құрылымына байланысты З. Ахметовтің еңбектері басты назарға алынды [1], [2], [3]. Сонымен қатар қазақ өлеңдерінің құрылымдық өзгерістері мен оның даму үрдістерін анықтауға қазақ өлеңтануына байланысты зерттеулер жүргізген санаулы ғалымдар С. Негимов [4], А. Үсен [5], С. Ержанова [6], [7] сынды ғалымдардың еңбектері де бағдар болды.

Өзге де халықтардың өлеңдеріндегі заманауи тенденциялармен танысу мақсатында америкалық әдебиеттанушы Ричард Пуарьенің [8], Роберт Кроуфорд [9] және славян халықтарының қазіргі поэзиясын зерттеп жүрген неміс әдебиеттанушысы Хенрике Штальдің [10] еңбектері бағдар болды. Ал орыс ғалымдарынан В. Жирмунскийдің [11], А. Потебняның [12], О. Федотовтың [13] және т.б. ғалымдардың өлең құрылымына байланысты тұжырымдары талдау барысында негізге алынды.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы негізгі тенденцияларды анықтау мақсатында өлең өлкесіне екі мыңыншы жылдары қадам басқан: Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Бауыржан Қарағызұлы сынды ақындардың шығармашылығы талдау нысанына алынды.

Талқылау мен бақылау. Өлеңнің уақыт талабына сай мазмұндық жағынан да, құрылымдық жағынан да өзгеруі заңдылық. Әр дәуірдің өзіндік ерекшеліктері бар. Соған сәйкес қаламгерлер де ізденіс жасап, оқырманның талабымен санасып отырады.

Қазіргі таңдағы қазақ поэзиясы да жаңаша бір сипатқа ие. Тақырыбы, ондағы көтерілетін идея да, мазмұн да мүлде басқаша. Оның сыртқы формасы да бұрынғыдай Абай із салған қара өлең ұйқасынан өзгешеленіп келеді. Дәстүрлі ұйқас желісіне салып, оның ритмикалық, интонациялық құрылымын

бұрынғыдай сақтап отыру бүгінгі ақындарда сирек кездеседі. Өлеңнің ішкі мазмұндық бірлігін құрайтын эмоция, экспрессия, психологизм де басқаша.

Әдебиеттанушы Б. Майтанов «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм» атты мақаласында: «Қазіргі әдебиет ұраншыл әдебиет болып табылмайтыны мәлім. Бұл да тәуелсіздіктің демократиялық ұстанымдары әперген бағалы жетістік саналса керек. Әдеби үдерісте бұрыннан бері үстемдік етіп келе жатқан реалистік, романтикалық әдістер модернистік және постмодернистік, неореалистік бағыттармен толыса бастады», – дейді [14]. Ғалымның осында айтқан «Қазіргі әдебиет ұраншыл әдебиет болып табылмайтыны мәлім», деген тұжырымының жаны бар екенін қазіргі жас ақындардың өлеңдерін оқи отырып, көз жеткіземіз. Расында бүгінгі ақындардың өлеңінде адамның ішкі жан дүниесіне тереңірек үңілу, ірі детальдардан көрі ұсақ детальдарға мән беру, үлкен оқиғаларға емес, күнделікті тіршіліктегі қарапайым адамдар мән бере бермейтін жайттарға үлкен сипат бере жырлау басым. Қазақ әдебиетінде мұндай эстетикалық һәм құрлымдық өзгеріске Т. Медетбек, Е. Раушанов, Ж. Бөдеш, Н. Мәукенұлы, Т. Әбдікәкімұлы, Г. Салықбай, Ә. Ботпанов, Ә. Балқыбек, М. Райымбек, Ж. Әскербекқызы, С. Нұржан және т.б. сынды ақындардың шығармашылығы ерекше әсер етті. Бұл ақындардың шығармашылығындағы жаңашылдықты қазақ поэзиясына екі мыңыншы жылдардан кейін қосылған ақындар жалғастырды.

Көрнекті ғалым М. Базарбаев: «Поэзия өз дәуірінің поэзиясы болмай тұра алмайды және болуға міндетті», – деген А.В. Луначарскийдің сөзін дәйектей отырып, былай дейді: «Ал кімде кім өз дәуірінің болашақпен қабыстыратын айырым белгілерін тауып көрсете білсе, ол мәңгі өлмейтін ақын болғаны» [15:28]. Қазақ поэзиясында есімдері екі мыңыншы жылдардан кейін атала бастаған Танакөз Толқынқызы, Тоқтарәлі Таңжарық, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Мақпал Мыса, Бауыржан Қарағызұлы, Алмас Темірбай, Мақпал Жұмабай және т.б. ақындардың әрбірі өзіндік үнімен, қайталанбас стилімен, жаңалығымен келген ақындар.

Ақберен Елгезек осы буынның есімі ең жиі айтылатын, оқырманы көп ақындардың бірі. Оның шығармашылығының тақырыбы саналуан. Өлеңдері оқырманның жүрегіндегі сезімді дөп басып, ішкі жан-дүниесін ақтарып салатын қасиетке ие. Шығармашылығында ерекше бір мұң, күйзеліс байқалады. Бірақ бұл күйзеліс жанды жүдетіп, еңсені езбейді – қайта дөңгеленген дүниенің жылдамдығынан бір сәт қалыс қалып, өзіңнің ішкі әлеміңе бойлауға, өзіңмен-өзің сырласуға жетелейді. Ақын Тыныштықбек Әбдікәкімұлы ақынның «Калейдоскоп» атты өлеңдер жинағына жазған «Езу тартып күлген мұң» аталатын алғы сөзінде: «Бек лыпыған күлгін-жасыл жүзінде қас дұшпанның арам қаны алабөтен ырши безектеген ақ берендей Ақберендік сұмдық өткір күйзеліс», – деп оның өлеңдеріндегі мұңның өзгешелігін сипаттайды [16:3]. Ақберен Елгезек өлеңдерінде күнделікті өмір құбылыстары, адам және

адамның жаратылысы мен оның ішкі әлемі өзгеше кейіпте бейнеленгенінен бөлек, оның сыртқы формасы да өзгеше. Сол себептен де, ол поэзияға енді қадам басып, «ә» дегеннен-ақ өлеңдері баспасөз беттерінде тарағанда көпшілік оның шығармашылығын «батысшыл» деп сынап жатты. Соған қарамастан оның өлеңдері уақыт көшінен қалып қоймады. Оқырман жүрегінен ыстық орын алды – көзі қарақты халық өз бағасын берді.

Ақберен Елгезек өлеңдерінің ішінде ақ өлең ұйқасымен жазылғаны да, прозалық өлеңдер де, дәстүрлі ұйқаспен жазылғандары да бар. Кейбір өлеңдерінде ақ өлең мен еркін өлең категориясына жататын шумақтар да бар. Мәселен, «Тұман» өлеңінің бастапқы тармақтарында ұйқас болса, соңғы тармақтарында бастапқы ұйқас желісін сақтамай, еркін қалам сермейді, әр тармақтың бунақ саны әртүрлі өріледі:

Менің нала// -мұңымнан жаратылған – 11

дала – тұман...// – 8

Түкпірінде // тұманның // періште жүр, – 11

пейіш нұры // тамшылап // қанатынан... –11

Қалар ма екем // айырылып // тағатымнан, – 13

уақыт нұры // тамшылар // сағатымнан, – 11

нәрестенің іңгәсі // құмығады, –11

жусаннан // жаңа туған; – 7

Жұпар буы // шыға алмай // қауыздардан, – 11

Сөздер – // ауыздардан; – 6

күмәнді ойдың // айналып // құрбанына, – 12

Ес жатыр // бауыздалған..., – 7- деген тұсқа дейін өлеңнің ритмі сақталып келеді де, келесі:

О, сұмдық-ай, // көрініс // ауыр қандай! – 11

Көзі ақшия // тұншыққан // дауылдардай – 11

Аппақ тұман!// – 4

Тұманның түйсігінде// – 7

қаңыраған // қазақы // ауыл бардай..., – 11- деген жолдарда басқаша өлең желісіне түсіп кете барады. Ал соңғы:

Сіңіп барам // мәңгірген // ағайынға... – 11

Сынған сәуле // түседі орайыма. –11

Соқыр тұман // және Мен... – 7

«Мен» деппін ғой...// – 4

өзімнің де // тұманнан // жоқ айырмам..., – 11 – дейді [16:31].

Байқағанымыздай, өлеңнің алғашқы екі компонентінде бір ритм сақталып тұрғанымен, соңғы бөлікте сақталмаған. Сондай-ақ өлеңнің ұйқасы да әркелкі екенін буын сандарының өзі анықтап беріп тұр. Өлеңнің басым бөлігі 11 буынды болғанымен, қалған тармақтардың буын саны әркелкі болғандықтан өлеңнің ырғақтық жүйесі де сақталмай тұр. 4-6-7-8 буынды тармақтар 11

буынды бірінші тармақтардың мағынасына кірігіп, өлеңнің эмоционалды-экспрессивтілігін арттырып тұр.

Ақынның келесі «Депрессия» атты өлеңі ақ өлең үлгісімен жазылған:

Бұрын,

Көңілімнің бағында гүлдеп тұратын үміттер.

Көкірегімдегі нұр шашатын күдік те.

Түні бойы өлең жазып,

Таң алды

Жанарымда жай ойнаушы ед, жігіттер!.. Өлеңнің осы бір шумағының басында ұйқас-өлшем жоқ [16:46]. Ал келесі шумақтың алғашқы тармақтарында ұйқас сақталып, соңғы екі тармағында сақталмаған:

Кеше,

Талай-талай кітап оқып тартымды,

Ақыл-есім ойжетпеске талпынды.

Ондай кезде, мырзасынғандардың бетіне

Шашып кететінмін алтынды [16:46]. – Өлеңнің осы тармақтарында орын тәртібі де сақталмаған. Алғашқы екі тармақты: 4+4+3; 4+4+3 буыны құрайды. Ал келесі тармақтардың буын саны бір-бірінен мүлде алшак: 4+6+3; 2+4+3. Буындардың мұндай әркелкілігі Ақберен Елгезектің барлық өлеңіне тән дерлік. Яғни, оның өлеңдері қазіргі таңда көп кездесетін ақ өлең стилімен жазылған. Тағы бір Ақберен шығармашылығына тән ерекшеліктердің бірі – оның өлеңдерінде төрт тармақтан тұратын шумақтар көп кездеспейді. Оның шумақтары бірінен соң бірі тізбектеліп жалғасып кете береді және әрқашан бірінші тармақтың екінші тармақ мағынасын арттырып отырады. Тек ішінара екі тармақты өлеңдері кездесіп отырады (Мысалы, «Серт» өлеңі).

Ақберен Елгезек секілді өлеңнің дәстүрлі құрылымына бағынбайтын, өзіндік стилі мен үні бар, шығармалары терең философиялық мәнге ие ақындардың бірі – Бауыржан Қарағызұлы. Оның «Жоғалған сөз. 17.10.2082 жыл» өлеңі дәстүрлі өлең ұйқасынан бөлек – ақ өлең өрнегімен жазылған:

Қайран Тағдыр сурет салып күрсінген, // – 11

Рухымның халін кімнен сұраймын?! // – 10

Ой ағады екі дүние демінде, // – 12

Антыменен Құдайдың [17:7]. // – 7.

Бұл өлең шумақтардан тұрмайды. Өлеңнің әр екі тармағында бір ой аяқталады. Әр тармақтың буын саны әркелкі, ырғақтың күші басым.

Ақынның өзгеше формадағы өлеңінің бірі – «WHATSAPP. ӘНГІМЕ. (Шоқан ЖолДосыма)» деп аталады. Бұл өлеңінде жоғарыдағы өлең секілді айтылар ой әр екі тармақ сайын аяқталмаған, бір реттілік сақталмаған. Мұндағы ойды аяқтаушы тармақ «ЖолДосым» қаратпа сөзімен берілген. Бұл өлең дауыс толқынының икемділігімен, яғни интонацияның әсерімен әсерлі жеткізілген. Өлең тармақтарындағы буын саны әркелкі:

Аурасы шалқыған жүзіңнен // – 9
Аспан сөйлесін, // – 5
ЖолДосым... // – 3
Сауап аңқыған ізіңнен // – 8
Сәлем сөйлесін, // – 5
ЖолДосым...// – 3
Жазмыштың демі – ойыңнан // – 10
Момын// – 2
Жер күбірлесін, // – 5
ЖолДосым... // – 3 [17:123].

Қазақ өлеңінде бұрын-соңды осы өлең секілді тармақтың 3 буыннан тұруы сирек кездесетін құбылыс еді. Ал бұл өлеңде әр үшінші тармақ 3 буынмен аяқталып, өлеңнің ырғақтық жүйесін қуаттап тұр.

Қазақ поэзиясында 15-16 буынды өлеңдер жайлы сөз қозғағанда ең әуелі есімізге түсетіні ақын Төлеген Айбергеновтің «Ана» өлеңі екені сөзсіз. Бұл өлең тұтас 15-16 буынға құрылып, ұйқас жүйесі сақталса, ақын Бауыржан Қарағызұлының «Адасу. Қала. Депрессия» атты өлеңінде ұйқас сақталмаған, мұнда жеті буынды тармақтың қайталанып келуі арқылы ырғақ жүйесі сақталып тұр:

Бү дүниеден жалығып, о дүниені аңсаған, // – 16
Жан мұңынан қорқам да, мен де өтірік ән салам. // – 15
Өзін-өзі алдаған, Маңдайым-ай, не дейін – // – 14
Бадырақ көз үрейім, // – 7
Ессіз езу мерейім. // – 7
Қан мен тердің кенжесі – тым жылтырақ қаланың // – 14
Көшесінде мерт болған күндерімді санадым. // – 14
Санадым да өкіндім... // – 7 [17:125].

Қазіргі поэзияда ерекше назар аударарлық жай өлеңдердегі бунақтар дәстүрлі өлеңдердегі 4-3-4 буын сандарынан ерекшеленеді. Академик З. Ахметов: «Кейде ақындар өз өлеңдерінде буын саны төрттен көп бірлі жарым сөзді қолдануға ұмтылғанымен, жалпы алғанда бұл қазақ өлең құрылысына тән нәрсе дап санауға болмайды», – дейді [1:153]. Ғалымның бұл пікірі бұрынғы дәстүрлі поэзияға қатысты айтылғаны дау тудырмайды. Қазіргі қазақ өлеңінде жеті, алты, бес буынды бунақтар көптеп кездеседі. Мысалы, Бауыржан Қарағызұлының жоғарыда нысанға алынған «Адасу. Қала. Депрессия» атты өлеңіндегі бунақ сандары бірінші тармақта 5+3+5+3, екінші тармақта 4+3+5+3 болып тұр. Байқағанымыздай әр тармақ дәстүрлі өлең жүйесіндегідей 3+4 бунақтан тұрмайды. Өлеңді бұлай, бунақ санына жіктеу түркі тілдес халықтарына, әсіресе қазақ өлеңіне тән белгі.

Жалпы буын санының 15-16, тіптен одан артық 18-19 буынды болып келуі, жоғарыда айтқанымыздай, Төлеген Айбергенов шығармашылығынан

бастау алып, кейін Фариза Оңғарсынованың шығармашылығында 26 буынға дейін жеткен-ді. Ал ақын Ерлан Жүністің шығармашылығында 21 буынмен қатар 3, 9, 12 буындардың араласуы жиі кездеседі. Мәселен, «Мен кеше» атты өлеңіне назар аударсақ:

Мен кеше,
Нәсердің астында қалудың ең үздік үлгісін көрсеттім көктемге!
Мен кеше,
Жымия қарадым өткенге, кеткенге [20].

Үш шумақтан тұратын өлеңдегі айтылар негізгі ойдың салмағы 21 буынды тармаққа түсіп отырады. Өлең құрылымына мән беріп қарасақ, 3, 9, 21 буындардың араласып келуі ырғақ толқындарын түрлендіріп, оның құрмалас сөйлем емес, өлең болуына ықпал етіп, оның ішінде ақ өлеңге айналдырып тұр.

Ерлан Жүніс – Қазақ поэзиясында есімі екі мыңыншы жылдардан кейін пайда болып, бүгінде кітап сүйер қауымға етене таныс, әрі оқырманы көп ақындардың бірі. Оның шығармашылығына назар аударып қарасақ, оның өлеңдерінің құрылымынан ақынның дәстүрлі қара өлең ұйқасынан алшақ екенін және өлеңдерінің интонациясы мен формасының әралуандығын байқаймыз. Ақын өлеңдерінің басым бөлігінде диалог формасын пайдаланады. Оқырманмен не лирикалық кейіпкермен арадағы диалог өлеңнің экспрессивті-эмоционалдық қуатын нығайта түскендей. Ақынның 2014 жылы жарық көрген «Үміт жырлары» атты өлеңдер топтамасы екі бөлімнен тұрады. Бірінші «Жұтылған жаңғырық» атты бөліміне топтастырылған өлеңдердің мән-мазмұнына қарасақ, ақынның әлемнің бір бөлшегі болып, оның сырын ұғынып, өзінің мына әлемде бар екенін дүйім жұртқа білдіргісі келсе, екінші «Сағынышы басылмаған жүрек» атты екінші бөлімінде өзінің жүрегіндегі сырын мен мұңын, ойын ақтарылып айтады. Оның шығармашылығының бір ерекшелігі – философиялық лиризммен оқырманды баурап алатынында.

Ерлан Жүністің өлеңдерінің ішкі тірегінен бөлек, оның сыртқы формасы да өзгеше. Әсіресе, оның өлеңдеріне тыныс белгілерінің қолданылуы ерекше әсере етеді. Тыныс белгілері де өлеңдерге сөз секілді мағына үстейді. Ондағы дыбыс толқындарын - интонацияны түрлендіре отырып, эмоционалдылық-экспрессивтілік күшін тереңдете түседі. Өткен ғасырда-ақ өлеңдерінде модернистік жаңа леп айқын көріне бастаған Е. Раушанов, Т. Әбдікәкімұлы, Ұ. Есдәулет, Г. Салықбаева сынды ақындардың өлеңдерінде тыныс белгілері ақынның сезімін білдіруде сөздің орнына қолданылып, көркемдік деңгейін арттыра түсті. Бір ғана тыныс белгі арқылы өрекіпген сезімді де, ішкі толғанысты да бере отырып, өлеңнің ырғақтық-интонациялық құрылымын түрлендірді.

«Тасымал мен үзілістерді, тыныс белгілерін өлең жасаудың бір құралы ретінде тиімді пайдалану бүгінгі лириканың үлкен жетістігі», - дейді өлеңтанушы-ғалым А. Үсен [18: 285]. Қазіргі поэзияны оқығанда ғалымның

пікіріне нақты мысалдарды көптеп кездестіреміз. Мысалы, ақын Ерлан Жүністің шығармашылығында тыныс белгілерінің қолданылуы өте жиі кездеседі.

Сағынамын. Жабығамын. Бағынамын жүрекке.

Не қыламын. Бәрі мәлім: сезім осы – дір етпе!

Сүйеп қалдым. Тұйықталдым. Ұйып – қандым сырына

Биік таудың шығып та алдым барса келмес шыңына [19]. Бір тармақ ішіндегі мұндай кідірістер қазіргі поэзияда молынан кездеседі. Мысалы Shoot the moon өлеңінде:

Жалғыз шеше елде қалды,

Жалғыз ұл...

Жалғыз ұлы жолда қалды,

Ақсады...[19:62]. Ақын бұл өлеңінде көп нүкте арқылы психологиялық ұзақ кідірісті енгізе отырып ішкі күрсінесті сездірген.

Ерлан Жүністің өлеңдерін оқығанда оның өлеңдерінің ырғақтық-интонациялық құрылымынан жоғары дауыс ырғағын, көтеріңкі көңілді емес, бәсең, біркелкі дауыс толқынын аңғарамыз. Ақын мені пафосқа, жалған ұранға бой алдырмайды. Мұнысы оның өлеңдеріне сыршылдық пен нәзіктік дарытатындай, сонысымен оқырманды баурайтындай. «Қарашаның жетісі» өлеңінде де өлеңнің бастапқы желісі ақынның леп белгісін қолданғанына қарамастан соңына дейін жалғасып отырады. Оқып көрелік:

Туған жерден 26 миль.

Қауыс.

Жұлдыздар ауысқан

түн.

Таң.

«Күн

шықты, Сир!»

Рахмет!

Ерек!

Кімге,

Рахмет керек?

Күнге! [19:104]

Ақ өлеңнен бөлек, бүгінгі поэзиядағы өзгеше кеңістік прозалық өлеңдер де сонау Абай, Мағжандардан кейін жалғасын тауып, бүгінгі қазақ поэзиясында жаңа бір деңгейге көтерілді. Прозалық өлең дегенде әуелі Абайдың “Қара сөздері”, Мағжанның “Балапан қанат қақты”, “Домбыра” сынды алғашқы үлгілері келсе, кейін бұл қатарды Е. Раушанов, Ж. Бөдеш, Б. Қошым-Ноғай сынды ақындар жалғастырды. Ал қазіргі поэзияда бұл кең етек алып, жекелеген авторлар эксперимент ретінде жиі пайдаланып жүргені байқалады.

Ақынның атауы да, құрылымы да, ішкі мазмұны да ерекше өлеңдерінің

бірі “Диалогтар”. Өлең көлемді, тоғыз бөлімнен тұрады. Тоғыз бөлімнің әрбірінде әртүрлі ой айта отырып, оның бәріне тұтас бір ойды, бір идеяны жүк қылған бұл өлеңінің ерекшелігі сол - бір ой, бір сұрақ бір-бірін жалғамайды. Әр тармақта жаңа ой айтылады. Ақынның шеберлігі бір ғана сөзге күрделі ойды байлаудың есебін табады.

Бұл диалогтарға құрылған өлеңнің алғашқы бөлімі “Бұл кім?” деген сұрақ-жауап арқылы диалог формасында берілсе, диалог формасын келесі бөлімінен табамыз. Мысалы:

- Мені ертең оятпа, досым.
– Ұйықтасын дейсің бе әлем?
– Тағы да сол үшін кешір...
– Кешпейді Өлең!
– Бізсіз де орнында бәрі...
– Ағартпа жүректің шашын!
– Ұйқыда Өлемнің Жаны!
– Оята алмай ма Ғасыр?!
– Ол үшін Мыңжылдық қажет.
– Пайғамбар күтерсің, бәлкім?..
– Бір Ғұмыр – бір ғана мезет.
– Қорлама Мезеттер Даңқын! [19:110]

Ақынның өлеңде тыныс белгілерін қолдануы, ойды жеткізуде диалог, диалог секілді формаларды пайдалануы қазақ өлеңіне жаңа леп әкелген-ді. Сол секілді ақын Бауыржан Қарағызұлының шығармашылығы да қазақтың прозалық поэзиясын жаңа бір деңгейге көтере алды. Оның “Арман” атты өлеңін оқып көрелік:

- Бәрі ақылдының рөлін ойнайды,
жаттанды. Нанымсыз. Зерігіп кетесің.
Мен де ойнаймын, сәтсіз ойнаймын,
ол да сенімсіз. Не етесің?
Уай, бәрі – жаттанды.
Кейде, ойлаймын: шын өмір –

жапалақтың көзінде аққан түн, - деп айтар ойын ешбір формаға лайықтамай, эмоционалдылығын күшейте отырып жеткізеді [20]. Өлеңтанушы А. Үсен прозалық өлеңдерде “...Өлең форманың ауқымынан шығып, формасыз-ақ көріну деңгейіне жетеді. Мұндай өлеңдерде ой тереңдігі мен сезім қуаттылығы шырқау шыңнан көрінеді”, - деп мұндай өлеңдердегі ойдың қуатты болатынын, оның адамның ішкі жан-дүниесіне әсері молырақ екенін айтады [21:54]. Яки, ақын Бауыржан Қарағызұлы өзінің ішкі ойын, сезімін жеткізуде өзіндік дара жолын сала алды. Ол бізге белгілі ақ өлең мен қара өлеңді байланыстыра отырып, өзіне ғана тән стильді қалыптастыра алды.

Нәтижелер. Стиль мен модификация қазіргі поэзияда маңызды рөл

атқарады. Стиль автордың даралығын, оның өмірге, дүниеге көзқарасын көрсетеді, ал модификация қазіргі технологияның қарыштап дамып жатқан тұсында қызыушылығы тез сейіліп бара жатқан оқырманды өлең өлкесінен алшақтатпау үшін оған жаңашыл, өзіндік сипат береді.

Қазіргі стильдердің бірі – постмодернизм. Ол дәстүрлі формалар мен жанрлардан бас тарту, дәйексөздерді, тұспалдарды, сөз тіркестерін және бейнелі өрнектерді қолданумен сипатталады.

Тағы бір танымал стиль – эксперименталды поэзия. Бұл ретте авторлар стандартты өлеңдер мен формалардан алшақтап, жаңа әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, өзге жанрлар мен тілдерді араластыра отырып поэзия тудырады.

Модификация қалыптан тыс формалар мен әдістерді қолдануды ғана емес, сонымен қатар көпке әбден белгілі болып қалған тақырыптар (қазіргі ақындардың өлеңдерінің тақырыптарына назар аударсақ, саналуан, тіпті, адам қиялы жете бермейтін не қаперіне ілмейтін тақырыптарды жырлайды) мен дәстүрлі элементтерден ауытқуды да қамтиды. Авторлар жаңа семантикалық ағымдар мен бағыттарды жасай отырып, суреттермен, метафоралармен және мағыналармен батыл түрде эксперимент жасайды. Қазіргі өлеңдерде заманауи әлемнің күрделілігі мен алуан түрлілігі көркем түрде өң береді.

Қазіргі қазақ поэзиясы – классикалық-дәстүрлі мотивтер де, тақырыптар да, қазіргі заманғы үрдістер мен эксперименттер де көрініс табатын көп қабатты, күрделі жанр.

Қазіргі қазақ поэзиясында лирика (мұнда автор өзінің эмоциясы мен сезімін білдіреді), философиялық поэзия (ақын өмір мен болмыстың мәні туралы сұрақтар қояды), сюрреализм (ақын өзгеше жаңа образдар жасап, күтпеген әрекеттер жасайды) сияқты бірнеше негізгі бағыттар бар.

Поэзиядағы модернизм – ХХ ғасырдың басында Еуропада пайда болып, дүние жүзіне тараған әдеби бағыт. Бұл романтизм мен позитивизм сияқты ХІХ ғасыр поэзиясының қатаң канондарына жауап болды.

Модернизм верификацияның жаңашыл түрлерімен, тілде әдеттен тыс әдіс-тәсілдерді қолданумен, өлеңнің формасы мен композициясына тәжірибе жасаумен сипатталады. Модернизм ақындары қазіргі заманды барлық технологиялық және көркемдік құбылыстарымен бейнелеуге ұмтылды.

Олар қатал ережелер мен конвенциялардан бас тартып, сонеттер немесе төртбұрыштар сияқты дәстүрлі өлең формаларынан бас тартты. Оның орнына модернистер өз ойлары мен сезімдерін білдіру үшін еркін өлеңдер мен эксперименттік формаларды жиі пайдаланды.

Поэзиядағы модернизм көбінесе түсініксіз және әртүрлі түсіндіруге ашық таңбаларды қолданумен де сипатталады. Модернизмнің көптеген ақындары әдеттен тыс және қарқынды бейнелер жасайтын семантикалық ассоциациялардың көмегімен әлемді бейнелеуге тырысты.

Модернизмнің ең танымал ақындарының қатарына Томас Элиот, Эзра

Паунд, Уильям Карлос Уильямс, Роберт Фрост жатады. Олар әлемді ХІХ ғасыр ақындары секілді емес, қалай бар солай бейнелейтін заманауи және қазіргі поэзияны жасады. Модернистік сипат қазақ әдебиетінде Т. Медетбек, Е. Раушанов, Ж. Бөдеш, Т. Әбдікәкімұлы, Г. Салықбаевалардың шығармалығынан бастап көрініп, олардың поэзиясымен тығыз бацланысты айтыла бастады.

Ал поэзиядағы постмодернизм – 1950-1970 жылдары дәстүрлі модернизм мен оның автор сөзінің ең жоғары шындығына, өзіндік ерекшелігіне, әмбебаптығына сенетінін сынау нәтижесінде пайда болды. Постмодерндік поэзия ақынның субъективті «менін», оның жеке тәжірибесі мен сезімін, сондай-ақ дәстүрлі поэтикалық формалары мен тілдік нормаларын білдіруден бас тартады.

Сондай-ақ, постмодерндік поэзияның бір белгісі – интертекстуалдылық. Мұндай поэзияда басқа әдеби шығармалардан дәйексөздер мен тұспалдар қолданыла бастады. Бұл материал көздерімен таныс адамдар ғана өлең ішінде қат-қабат мәндерді жасап, оның құрылымын күрделендіре түсті. Және мұндай өлеңдерді сол материал көздерімен таныс оқырмандар ұғына алатын болды. Яғни, мұндай поэзия оқырманнан терең интеллектуал білімді талап ететін болды. Қазақ әдебиетіндегі интеллектуал поэзия жайлы сөз қозғаланда біз талдау нысанына алған үш ақынның да шығармашылығы назардан тыс қалмайды. Үш ақынның да өлеңдерінде өзге әдеби шығармаларға, ондағы ойға тұспал да, тікелей дәйексөз де кездеседі.

Поэзияны тек автор ғана емес, оқырман да жасаған мәтін ретінде жаңаша түсіну, әртүрлі тілдермен тәжірибе жасау, әртүрлі дауыстар мен кейіпкерлерді жеткізу, сонымен қатар жанрлық және аудиторияның үмітімен ойнауға мүмкіндік берілуі постмодернизмнің поэтикасын ашады. Постмодернизмнің пайда болуының нәтижесінде автор мен қоса оқырман да жаңа мәртебеге ие болып, рецептивті эстетика, «автор өлімі» сынды теориялық ұғымдар ғылыми айналымға енді. Қазақ поэзиясында постмодернизмнің жарқын өкілдері деп нақты ақындарды санамалап айтып берудің жөні жоқ. Себебі бұл бағытқа тән белгілер тәуелсіздік жылдарындағы ақындардың көпшілігінің шығармашылығынан табылады. Ғалым Б. Майтанов та «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм» атты мақаласында: «Ешбір көркемдік әдіс, ағым, бағыт, туралы әлем әдебиетіндегі басым қағидаларға байланып қалудың ретін көре алмаймыз», - дейді [14:5].

Бұдан кейін поэзияда пост-постмодернизм ұғымы пайда болды. Бұл – 1980 жылдары Америка мен Еуропада постмодернизмге реакция ретінде пайда болған ағым. Оның алдыңғысынан айырмашылығы, ол мағына мен құндылықты жоққа шығармайды, керісінше субъективтілікке, дәстүр мен мәдени мұраға назар аударуға ұмтылады. Пост-постмодерндік поэзия жалпы әдет-ғұрыптар мен сұлулық пен өрнек стандарттарынан бас тартып, даралық пен жеке тәжірибеге үлкен мән береді. Ол дәстүрлі метрикалық және рифмалық схемаларды, тарихты, саясатты, экономиканы, философияны және мифтерді

міндетті түрде ұстанбай, формалармен тәжірибе жасайды. Мұның барлығы да адам мен өмірді түсіну үшін баламалы материал болып табылады. Пост-постмодерн өкілдерінің қатарында Энн Карсон, Леонард Коэн, Джон Эшбери сынды америкалық ақындары бар.

Поэзияның бүгінгі сипаты оның гетерогенді сала екенін көрсетеді. Оның кейбір көріністері әдеби көркемдіктен ауытқып, графикалық дизайн немесе бейнелеу өнерімен тығыз байланысқа да түсіп келеді. Бүгінгі поэзияның маңызды жанрларының қатарына «гипермәтінді поэзияны» («қозғалыстағы поэзия»), виртуалды поэзияны (жылжытуға болатын интерактивті мәтіндер) жатқызуға болады. Әлемдік поэзиядағы мұндай тенденциялар қазақ поэзиясынан бүгінге дейін көрініс бермеді. Дегенмен, қазіргі қазақ ақындарының уақыт ағымынан артта қалмай ізденуінен көп ұзамай мұндай өзгерісті байқайтынымызға сеніміміз мол.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ өлеңі байырғы классикалық өлең өрнегіне ұқсамайтыны анықталды. Бүгінгі ақындардың көпшілігінің шығармашылығынан рифманың сақталмайтынын байқаймыз. Олар сонысымен бір-бірінен ерекшеленетін әртүрлі ағымдар мен бағыттарды тудырды. Олар қатаң метрика мен өлең өлшемін ұстанбай, дыбысталуы табиғи өлеңдерді тудыруға тырысады. Біз негізге алған ақындардың шығармашылығынан еркіндіктің лебі анық көрінеді.

Бүгінгі қазақ поэзиясындағы ең көп таралған бағыттың бірі ол еркін өлең жазу болып отыр. Мұнда қатып қалған бір өлшем мен рифма жоқ дегенмен, бұл өлеңдер де эмоционалдық-эстетикалық экспрессиядан ада емес.

Сондай-ақ дәсүрлі өлең формасын ұстанатын, бірақ одан бөлек сөздің дыбысы мен мағынасына эксперимент жасай отырып, қалыптан тыс рифмалар мен өлшемдерді қолданатын авторлар да кездеседі. Ал ендігі бір ақындар құрылымы анық емес, тек өз ойын, сезімін бір шеңберге салып қоймай, ешқандай шектеусіз өзінің ішкі даусын жеткізуге мүмкіндік беретін еркін формада өлең шығаруды жөн көреді.

Қазіргі қазақ поэзиясы өзінің көп қырлылығымен және шынайы авторлардың өз даусын естіретін формалар мен стильдердің алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Мұндай әр алуандық поэзияның табиғатын байытып, қаламгерлердің өзіндік пікірі мен эмоциясын еркін білдіруіне мүмкіндік береді. Нәтижесінде ұлттың әдебиеті мен мәдениеті толыса түсіп, оқырманның ішкі жан дүниесі, рухани болмысы байи түседі.

Әдебиеттер

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 211 б.
2. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы: Наука, 1964. – 409 б.
3. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
4. Негимов С. Зерттеулер: Өлең өрімі. Т.1. – Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.

5. Үсенова А. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері: Монография. – Алматы: Білім, 2010. – 320 б.
6. Ержанова С. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. – Алматы: Білім, 2010. – 320 б.
7. Ержанова С. Өлеңтанудағы өрнектер // ҚМПУ Хабаршысы, №5 (6), 2011. – Б. 61-64.
8. Пуарье Р. Әдебиеттің жаңаруы (The renewal of literature). – Рандом хауз (Random House), 1987. – 256 б.
9. Кроуфорд Р. Қазіргі поэзия және қазіргі ғылым (Contemporary Poetry and Contemporary Science). – Оксфорд Университи Пресс (Oxford University Press), 2006. – 256 б.
10. Шталь Х. Ашық тақырыптар мен табиғаттан аудармалар: Қазіргі поэзиядағы антропоценге жауаптар (Геннади Аджи, Лес Мюррей, Кристиан Ленерт) (The open subject and translations from nature: Answers to the in contemporary poetry (Gennadij Ajgi, Les Murray, Christian Lennert) // Антропоценге шолу (The Anthropocene Review), 2021, 9-том, 2-шығарылым, 185-205 б. <https://doi.org/10.1177/205301962111038659>
11. Жирмунский В. Өлең теориясы (Теория стиха). – Л.: Кеңес жазушысы. Ленинград бөлімі (Сов. писатель. Ленингр. отд-ние), 1975. – 664 б.
12. Потебня А. Теориялық поэтика (Теоретическая поэтика). – Мәскеу: Жоғары мектеп (Высшая школа), 1990. – 344 б.
13. Федотов О. Орыс өлеңтануының негіздері: орыс өлеңінің теориясы мен тарихы. Метрика және ритмика (Основы русского стихосложения: теория и история русского стиха. Метрика и ритмика). – Мәскеу: Флинта, 2002. – 848 б.
14. Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм // Қазақ әдебиеті, 2011, №41(3257), 5 б.
15. Базарбаев М. Таңдамалы шығармалар. I том. Әдебиет және дәуір. Астана: Нұра-Астана, 2009. – 392 б.
16. Елгезек А. Шаһар кезген: Өлеңдер. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2021. – 400 б.
17. Қарағызұлы Б. Жүрек кітабы. Өлеңдер. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 190 б.
18. Үсен А. Қазіргі поэзиядағы жаңа ырғақтық сабақтастықтар // ҚазҰУ Хабаршысы, №4-5 (128-129), 2010. – Б. 285-287.
19. Жүніс Е. Үміт жырлары. Өлеңдер. – Алматы, «Хантәңірі», 2014. – 324 б.
20. Қарағызұлы Б. Бәрі ақынның рөлін ойнайды // https://adebiportal.kz/kz/news/view/bauyrzan-qaragyzuly-bari-aqyldynyn-rolin-oinaidy_22262
21. Үсен А. Қазақ поэзиясындағы прозалық өлеңдер // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, 11, 2010. – Б 46-55.

А.П. КУРМАНБАЙ, Ж.Б. САРСЕНБАЕВА, Е. ХУАТБЕКУЛЫ

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ

(по произведениям А. Елгезек, Е. Жунис, Б. Карагызұлы)

Аннотация. С целью определения взаимосвязи новаторства и традиции в современной казахской поэзии в статье проанализированы стихи поэтов, чьи произведения стали хорошо известны читательской аудитории спустя два тысячелетия. Пристальное внимание уделялось последним тенденциям и стилистическим особенностям каждого их стихотворения. Особое внимание уделялось синтаксическому строю, языковым единицам и интонационному составу стихотворений. В ходе исследования на основе научных выводов отечественных и зарубежных ученых, связанных с поэзией, были представлены образцы стиха и поэзии в прозе. Учитывалась не только внешняя форма стихотворений, но и внутреннее содержание, тематические и идейные особенности. Проведен сравнительный анализ строфических особенностей стихотворений. Акцент был сделан на изменении таких понятий, как слог, сегмент, строка, рифм. Произведено систематическое описание того, как этапы общественного развития влияли на структуру стихотворений. Помимо структурных изменений в современной казахской поэзии внимание было обращено и на последние тенденции в мировой поэзии. Рассмотрено преемственное развитие жанровых особенностей, появившихся в системе стихотворения под влиянием развития Интернета и технологий.

В результате исследования подробно показан характер развития современной казахской поэзии и признаки ее новаторства, жанровые изменения в поэзии. Раскрыты поиски современных поэтов в трансформации поэзии.

Ключевые слова: поэзия, форма, стиль, модификация, ритм, белый стих, Прозаические стихи.

A.P. KURMANBAY, ZH.B. SARSENBAYEVA, Y. KHUATBEKULY

Institute of Literature and Arts named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

NEW TRENDS IN MODERN KAZAKH POETRY

(Based on the works of A. Elgezek, E. Zhunis, B. Karagyzuly)

Abstract. In order to determine the relationship between innovation and tradition in modern Kazakh poetry, the article analyzes the poems of poets whose works became well known to the readership after two millennia. Close attention was paid to the latest trends and stylistic features of each of their poems. Special attention was paid to the syntactic structure, linguistic units and intonation composition of the

poems. In the course of the study, samples of verse and poetry in prose were presented on the basis of scientific conclusions of domestic and foreign scientists related to poetry. Not only the external form of the poems was taken into account, but also the internal content, thematic and ideological features. A comparative analysis of the strophic features of the poems is carried out. The emphasis was placed on changing concepts such as syllable, segment, side, rhyme. A systematic description of how the stages of social development influenced the structure of poems is made. In addition to structural changes in modern Kazakh poetry, attention was paid to the latest trends in world poetry. The article considers the successive development of genre features that appeared in the poem system under the influence of the development of the Internet and technology.

As a result of the study, the nature of the development of modern Kazakh poetry and signs of its innovation, genre changes in poetry are shown in detail. The search for modern poets in the transformation of poetry is revealed.

Keywords: poetry, form, style, modification, rhythm, white verse, prose verses.

References

1. Ahmetov Z. Öleñ sözdiñ teoriasy. – Almaty: Ğylym, 1973. – 211 b.
2. Ahmetov Z. Kazahskoe stihoslojenie. – Almaty: Nauka, 1964. – 409 b.
3. Ahmetov Z. Poezia şyñy – danalyq. – Astana: Foliant, 2002. – 408 b.
4. Negimov S. Zertteuler: Öleñ örimı. T.1. – Astana: Foliant, 2015. – 424 b.
5. Üsenova A. Qazırǵı qazaq öleñiniñ qūrylysy: dāstūr jāne damu ūrdisteri: Monografıa. – Almaty: Bılım, 2010. – 320 b.
6. Erjanova S. Qazaq poeziasy tāuelsızdık tūsynda. – Almaty: Bılım, 2010. – 320 b.
7. Erjanova S. Öleñtanudaǵy örnekter // QMPU Habarşysy, №5 (6), 2011. – B. 61-64.
8. Puare R. Ädebiettñ jañaruy (The renewal of literature). – Random hauz (Random House), 1987. – 256 b.
9. Krouford R. Qazırǵı poezia jāne qazırǵı ğylym (Contemporary Poetry and Contemporary Science). – Oksford İuniversiti Pres (Oxford University Press), 2006. – 256 b.
10. Ştāl H. Aşyq taqyryptar men tabıǵattan audarmalar: Qazırǵı poeziadaǵy antroposenge jauaptar (Gennadi Ajgi, Les Mūrrei, Kristian Lenert) (The open subject and translations from nature: Answers to the in contemporary poetry (Gennadij Ajgi, Les Murray, Christian Lennert) // Antroposenge şolu (The Anthropocene Review), 2021, 9-tom, 2-şyǵarylym, 185-205 b. <https://doi.org/10.1177/20530196211038659>
11. Jirmunski V. Öleñ teoriasy (Teoria stiha). – L.: Keñes jazuşysy. Leningrad bölımı (Sov. pisatel. Leningr. otd-nie), 1975. – 664 b.
12. Potebnä A. Teorialyq poetika (Teoreticheskaia poetika). – Mäskeu: Joǵary mektep (Vyşsaia şkola), 1990. – 344 b.

13. Fedotov O. Orys öleñtanuynyñ negızderi: orys öleñiniñ teoriasy men tarihy. Metrika jäne ritmika (Osnovy ruskogo stihoslojenia: teoria i istoria ruskogo stiha. Metrika i ritmika). – Mäskeu: Flinta, 2002. – 848 b.
14. Maitanov B. Qazırgı qazaq poeziasy jäne postmodernizm // Qazaq ädebieti, 2011, №41(3257), 5 b.
15. Bazarbaev M. Tañdamaly şyğarmalar. I tom. Ädebiet jäne дәuir. Astana: Nūra-Astana, 2009. – 392 b.
16. Elgezek A. Şahar kezgen: Öleñder. – Almaty: JŞS RPBK «Dәuir», 2021. – 400 b.
17. Qarağzūly B. Jürek kitabı. Öleñder. – Almaty: Hantәñiri, 2014. – 190 b.
18. Üsen A. Qazırgı poeziadağy jaña yrğaqtyq sabaqtastyqtar // QazŪŪ Habarşysy, №4-5 (128-129), 2010. – B. 285-287.
19. Jünis E. Ümit jyrlary. Öleñder. – Almaty, «Hantәñiri», 2014. – 324 b.
20. Qarağzūly B. Bәri aqynnyñ rölin oinaidy // https://adebiportal.kz/kz/news/view/bauyrzan-qaragyzuly-bari-aqyldynyn-rolin-oinaidy_22262
21. Üsen A. Qazaq poeziasyndağy prozalyq öleñder // Qazaq tılı men ädebieti jurnalı, 11, 2010. – B 46-55.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбай Айжан Пердебекқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Қурманбай Айжан Пердебековна – научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Kurmanbay Aizhan Perdebekqyzy – researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбаева Жансұлу Баденқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбаева Жансұлу Баденовна – научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Sarsenbayeva Zhansulu Badenqyzy – researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Хуатбекұлы Ерқанат – философия докторы (PhD), М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Хуатбекұлы Ерқанат – доктор философии (PhD), старший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

KhuatbekulyYerkanat – doctor of Philosophy (PhD), senior researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP 17.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.15>

Б.Ж. ОМАРОВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: b_om777@mail.ru)

***«ПАНЧАТАНТРА», «КӘЛИЛА МЕН ДИМНА» ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ МЫСАЛЫ: СЮЖЕТ ПЕН ТРАНСФОРМАЦИЯ**

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілі Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Аңқау мен қу» атты мысалының оқиға желісі мен «Панчатантра» және «Кәлила мен Димна» сюжеттерінің төркіндігін айқындауға арналған. Ежелгі үнді әдеби ескерткіші – «Панчатантрада» алғаш көрініс тауып, одан араб әлемінің әдеби жәдігерлігі – «Кәлила мен Димнаға» ауысып, Азия елдеріне тарап, оның ішінде Орталық Азияның сөз шеберлерінің шығармашылығына сіңген сюжеттің даму жолына талдау жасалады.

Автор шығыс аңыздарының негізінде бірнеше мысалдар мен дастандарды жырлап, әдебиетіміздің қазынасына қосқан Майлықожаның көне сюжеттен жаңа шығарма туындату шеберлігін танытуға ден қойған. Ақынның түпкі сюжетті пайдалана отырып, мысал түрінде жырлау барысында қандай көркемдік тәсілдер қолданғанына мән берілген. Қазақ топырағына бейімделген тәмсілдің түрлену ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан сараланған.

Майлықожаның «Аңқау мен қу» мысалы арқылы ежелгі дәуірден жалғасып келе жатқан сюжеттің поэтикалық трансформациясын көрсетуге назар аударылды. Сондай-ақ шығарманың көркемдік деңгейі, кейіпкерлер тартысы, образдар жүйесі талдап-таразыланды.

Бұл еңбекте «Панчатантра» мен «Кәлила мен Димнадан» тамыр тартатын Майлықожа мысалы қазақ әдебиетінің тарихи байланыстары тереңде жатқанының көрінісі ретінде жан-жақты қарастырылды.

Түйін сөздер. Сюжет. Мысал. Кейіпкер. Тәмсіл. Жырлау. Әдеби жәдігерлік. Түрлену. Трансформация.

Кіріспе. Ұлт руханиятында өзіндік орын алатын Қаратау шайырлық мектебінің өкілі Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығыс аңыздарының желісімен жырлаған бірнеше шығармасы бар екені баршаға белгілі. Ол көне

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14869710 "Түркі халықтарының авторлық ауызша поэзиясы: генезис, типология, поэтика" ғылыми жобасы аясында жазылды.

дәуірден жеткен және қара сөзбен жазылған белгілі бір сюжеттерді жаңаша жырлап, көркемдік деңгейі жоғары поэзиялық туындыларды қатарға қосты. Арғы заманның әпсаналарын қайта өңдеп, өзгеше сипат дарытып, ұлттық үрдіске бейімдеп, қазақ әдебиетінің құндылығына айналдырды. Бұл турасында ақын шығармаларын зерттеген ғалым Ә.Оспанұлы былай дейді: «Майлықожаның мысал-дастандарының – «Қасқыр», «Тотынама» «Аңқау мен қу», «Нақыл» деп аталатын төртеуі «Кәлила мен Димна» кітабынан да, үшеуі – Папор патша», «Патша мен ұры», «Үш жігіт» – араб халқының «Мың бір түн» ертегісінен алынған» [1, 116]. Сөз өнерінің шоқтығын биіктеткен осы қастерлі жәдігерліктердің ішінде Майлықожаның «Аңқау мен қу» атты мысалының жөні бөлек. Қысқаша желісіне тоқталып, саралап көрсек, мазмұндық-тақырыптық жағынан дәстүрлі шығыс тәмсілдерінен алабөтен айырмашылығы жоқ екенін аңғарамыз. Жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен арамдықтың, аңқаулық пен қулықтың арпалысы ақын туындысына арқау болған. Сол себепті де бұл мысал өлең «Аңқау мен қу» деп аталған. Екі адамның серіктесіп, іс бастауы, бұл шаруаның қаржы-қаражатқа байланысты болуы, әдепкідегі тату-тәтті қарым-қатынастың ақыры дау-дамайға ұласуы, ең соңында әлгі екеуінің қазыға жүгінуі, соның нәтижесінде біреуінің кінәлі боп шығуы турасында өрбитін әңгімелер желісі шығыс әдебиетінен көптеп табылады. Бірақ әр шығарманың дамуы мен кульминациясы әрқилы көрініс байқатады. Танымы-түсінігі мен қарым-қабілеті өзгеше Майлықожаның әйгілі әпсананы өз қалыбына салып, қайтадан жырлау тәсілі де ешкімге ұқсамайды. Мәтінге үңілгенде бірден көзге түсетін жайт – оның дәстүрлі пәлсапалық тұжырымдарға жүгінбей, мысал өлеңді бірден бастап кетуі:

Қу адам мекерлікті ойлап тұрар,
Бар еді белгілі бір жуан шынар.
Сол шынардың түбіне барды дағы,
Бір әмиан тілләні көмді бұлар.

Аңқау кетті бұл іске көңілі сеніп.
Сол шынардың түбіне кетті еніп.
Түн болған соң қу адам қулық жасап,
Жасырып алып кетті өзі келіп [2, 494].

Осылайша екі-ақ шумақпен түзілген шығарманың фабуласы оқиғаның одан әрі дамуына ықпал етеді. Біз бұл мақаламызда бағзы дәуірден қазіргі заманымызға жеткен сюжеттің қазақ топырағына сіңгенше қандай жолдан өткеніне, оқиға желісінің қаншалықты сақталып, қай тұсына өзгеріс енгізілгеніне тоқталамыз. Әлемге танымал әдеби ескерткіштердің баршаға белгілі сюжетінің Майлықожа мысалында қалай өрнектелгеніне, қандай көркемдік шешім тапқанына ден қойып, көне тәмсілді поэтикалық тұрғыдан түрлендірген ақынның шығармашылық шеберлігіне талдау жасаймыз.

Әдістеме мен зерттеу әдістері Біз осы зерттеу еңбегімізде тарихи-типологиялық және салыстырмалы талдау әдісін қолдандық. Өзіміз қарастырған үнді сюжеті тиектелген немесе құрақталған үлгідегі ауқымды шығармалардың бір бөлігі болғандықтан, осындай форматтағы әдеби ескерткіштердің көркемдік табиғатына тереңірек үңіліп, оқиғаның баяндалу тәсілін жіті зерделеуге тырыстық. «Панчатантраның» және «Кәлила мен Димнаның» бір-бірімен матаса байланысып жатқан шым-шытырық сюжеттерінің табиғатын түсіну үшін бұл туындылармен көптеген оқиғалық эпизодтары ұқсас «Шукасаптати» [3; 4], «Синдбад наме» [5], «Тотының әңгімелері» [6], «Түнгі жауһарлар» («Джавахар ал-асмар») [7], «Хитопадеша» [8], «Викрамидің өмірі немесе патша тағының 32 әңгімесі» [9], «Монахтар туралы отыз екі новелла» [10], «Веталаның жиырма бес әңгімесі» [11] секілді көне құндылықтарды қайта саралап шықтық. Салыстырмалы талдау ыңғайындағы әдістемені пайдалануымыз тиянақты тұжырым жасауымызға жол ашты.

Талқылау мен бақылау. Ежелгі үнді әдебиеті мен қазақ фольклорының және жазба әдебиеті үлгілерінің сабақтастығына ғылыми тұрғыдан алғаш рет С. Қасқабасов [12] назар аударып, бірқатар еңбектерінде арнайы атап өтті. Сонымен қатар бұл тақырыпты түркі-иран әдебиетімен байланыс тұрғысынан Б. Әбжет [13] жан-жақты қарастырды. Ал Майлықожа шығармашылығын үнді әдеби ескерткіштерімен салыстыра зерттеген ғалымдар көп емес. Ө.Оспанұлы [1], Қ. Ергөбек, С. Ергөбек [14], А. Жаппарқұлова [15] сынды зерттеушілер ғана жекелеген салмақты еңбектер жариялады.

Татар ғалымы Ф.Гилемшин «*Motives of Islamic Culture in Tatar Folk Tales*» мақаласында «Тотынамадағы» оқиғалардың түркі халықтарының фольклорында қайта көрініс беруін («оқиғалардың қайталануы») татар фольклорындағы әңгімелердегі исламдық мотивтермен салыстыра зерттесе [16], Өзбекстандық З.Ахмедова «*The Issue of the influence of "One Thousand and One Nights" on Turkic folklore*» атты мақаласында «Мың бір түн» мен түрік халықтары әдебиетіндегі сюжеттік ерекшеліктерге негіз болған оқиғаларды қазақ, қырғыз, өзбек, түрік т.б. халықтары фольклоры тарихына кеңінен талдау жасайды [17].

Сонымен қатар, біз де ежелгі үнді әдеби құндылықтары сюжеттері мен қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді айқындау бағытында біршама ғылыми мақалалар жазып, ойтұжырымдарымызды ортаға салдық [18; 19; 20].

Жоғарыда аталған Майлықожаның «Аңқау мен қу» мысалына негіз болған «Кәлила мен Димнада» да екі көпестің хикаясы баяндалады. Кәлиланың Димнаға айтатын әңгімесінде атап көрсетілгендей, зұлым көпес пен аңқау көпес бірлесіп сауда-саттық жүргізеді. Бірде екеуі жол жүріп бара жатқанда сәл аялдап қалған аңқау көпес ақша толы әмиян тауып алады. Бұл эпизод

Майлықожаның шығармасында жоқ. Онда әмиянның қалай табылғаны мүлде айтылмайды. «Кәлила мен Димнада» әмиянның ішінен мың динар шықты деп көрсетілсе, «Аңқау мен құда» оның ішіндегі ақшаның мөлшері нақтыланбайды. Майлықожа мысалының алғашқы шумағында-ақ әмиян ағаштың түбіне көмілсе, Кәлиланың тәмсілінде әмиянды көлемін дегенше біраз тартыс өрбиді. Аңқау көпес әмиян тапқанын айтып, мың динарды тең бөліп алайық дейді. Залым көпес болса, ақшаны түгелдей өзі иеленіп кетуді ойлап, арнайы жоспар құрады. «Ешнәрсені де бөлмейміз. Екеуміз сауда-саттықты бірге жүргізіп әрі күн сайын өзара кеңесіп отырған жоқпыз ба? Бұл қаражат біздің ортақ игілігімізге айналсын. Бір-біріне қапысыз сеніп, бір-бірін қолдап жүретін адамдар осындай болмақ. Өзімізге қажетті азын-аулақ ақшаны мен де алайын, сен де ал. Қалғанын мына ағаштың түбіне апарып көмейік. Бұдан артық сенімді әрі елеусіз жер жоқ. Ал ақша керек болғанда, әрқайсымыз келеміз де, тиісті қаражатты аламыз, мұны екеумізден басқа тірі жан білмейді» дейді залым көпес серігіне [21, 122]. Сөйтіп, аңқау мен залым аз ғана ақша алып қалады да, әмиянды биік шынардың түбіне жасырады. Әрі қарайғы оқиғалар реті Майлықожа мысалында жалғасады. Негізі, ақын аңыздың бұл бөлігін жырлаған болуы да мүмкін. Бәлкім, кейінгі кезеңге үзілген бөлігі жеткен соң, солай қабылдап отырған болармыз. Қалай болғанда да шайыр шығармашылығын қағазға қаттаушылар мысалдың кіріспе бөлімін қолға түсіре қоймаған. Мәтінді қайта саралай отырып, мысал-толғаудың бастапқы бөлігі әдепкіде болған деген қорытындыға келеміз. Алғашқы шумақта «Қу адам мекерлікті ойлап тұрар, Бар еді белгілі бір жуан шынар» делінеді де, «Сол шынардың түбіне барды дағы, Бір әмиан тілләні көмді бұлар» деген мәлімет беріледі. Шығыс жұртына тараған аңыз-әпсанадан хабарсыз адам бастапқыда «бұлар дегені кімдер еді?» деп ешнәрсенің байыбына бармай қалуы кәдік. Ақын мысалындағы құдың қасында аңқау адамның бар екеніне екінші шумақта ғана көз жетеді. Мұның өзі мысалдың басында бірер шумақтың болғанына меңзейді.

Кәлила әңгімесінің кейіпкері – зұлым көпес түн ортасында ағаштың маңына келіп, ақшаны алып, топырақты тегістеп, ешкім байқамайтындай жып-жылмағай етіп кетеді. Бірнеше айдан кейін екінші көпес тауарға ақша төлемек болып, жолдасына келеді. Екеуі келісіп, ақша көмілген ағаштың түбіне жетіп, қазып көрсе, ештеңе таппайды. Зұлым көпес «сенен басқа бұл жерді ешкім білмейді, өзің алдың» деп, аңқау досына көпе-көрнеу жала жабады. Бұл көрініс Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Аңқау мен құ» атты мысалында былайша өрнектелген:

Аңқауға пұл керек боп бұл күндерде,
Тауысып болды өлшеулі алған зерді.
Серігіне келді де ақылсалды,
«Баралық, – деп, – теңгені көмген жерге».
Қу серігін ертеді, «барайық» деп,

«Көмген жерден теңгені алайық» деп,
Алдақашан қу алып кеткен пұлды,
Таба алмады ол жерді орнынан көп [2, 497].

Тегінде, Майлықожа Сұлтанқожаұлының осы мысалындағы сюжеттің төркіні «Кәлила мен Димнадан» да әріректегі, сол шығармаға түпнұсқа болған «Панчатантрада» жатыр. Пингалаканың қызметшілері – Каратаканың өзі сияқты Данамака деген шиебөріге айтатын әңгімесінде осы тақілеттес әпсана бар. Бірақ бұл хикая көпестердің емес, жақсылық іздеп жолға шыққан Дхармабуддхи және Душтабуддхи деген көпес балаларының төңірегінде өрбиді. Дхармабуддхи біреу қалдырып кеткен құмыраны тауып алса, ішінен мың динар шығыпты. Олар екеуі ақылдасып, мақсатымызға жеттік деп, кері қайтады. Мұндай эпизод басқа нұсқаларда кездеспейді. «Қала маңына келгенде Дхармабуддхи досына «Қымбаттым! Қаржының жартысы сенікі. Ақшаны ала ғой, үйге барғанымызда дос сүйініп, дұшпан күйініп қарасын» дейді. Сонда зұлымдық ойлап, қаржыны қымқырып, байлығын молайтуды көздеген Душтабуддхи: «Қадірлім! Бұл игілік екеумізге ортақ боп тұрғанда біздің сыйластығымызға селкеу түспейді. Сондықтан әрқайсысымыз жүз динардан алайық та, қалғанын мына ағаштың түбіне көміп, үйге қайтайық. Байлығымыз кемісе де, өссе де, ынтымағымызға сын болсын» дейді [22, 122].

Оқиғаның әрі қарай даму желісі былайша түрлі нұсқада жалғасады. «Панчатантрада» Дхармабуддхи мен Душтабуддхи қолдағы қаржысын жұмсап қойып, ағаш түбіне бірге келіп, тағы да жүз динардан алады. Олар бір жыл бойы сөйтіп келіп-кетіп жүреді. «Осылай шетінен ала берсек, ақшадан ақша қала ма?» деп күйінген Душтабуддхи қалған алты жүз динарды қазып алып, топырақты тегістеп қояды. «Панчатантрадағыдай» ағаш түбіне барып, қайта-қайта ақша алатын эпизод «Кәлила мен Димнада» және Майлықожаның «Аңқау мен қу» атты мысалында кездеспейді. Ағаш түбін қазып, ақшаны ұрлау «Панчатантрада» бір жылға жуық уақытта жүзеге асса, «Кәлила мен Димнаның» және «Аңқау мен құдың» кейіпкері сол түнде-ақ әмиянның ішіндегі ақшаны жоқ қылады. Ақшаның ұрланғаны «Панчатантрада» бір жылдан кейін, «Кәлила мен Димнада» бірнеше айдан соң белгілі болады. Ал «Аңқау мен құдағы» ақшаның қолды болған мерзімі «бір күндерде» деп түспалданады. Барлық нұсқаларда да ақшаны алып кеткен адам жазықсыз жанға жала жауып, тартыстың шоғын алдымен көсейді. «Панчатантрада» қаржыны түгел қымқырып үлгерген Душтабуддхи бір айдан соң Дхармабуддхиге келіп, қалған ақшаны бөліп алайық деп оны ағаш түбіне ертіп келеді. Ақшаның жоқ екенін көрген кезде «Брахманың жүрегі қайда кеткен? Дхармабуддхи, сенен басқа адам алған жоқ. Тездетіп жартысын маған бер. Әйтпесе патша сарайына шағымданамын» дейді. Бұл жерде «Брахманың жүрегі» (brahmahrdaya) деп ақшаның ауыспалы мағынасы алынып отыр [23, 351]. Дхармабуддхидің жазықсыз екенін айтып, жанұшырғанына қарамастан серігі оны сотқа сүйрейді.

Осы орайда Дхармабуддхи мен Душтабуддхи есімдерінің бекерден-бекер алынып отырмағанын еске салайық. «Панчатантраны» санскрит тілінен аударған А.Сыркин мынадай түсініктеме береді: «Дхармабуддхи (Dharmabuddhi) (жақсылық ойлаушы); Душтабуддхи (Dustabuddhi) (зұлымдық ойлаушы). Кейіпкерлердің есімі әңгіменің ғақлиялық сипатымен тұтасып кеткені соншалық, тіпті белгілі бір деңгейде адамның аты екені де естен шығып кетеді. Мәселен, әңгімені баяндау барысында Душтабуддхи есімінің орнына Папабуддхи (Parabuddhi) деген мүлде басқа есім қолданылады [23, 351]. Шынында да кейінірек сюжеттің финалындағы эпизодтар кезінде жағымсыз кейіпкердің аты өзгеріп сала береді. Кейіпкердің аты мен оның затын үйлестіру үрдісі «Панчатантраның» басқа да тұстарынан байқалып қалады.

«Кәлила мен Димнада» да ағаштың астынан ештеңе табылмаған соң зұлым көпес «Жалған достыққа сенім жоқ. Сен мені алдап, ақшаны түгел алып кеттің» деп аласұрады. Осы үш нұсқаның ішінде поэтикалық сипат алған өлең түріндегі қазақ мысалында бұл ахуал көркем бейнеленеді:

Аңқауға қу айтады «серік едің,
Сеніменен бұл зерді көріп едім.
Сенен бөтен бұл зерді жан алған жоқ,
Сен алыпсың, бұл зерді көріп едің».
«Алмадым» деп ант ішті аңқау тұрып,
Жағасынан қу адам буындырып.
Қазылардың алдына алып барды,
Жұдырықпен басына пұштап ұрып [1, 494].

Майлықожа мысалында адал адам момындау әрі әрекетсіздеу («Ол аңқаудың бәлеге басы қалды, Шарифатқа қу адам мұны салды»), зұлым көпес оспадарсыздау әрі озбырлау («Жағасынан буып ап ол аңқауды, Қазылардың алдына алып барды») кейіпте көрінеді. Ал қазылар өздерінің тәртіптерін түсіндіріп («Қазы айтты «сен алсаң, танба» деді, «Егер тансаң – түседі жанға» деді»), тиісті талаптарын қойып («Қу адамға айтады «сен сөйлегің, Қанеки, еш гуәһің бар ма?» деді»), ақиқатқа жеткенді жөн санайды. Айып тағушы қалайда өзін адал адам ретінде көрсетіп («Қу айтады «гуәһім менің жоқ-ты, Әділетпен сұрамақ сізге құпты»), ақылға сыймайтын қадамға барады («Жуан шынар түбіне көміп едік, Сұраса шынар айтар куәлікті»). Бұған қайран қалған қазылардың тосын ұсыныс білдірген қудың талабын құптауы сюжеттің желісін ширықтыра түседі.

«Кәлила мен Димна» сюжетінің бұл тұсы да Майлықожа мысалының оқиғасынан ауытқи қоймайды. Соттағылар «куәң бар ма?» дегенде зұлым көпес ақша көмілген жердегі ағаштан төрелік сұрағанды қалайды. Майлықожа шығармасында қазы дарақ басына бір орынбасарымен бармақ болса, «Кәлила мен Димнада» айып тағушының сөзіне күмәнданып, көңіліне күдік алған қазы бір емес төрт куәгерді ағаш түбіне ертіп апаруға бұйрық береді. Ал бұл

шығарманың үнді нұсқасы саналатын «Панчатантрада» сюжеттің осы сәті сәл басқаша бейнеленеді. Егескен екеу сотқа жүгінгенде оларды тыңдаған қазылар мәселені құдай алдындағы төрелік жолымен шешпек болады. Сол кезде Папабуддхи (Душтабуддхи): «Бекерге олай істейсіздер. Бұл шешім дұрыс емес. «Жазбаша дәлел болмаса, куәгер іздеп көріңдер, Куәгерің де болмаса, Құдайдан сұрай беріңдер» деген жоқ па еді данышпан бабалар. Ал менің куәгерім бар. Ол орман құдайы. Кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс екенін сол айтсын» дейді. Қазылар бұл ұсынысты мақұлдап, бір жағынан өздері де көруге асығып, ертеңгі күнді күтеді. Дауласушылардан кепілдік алып, үйлеріне қайтарады [22, 123].

Осы ретте қазылар ұсынған құдай алдындағы төрелік жайын түсіре кетелік. А. Сыркиннің анықтамасына жүгінсек, «ежелгі үнді заңдары бойынша, мұның екі түрі бар: 1) құдай бейнесі алдында атыздан алынған топырақты, алтынды, күмісті, күнжітті, дурга өсімдігін (*clitoria ternatea*, индиго) ұстатып тұрып, ұлының, әйелінің, брахманның көзінше ант-су ішкізу; 2) таразыға тарту, отқа салу, суға тастау, у беру, қасиетті су ішкізу, күріш дәнін шайнату, монета мен соқаны қыздырып басу және жеребе таңдату арқылы сынақтан өткізу» [23, 351]. Мәселенің тым күрделеніп бара жатқанын аңғарған Душтабуддхи құдайға құлшылық жоралғысымен жасалатын сынақтан жалтарып, өз ниетін іске асыруға бекінеді.

Үш нұсқада да ақша ұрлаған адамның өз әкесін куәлікке тарту жолы бірдей. Ұрының әкесі бүгін түнде түбіне ақша көмілген жуан ағаштың қуысына тереңірек кіріп, жайғасып отыруы шарт. Ертеңіне қазы келіп, төрелік сұрағанда ол ағаш болып тіл қатуы керек. Жігіттің әкесі мұның аяғы жақсылыққа апармайтынын сезіп, оңайлықпен көне қоймайды. Әке мен баланың арасында ар-ұят мәселесі сарапқа салынады. «Панчатантра» мен «Кәлила мен Димнада» әкесі баласын райынан қайтарғысы кеп ежелгі тәмсілдің бірі баяндайды. Сол «Панчатантрадағы» әдеби ескерткіштердің құрақталу тәсілімен өрнектелген көкқұтан, қара жылан және шаян хикаясының тағылымы мол. Бұл – ойланбай істелген қадамның опық жегізетінін еске салатын әңгіме. «Орман маңындағы бір інжір ағашын бір топ көкқұтан мекен етіпті. Сол ағаштың қуысында жататын қара жылан көкқұтандардың балапандарын қарақанаттанбай тұрып жеп кететін көрінеді. Бір күні балапандары жыланға жем бола берген көкқұтанның бірі тірліктен әбден қажып, тоған жағалауына кеп, салы суға кетіп, жылап тұрыпты. Оның осы қалпын көрген бір шаян: «Неге жылайсың?» деп сұрапты. Көкқұтан: «Енді қайтпекпін? Мен бір бақытсыз құс болдым. Ағаш қуысын паналаған жылан менің балапандарымды да, ағайындарымның ұрпақтарын да шетінен жалмап келеді. Міне, қайғы басып, қамығып, соған жылап тұрмын. Сол жексұрынды құртудың жолы бар ма, маған соны айтшы» дейді. Енді шаян ойланды: «Бұл – тумысынан біздің әулетіміздің қас жауы. Мен бұған бір жағынан пайдалы, екінші жағынан қалған көкқұтандарды қырып салуға септігі тиетін кеңес берейін» [22, 124]. Көкқұтан шаянның кеңесі бойынша

ихневмонның інінен жылан жатқан қуысқа дейін балықтың кеспесін тастайды. «Панчатантраның» соңындағы түсініктемеге сүйенсек, ихневмон – жыланның уы дарымайтын, үнді елінде атжалман мен тышқан аулау үшін қолға үйретілетін кішкентай жануар [23, 351]. Әлгі ихневмон сол жолмен жылжып, алдымен жыланды өлтіріп, сосын осы маңайды мекендейтін көкқұтанның бәрін жеп қояды. Бәрібір Папабуддхи (Душтабуддхи) әкесінің бұл әңгімесін қаперіне алмай, оны түнде ағаш қуысына апарып отырғызыпты. Ал «Кәлила мен Димнада» әкесі ұлына отпен ойнап жүргенін ескертіп, шалшықты мекендейтін үйректің хикаясын айтып береді. Оқиға желісінде көп өзгеріс байқалмады. Бұл сюжеттегі үйрек үнді әдеби ескерткішіндегі көкқұтанды алмастырады. Сондай-ақ «Панчатантрадағы» жылан мен шаян өзгермейді де, ихневмонның орнына аққұлақ тышқан алынған. Шаянның ақыл-кеңесі бойынша аққұлақ тышқанның інінен жыланның ініне дейін төселген балықтың арқасында үйрек жауынан құтылады. Бір күні балықтың дәмін алған аққұлақ сол маңайды торуылдап жүріп, үйректі балапандарымен қосып жеп кетеді [21, 124]. Бұл нұсқада үнді әдеби ескерткішіндегі көкқұтан секілді үйректің алдын-ала қулық ойлағаны туралы айтылмады. Әкесінің тағылымды тәмсіл айтып, бұл істің қатерлі екенін ескерткеніне қарамастан, ұлы алған бетінен қайтпайды. Оны «оп-оңай шаруа ғой» деп куәлікке тартып, ағаштың қуысына жасырады.

Майлықожа сюжеттің осы тұсын айна-қатесіз қайталамайды. Мәселен, қудың әкесі куәліктен бас тарту үшін баласына біраз қыл-кеңес айтып көреді. Бірақ бұл кеңес алдыңғы нұсқалардағыдай арнайы тәмсіл немесе шағын сюжет түрінде емес, жалпылама ескертпе ретінде баяндалады:

Атасы айтты «бұл дүние сіңерлік-ті,
Е, балам қулық қылған бекерлік-ті.
Ешбірінің қарыны тойған емес,
Қылысқан көп адам мекерлікті.
Қулықты талай адам қылған көптеп,
Байымас кісі ақысын алған ептеп.
Мекерлік бұл дүниеде әркім қылған,
Ешбірі сірә екі болған емес» [1, 495].

Майлықожа перзентін жаманатқа қимаған әкенің, дүниеге бола жақынын жамандыққа итермелейтін арамза ұлдың портретін кейіптеп, кейіпкерлерінің мінез-құлқын қазақ топырағына үйлестіреді. Ол бастапқы сюжеттердің желісін көзсіз көшірмейді. Ар соты алдындағы екеудің тартысын жыр тілімен жеткізіп, шарасыз әкенің («Атасы айтты «әр істі көрген көзім», Баласы жақтырмады мұндай сөзін»), безбүйрек баланың («Е, ата, ақылың жоқ, сен надансың, Дұрыс емес мұндайлық қате сөзің») болмысын танытады. Ақын ұлының әкесін азғыруын қазақы мінезге бейімдеп, шебер бейнелейді. Пейілі бұзылған перзенттің ең жақын адамын тығырыққа тіреп («Ұзатып «бұл сөзіңді көп созба деп, Ағаштың кеуегіне кіргенің еп»), жан қинамай оңай олжа табуға шақырып

(«Амалменен бірталай зер алармыз, Бұл істің еңбегі аз, пайдасы көп»), өзге жол қалдырмай, дегеніне көндіруі («Мал үшін, баласының көңілі үшін, Ақыры айтқан сөзін мақұл көрді») Майлықожа мысалында шынайы көрініс тапқан. Көне үнді дәуірінен келе жатқан сюжетті ақын қазақ өлеңінің қалыбына салып жырлады. Жақсылық пен жамандықтың, арлылық пен азғындықтың, тақуалық пен тексіздіктің тайталасын психологиялық тартыс ыңғайында суреттейді. Ақыры басқа нұсқалардағыдай, жақсылық жамандықтан жеңіліп, кейінгі ұрпақ алдыңғы буыннан зор шығып, әкесі баласының айтқанын тыңдауға мәжбүр болады:

Ұлының көңілі үшін жұмысына,
Көңіл қойды мекерлік қылысына.
Қу баласы жер кеулеп түнде апарып,
Ағаштың салып қойды қуысына [1, 496].

«Панчатантраның» кейіпкері Дхармабуддхи қазылармен бірге шами ағашына келіп, «Екеуміздің қайсымыз ұрымыз?» деп айқайлап тұрып сұрайды. Ағаштың түбінде отырған Папабуддхидің (Душтабуддхи) әкесі «Қазынаны Дхармабуддхи алды» деп жауап береді. Бұған таңданған жұрт кінәлі бейбаққа қандай жаза қолданамыз деп ойласып жатқанда Дхармабуддхи шами ағашының қуысына тез жанатын зат қойып, от тұтатады. От жалыны лаулай бастаған кезде денесін күйік шалған Папабуддхидің әкесі көзі ұясынан шығып, ойбай салып, сыртқа аттандап ата жөнеледі. Осының бәрі баласының айтқанымен болған іс екенін айтып, ағынан жарылады. Сол жерге жиылған сарай қызметшілері шами ағашының бұтағына жіп байлап, Душтабуддхиді дарға асып, Дхармабуддхидің адалдығына тәнті болып, құрметке бөлейді [22, 124].

Бұл тәмсілде шами ағашы бекерден-бекер алынып отырған жоқ. Үндістердің діни сенімі бойынша, бұл ағаштың, яғни шамидің (самі, просоріс спісігера немесе тімоса сума) өзегінде от жанып тұрады. Сондықтан дауды шами ағашына от қою арқылы шешудің астарында да өзіндік түйін-тұжырым бар екені анық.

Үнді топырағынан нәр алған әдеби ескерткіштерде адамдар арасында дау туындаған кезде ағашты куәлікке тарту үрдісі кездеспей қалмайды. Мысалы, әлемді шарлаған «Тотынаманың» алтыншы түніндегі «Софы, ағаш ұстасы, зергер, тігінші, олардың ағаштан жасалған қыз бейнесіне ғашық болып таласқаны, қазі-дарақ билігі жайындағы әңгіменің» кейіпкерлері ұзақ дауласып, ақыры шаһар сыртында өсіп тұрған ағашқа келіп жүгінеді [24, 56], [25, 61]. Орыс жазушысы О. Сенковскийдің дәл осы тақырыпқа жазылған «Деревянная красавица» деген шығармасы бар [26, 236-242]. Бұл нұсқаларда «қазі-дарақ» өз діңін ашып, қызды тартып алып, «әр зат түбінде өз тегіне қосылады» деген қағиданы алға тартады. Ағаштың адамдарға төрелік ету тәсілі үндінің ежелгі үрдістерінен тамыр тартатын терең философиялық

тұжырымдарға негізделген.

«Кәлила мен Димнада» сауалды «Панчатантрадағыдай» жапа шегуші емес, ағаш басына төрт куәні ертіп келген қазының өзі қояды: «Мына кісінің айтып отырғаны дұрыс па? Сенің түбіңнен қазып алған ортақ қаражатты оның жолдасының алғаны рас па?». «Ант етуге бармын, алғаны рас». Адамның даусын естіген қазы бір шикілік бар екенін біле қояды. Бұл нұсқада қазының әрекеті көбірек суреттеледі. Ол алдымен төңіректі шолып шығып, ағаштың үлкен қуысы бар екенін байқайды. Бірақ шал тым тереңге жасырынғандықтан, ешнәрсе аңғарыла қоймайды. Қазы қызметшілеріне құрғақ шөп жинап, оны ағаштың айналасына қойып, өрт салуға тәртіп береді. Айқайлап, жұртты көмекке шақырған ақсақал әбден масқара болады. Қазы алаяққа дүре соқтырып, әкесін есекке теріс мінгізіп, қала жұртына көрсетіп, бүкіл ел алдында әшкерелейді. Ал ақшаны қайырымды көпеске бергізеді [21, 124-125].

Майлықожа өзінің «Аңқау мен қу» мысалында сюжеттің осы тұсын ширықтырып, өзгеше өң береді. Қазының сауалына сай жауап қайтарған екеудің жан-дүниесін көркем сөзбен кестелеп танытады. Өздерінің іс-әрекетін шағын монолог түрінде өздеріне айтқызады. Жапа шеккен аңқау мен жала жапқан қудың тартысын кейіпкерлердің ағынан жарылған әңгімесі арқылы шешу жолын таңдайды. Қудың айтқаны ақшасын ұрлатып, қиналып жүрген адамның емес, көңілі тоқ кісінің сөзі болып шығады. Майлықожа оны сипатын «Қу адам сөз сөйлейді шешенсініп, «Алып сатар өнерім делдалшылық. Жазықысы өнерім ауқат қылған, Жүремін делдалшылық бұ іс қылып» деп танытады. Керісінше аңқаудың сөзі күнкөрісін әзер тауып жүрген («Аңқау айтты құр жанмын мен бір пенде, Даладан таба алмаймын бір қу ине»), алдағы күннен үміті бар әрі қанағаты мол («Ошақтың үш бұтынан бер тәңірі деп, Отырамын қарынымды тоқтап үйде»), бақ-несібені Алладан ғана сұрайтын («Бар өнерім – намазым бес уақытым, Өзге өнер қылмасқа келмес шақтым») адал адам екені анық аңғарылады. Ақын адам психологиясын көрсету арқылы қазы шешімінің алғы шарттарын байқата бастайды. Ағаш басындағы төреліктің өлеңмен өрілген финалы былайша түйінделеді:

Бұл сөзі айтып ағашқа құлақ салды,
Дауыс шықты ағаштан: «аңқау алды».
Көп ақылды, білімді қазы еді,
Ағашта адам барын біле қалды.
Өкім қылды «ағашты өрте» деді,
От қойған соң ол шынар өртенеді.
Ойбай салып, ішінде біреу жатыр,
Ағашта адам барын біле қалды [1, 496].

Әрі қарайғы оқиға желісінің басқа нұсқалардан айырмашылығы жоқ. Тек Майлықожаның поэзиялық шығармасының образдары шебер кейіптелген. Баласының айтқанына көніп, абыройсыз іске бекінген әкенің пұшайман күйі

(«Алақандай құйқасы пісіп қалды, Есі кетіп зәресі ұшып қалды»), оқиғаны көзімен көргендердің әрекеті («Жиылған жұрт сол арада күліп-күліп, жанған оттан сөндіріп алды мұны»), от ішінен қашып шыққан қартаң кісінің өз айыбын мойындап, ақиқатты ақтаруы («Балам салды ағашқа кеулеп жерді, Алалық, – деп, – иламен мұнша зерді»), жала жабушының ел-жұртқа масқара болуы («Қулық қылған шерменде болып қалды, Бұл шаһарға мүттәйім қу атанды») қазақ болмысына бейімделіп суреттеледі. Жасаған қиянаты барлық нұсқада бірдей болса да, Майлықожаның кейіпкерлері «Панчатантрадағыдай» дарға асылмайды, «Кәлила мен Димнадағыдай» дүре соғу арқылы жазаланбайды немесе қара есекке теріс мініп, шаһардың ішін аралап шықпайды. Қазы кешірімшілдік көрсетіп, мәселені хақ жолымен шешіп, («Растықтың хақында Құдай жақ боп...»), адал адамға ақшасын өндіріп берумен («Со тілләнің бәрін де аңқау алды») шектеледі. Ақын «Бүгежектеп делдалдық қыла алмады, Төңіректің бәріне күлкі болды» деп түйіндеп, ел-жұрттың мазағына ұшыраудың өзін жазаның ең пәрмендісі деп біледі. «Аңқау мен құдың» соңындағы түйін-тұжырымды бұл шығарманың идеясы, тәрбиелік тұғырынамасы деп түсінгеніміз абзал:

Қу ағаштың басына жапырақ қонбас,
Қулықпенен еш адам сірә оңбас.
Ылажсыздан дұшпанға істетпесең,
Мекерліктің ұрығы ексе болмас.
Еш адам байымайды ұрлықпенен,
Момын адам байиды шындықпенен.
Басы жақсы болса да түбі жаман,
Білсең де жолдас болма сұмдықпенен [1, 497].

Бұл мысалдың байлам-байыптамасы қазақ халқының «Бас жарылса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде» деген кешірімшілдік қағидасымен астасып жатыр. Тентек пен теліні де сыртқа теппей, ақсақалдардың талқысына салып түзейтін дала заңына негізделген Майлықожа туындысының мән-маңызын осы тұрғыдан қарастырған жөн.

Нәтижелер. Енді мақаламызға арқау болған Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Аңқау мен қу» мысалының мазмұндық-стильдік жағынан «Панчатантра» мен «Кәлила мен Димнаның» сюжетінен несімен ерекшеленетініне тоқталайық.

«Үнді әдебиеттерінен араб нұсқаларының көмегі арқылы жекелеген шығармалардың әдеби және ауызша тарату жолымен ауысу мүмкіндігі бар екенін» [27, 351] атап өткен А.Веселовский тұжырымына жүгінсек, Майлықожа туындысы соның нақты мысалы бола алады. Қазақ ақыны өз шығармасында ежелгі сюжетті үнді және араб дәстүрінің ықпалынан арылтып, ұлттың салт-санасына бейімдеп, нәзирашылдық жолмен жаңа көркем дүние жырлап шықты.

Тағы бір айта кететін мәселе, Майлықожа жазбаша дәстүрге бейім болғанымен, оның авторлық ауызша поэзияның өкілі екенін ұмытпауымыз керек. Оның үстіне өз қолымен толтырған қолжазбалары көп сақтала қоймаған соң негізі зерттеуге өзек болған «Аңқау мен қу» мысалы да жұрт жадында жатталған дүниенің бірі екеніне дау жоқ. Бұл мысалдың мәтінін қайта-қайта саралай келе, «Аңқау мен қу» авторлық ауызша поэзияның жемісі деп топшылауға болады.

Сондай-ақ, Майлықожа өз шығармасында ойлы образдар, бедерлі бейнелер жасап, туындысына өзгеше сипат берді. Тіпті кей тұста мысалдың көркемдік деңгейі өзіне негіз болған әдеби ескерткіштерден асып түскендей әсер қалдырады.

Сонымен қатар, Майлықожа түрлі ахуал жағдайындағы мінез-құлық өзгерістерін, адам психологиясының түрленістерін шынайылықпен суреттейді. Кейіпкерлері аса көп болмаса да, адамдар арасындағы тартысты барынша ширықтырып, тыңдаушысын еліктіреді. Шығармасының кульминациясы, оқиғасының түйін-тұжырымы көркемдік критерийлермен берік сабақтасып жатады.

Осының нәтижесінде түп тамыры арғы дәуірдің белестерінде, тым тереңде жатқан «Аңқау мен қу» мысалы үнді сюжетінің сілемі секілді емес, қазақ топырағында туған төл шығарма тәрізді санамызға сіңгені анық.

Қорытынды. Мақаламызды түйіндей келе мынадай тұжырымдарға табан тірегенді жөн көрдік.

Біріншіден, қазақ поэзиясының алыбы Майлықожа Сұлтанқожаұлы шығыс әдебиетінің үлгілерімен жете таныс болған. Ол үнді, араб, парсы елдерінен бастау алып, Орталық Азияға жеткен әдеби жәдігерліктерді жақсы білген. Бұл мысалдан жоғарыда аталған шығармалардан басқа да туындылардың ықпалы байқалып қалады.

Екіншіден, көне дәуір құндылықтары негізінде бірнеше шығарманы жырлап шыққан Майлықожаның бұл тәсілге әбден төселгені байқалады. Кейіпкерлер тартысы, мінездер қақтығысы, адами қатынастар мәселесі мысалда жоғары деңгейде көрініс тапқан. Ол шығарманы бірден өзге әдебиет ықпалынан барынша оқшаулап алу қағидасын ұстанады.

Үшіншіден, «Аңқау мен қудың» жазба әдебиеттің жемісі емес, жұрт қаумалап, алқа-қотан отырғанда жырланған шығарма болу мүмкіндігі басымдау деп ойлаймыз. Сөз қайталаудың көптігі, ауыз екі сөз үлгісіндегі толғамдардың жиі кездесетіні, жалпы, жыршылық дәстүрдің сипатына жақындығы осындай ойға жетелейді.

Төртіншіден, Майлықожа мысалының көркемдік деңгейі, эстетикалық әсері, тартымдылық табиғаты ешқандай дау тудырмайды. Қазақ әдебиетінің нәзирашылдық үлгімен жырланған шоқтығы биік шығармасы ретінде бағалана беретіні анық.

Қорыта келе айтарымыз, Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Аңқау мен қу» мысалы – тағылымды тәмсілден тәрбиелік мәні зор толғауға айналған, тарихи тамыры терең, көркемдік кестесі келісті қастерлі құндылықтарымыздың бірі. Бұл туынды, сонымен қатар, біздің өзге халықтармен рухани және мәдени байланыстарымыздың бастауы тым әріде жатқанын айғақтай түседі.

Әдебиеттер

1. Оспанұлы Ә. Қаратау шайырлары. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 192 б.
2. Майлықожа. Шығармалар (Құрастырған Ә.Оспанұлы). – Алматы: «Атамұра», 2005. – 864 б.
3. Шуксаптати (Перевод с санскрита М.Ширяева). Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 129 с.
4. Тотының тоқсан тарауы (Шуксаптати). (Аударған Ғайса Сармурзин). – Алматы: «Жазушы», 1970. – 200 б.
5. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синдбад-наме (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.
6. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) (Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой). – Москва – Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
7. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар) (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: «Наука», 1985. – 400 с.
8. Хитопадеша или полезные советы. – Москва: «Детская литература», 1958. – 160 с.
9. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона (Перевод с санскрита П.Гринцера). – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 240 с.
10. Тридцать две новеллы о монахах (Перевод с санскрита И. Серебрякова). – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.
11. Двадцать пять рассказов Веталы (Перевод с санскрита И. Серебрякова). – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 150 с.
12. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
13. Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. – Түркістан: «Тұран», 2008. – 278 б.
14. Ергөбек Қ. Ергөбек С. Қазақ дәстүрлі жазба әдебиеті және кітаби ақындар шығармашылығы (ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. басы). «Түркістан» жинағы, 7-том. – Түркістан: Қазақ-түрік университеті, 2003. – 451 б.
15. Жаппарқұлова А. Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығармашылық мұрасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін

дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 112 б.

16. Gulnaz A. Talipova, Fleur F. Gilemshin, Fanzilya H. Zavgarova and Alsou D. Battalova, 2015. Motives of Islamic Culture in Tatar Folk Tales. The Social Sciences, 10: 2081-2084. DOI: [10.36478/sscience.2015.2081.2084](https://doi.org/10.36478/sscience.2015.2081.2084).

17. Akhmedova, Z. J. (2021). The issue of the influence of “One thousand and one nights” on Turkic folklore. ISJ Theoretical & Applied Science, 11 (103), 836-840. (Scopus, Thomson Reuters)

18. Омаров Б. Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі «көшпелі сюжеттер». Turkic Studies Journal, Нұр-Сұлтан, № 1, Vol. 4, 2022 // 58-69 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-58-69>

19. Омаров Б. Әсет Найманбаев шығармашылығы: шығыс дәстүрі және көшпелі сюжеттер. «Керуен», Алматы, № 4 (77), 2022 // 27-39 б. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-02>

20. Омаров Б. Ежелгі үнді сюжетінің Майлықожа Сұлтанқожаұлының «Тотынама» мысалында трансформациялануы. ЕҰУ хабаршысы, Астана, № 1 (142), 2023 // 177-191 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-177-191>

21. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна (Перевод с арабского Ш.Шидфар). – Москва: «Художественная литература», 1986. – 304 стр.

22. Панчатантра (Перевод с санскрита А.Сыркина). – Москва: Издательство АН СССР, 1958. – 376 с.

23. Сыркин А. Примечания // Панчатантра (Перевод с санскрита А.Сыркина). – Москва: Издательство АН СССР, 1958. – 376 с.

24. Зияаддин Нахшаби. Тотынама. – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 б.

25. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). – Москва: Наука, 1979. – 350 с.

26. Сенковский О. Деревянная красавица // Собрание сочинений Сенковского (Барона Брамбеуса) Т. 1. – Санкт-Петербург: Типография Имперской Академии наук, 1858. – 655 с.

27. Веселовский А. Историческая поэтика. – Ленинград: Государственное издательство «Художественное литература», 1940. – 650 с.

Б.Ж. ОМАРОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

«ПАНЧАТАНТРА», «КАЛИЛА И ДИМНА» И КАЗАХСКАЯ БАСНЯ: СЮЖЕТ И ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация. Данная статья посвящена определению общности сюжетной линии басни известного представителя казахской поэзии Майлықожи Султанқожаұлы «Аңқау мен қу» («Простак и хитрец») с сюжетами

«Панчатантра» и «Калила и Димна». Анализируются пути развития сюжета, зародившегося сначала в древнеиндийском литературном памятнике «Панчатантра», затем перекочевавшего в литературный памятник арабского мира «Калила и Димна», позже распространившегося в странах Азии, в том числе адаптированных в творчестве мастеров слова Центральной Азии.

Автор статьи уделяет особое внимание освещению мастерства творческой импровизации Майлыкожи, исполнявшему собственные дастаны и басни, основой которых являлись восточные предания. Эти авторские интерпретации являются сегодня неотъемлемой частью сокровищницы казахской литературы. В статье анализируются художественные приёмы преобразования корневого сюжета, использовавшиеся акыном в процессе исполнения произведения в виде басни. Научному анализу также были подвергнуты особенности преобразования восточной притчи, адаптированной в казахской культуре.

На примере басни Майлыкожи «Аңқау мен қу» («Простак и хитрец») показана поэтическая трансформация сюжета, берущего своё начало в древнейшие времена. В статье также анализируются художественное своеобразие произведения, конфликт героев, система образов.

В данной работе всесторонне рассматривается уходящая своими корнями в «Панчатантру» и «Калилу и Димну» басня Майлыкожи как проявление глубоких исторических связей казахской литературы.

Ключевые слова. сюжет, басня, персонаж, притча, жырлау (воспевание в поэтической форме), литературный памятник, преобразование, трансформация.

B.ZH. OMAROV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**«PANCHATANTRA», «KALILA AND DIMNA» AND THE KAZAKH EXAMPLE:
PLOT AND TRANSFORMATION**

Abstract. The current work considers the issues of defining the storyline of the example of the most prominent representative of Kazakh poetry Maylikozha Sultankozhauy «Anqau men Qu» and the plot of «Panchatantra» and «Kalila and Dimna». The ancient Indian literary monument – «Panchatantra» is first reflected, from which the literary relic of the Arab world is transferred to «Kalila and Dimna», the analysis of the plot development, which spread to Asian countries, including the work of the Masters of the word of Central Asia, is carried out.

The author emphasizes the fact that Mailikozha, who sang several examples and sagas based on Eastern legends and added them to the treasury of our literature, showed the skill of creating a new work on the basis of an ancient plot. It is important to consider the artistic techniques the poet used in the process of singing

in the form of an example using the final plot. The features of the transformation of fable adapted to the Kazakh land are scientifically analyzed.

In the process of analyzing «Anqau men Qu» attention was paid to the demonstration of the poetic transformation of the plot, which continued from ancient times. The artistic level of the work, character conflicts, and the system of images were also analyzed.

The current work consiers the example of Maylikozha, which is rooted in «Panchatantra» and «Kalila and Dimna», was considered in detail as a reflection of the deep historical ties of Kazakh literature.

Keywords. Plot. Example. Character. Fable. Zhyrlau (praise in song). Literary monument. Vary. Transformation.

References

1. Ospanūly Ä. Qaratau şaiyrlary. – Almaty: «Qazaq universiteti», 1991. – 192 b.
2. Mailyqoja. Şyğarmalar (Qūrastyrған Ä.Ospanūly). – Almaty: «Atamūra», 2005. – 864 b.
3. Şukasaptati (Perevod s sanskrita M.Şiräeva). – Moskva: İzdatelstvo Vostochnoi literatury, 1960. – 129 s.
4. Totynyñ toqsan tarauy (Şukasaptati). (Audarған Ğaisa Sarmurzin). – Almaty: «Jazuşy», 1970. – 200 b.
5. Muhammad az-Zahiri as-Samarkandi. Sindbad-name (Perevod s persidskogo M.Osmanova). – Moskva: İzd. Vostochnoi literatury, 1960. – 314 s.
6. Saiid Haidar Bahş Haidari. Skazki popugaia (Tota Kahani) (Perevod s iazyka industani (urdu) M.Knäginoi-Kondratevoi). – Moskva – Leningrad: «Academia», 1933. – 252 s.
7. İmad ibn Muhammad an-Naari. Jemchujiny besed (Javahir al-asmār) (Perevod s persidskogo M.Osmanova). – Moskva: «Nauka», 1985. – 400 s.
8. Hitopadeşa ili poleznye sovety. Moskva: «Detskaia literatura», 1958. – 160 str.
9. Jizn Vikrami ili 32 istorii sarskogo trona (Perevod s sanskrita P.Grinsera). – Moskva: İzdatelstvo Vostochnoi literatury, 1960. – 240 s.
10. Tridsät dve novely o monahah (Perevod s sanskrita İ.Serebräkova). – Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literatury, 1962. – 104 s.
11. Dvadsät päť rasskazov Vetaly (Perevod s sanskrita İ.Serebräkova). – Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literatury, 1958. – 150 s.
12. Qasqabasov S. Janazyq. Är jylğy zertteuler. – Astana: «Audarma», 2002. – 584 b.
13. Äbjet B. Türki jäne iran halyqtary ertegilerindeğı mifologialyq keipkerler. –Türkistan: «Tūran», 2008. – 278 b.
14. Ergöbek Q. Ergöbek S. Qazaq дәstürlı jazba әdebieti jäne kıtabi aqyndar şyğarmaşylyğy (HИH ğ. екінші jartysy мен HИH ğ. basy). «Türkistan» jinağy, 7-tom. –

Türkistan: Qazaq-türük universiteti, 2003. – 451 b.

15. Japparqulova A. Mailyqoja Sultanojaulynyñ syğarmaşylyq mürasy. Filologia ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисертация. – Almaty, 2010. – 112 b.

16. Gulnaz A. Talipova, Fleur F. Gilemshin, Fanzilya H. Zavgarova and Alsou D. Battalova, 2015. Motives of Islamic Culture in Tatar Folk Tales. The Social Sciences, 10: 2081-2084. (Scopus)

17. Akhmedova, Z. J. (2021). The issue of the influence of “One thousand and one nights” on Turkic folklore. ISJ Theoretical & Applied Science, 11 (103), 836-840. (Scopus, Thomson Reuters)

18. Omarov B. Qazaq ertegileri men ündi әдеби eskertkisterindegi «köşpelі süjetter». Turkic Studies Journal, Nür-Sultan, № 1, Vol. 4, 2022 // 58-69 better.

19. Omarov B. Äset Naimanbaev syğarmaşylygy: syğys дәstürі және köşpelі süjetter. «Keruen», Almaty, № 4 (77), 2022 // 27-39 better.

20. Omarov B. Ejelgi ündi süjetiniñ Mailyqoja Sultanojaulynyñ «Totynama» mysalynda transformasialanuy. EÜU habarşysy, Astana, № 1 (142), 2023 // 177-191.

21. İbn al-Mukaffa. Kalila i Dimna (Perevod s arabskogo Ş.Şidfar). Moskva: «Hudojestvennaia literatura», 1986. – 304 s.

22. Panchatantra (Perevod s sanskrita A.Syrkina). – Moskva: İzdatelstvo AN SSSR, 1958. – 376 s.

23. Syrkin A. Primechenia // Panchatantra (Perevod s sanskrita A. Syrkina). – Moskva: İzdatelstvo AN SSSR, 1958. – 376 s.

24. Ziaaddin Nahşabi. Totynama. – Almaty: Jazuşy, 1991. – 304 b.

25. Zia ad-Din Nahşabi. Kniga popugaia (Tuti-name). – Moskva: Nauka, 1979. – 350 s.

26. Senkovski O. Derevannaia krasavisa // Sobranie sochineni Senkovskogo (Barona Brambeusa) T. 1. – Sankt-Peterburg: Tipografia İmperskoi Akademii nauk, 1858. – 655 s.

27. Veselovski A. İstoricheskaia poetika. – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo «Hudojestvennoe literatura», 1940. – 650 s.

Автор туралы мәлімет:

Омаров Бауыржан Жұмаханұлы – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Омаров Бауыржан Жұмаханұлы – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Omarov Bauyrzhan Zhumakhanuly – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAХР 17.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.16>Г.С. САҒЫНАДИН

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: gulnaz86.08@mail.ru)

ЭСТОФОЛЬКЛОРТАНУДЫҢ КЕЙБІР ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Эстофольклортану – интегративті фольклортанудың бір құрылымдық саласы. Сөз өнері аясындағы эстетикалық нысандардың қайта көркем түлеуін қарастырады. Фольклордың бүгінде интегративті ғылым көзі ретінде зерттеу мүмкіндіктерінің кең диапазоны және сөз өнеріндегі интегративті негіздемелердің динамикасы аталмыш терминнің қалыптасуына әкелді. Сондықтан ұлттық дәрежедегі эстофольклортанудың жаңа ғылыми-әдістемелік концепциясын ұсыну – гуманитарлық саладағы заманауи тенденцияларға сәйкес жаңашыл әрі өзекті синергетикалық зерттеулердің бірі болмақ. Аталмыш зерттеу мақаламыздың басты мақсаты да осы. Ол үшін мынадай өзекті мәселелердің шешіміне қол жеткізу көзделді: фольклоризм типтерін анықтау және жүйелеу; әдеби шығармалардың фольклоризациялық деңгейін қарастыру. Соның ішінде ұлттық сөз өнеріндегі түйткілді мәселе – «жазба әдебиет – ауыз әдебиеті» қатынасына құрылған «кері байланыстың» теориялық табиғатын ашу; «инициарлы орта» концептісін тұжырымдау. Шетелдік тәжірибелерді талқылай отырып, инициарлы шығармашылық – авторлық ауыз әдебиеті ұғымдарын байланыстыру мүмкіндігі көрсету; білім берудің заманауи концепцияларына сүйене отырып, эстофольклортану теориясын оқытудың инновациялық жолдарын ұсыну. Мұндай міндеттердің жүзеге асырылуы фольклордың сандық көрсеткіштерін емес, интеграциялық сын-сипатын анықтай отырып, ұлттық ғылыми жүйедегі эстофольклортану саласының ғылыми теориялық статусын қалыптастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: фольклор, эстофольклортану, әдебиет, әдебиеттану, сөз өнері, интеграция.

Кіріспе. Бүгінде фольклортану саласы интегративті ғылым ретінде новаторлық концепцияларын кеңейтіп жатқаны аян. Фольклортанушы ғалымдар фольклоризмді кең мағынада түсінуді алға тартады. Қаламгердің нақты фольклорлық материалмен тікелей ықпалдасуын ғана емес, сондай-ақ фольклордың синкретті сипатын есепке ала отырып, көркем шығармадағы халықтық мәдениет, таным құбылысының түгел жиынтық әсерін зерттеуге ұмтылады. «Фольклор мен әдебиеттің арақатынасын сыртқы «тоғысудан» ғана

емес, олардың «өзгертілген» түрдегі байланысының заңдылықтарын ашуға тырысу керек» [1, 14 б.]. Жаңа ракурстағы көпсалалы әрі күрделі сипатын зерделеу – жаһандану жағдайындағы күрделі де келелі мәселелердің бірі.

Фольклор о бастан диалогтік болмысқа ие. Соған сәйкес фольклордың бүгінде интегративті ғылым көзі ретінде зерттеу мүмкіндіктерінің диапазоны кеңейіп жатыр. Фольклортану – негізгі әдіснамалық бағытына кешенділік, ықпалдастық, салыстырмалы-типологиялық сипат тән болып келетін, зерттеу әдістері мен принциптері орныққан дербес ғылым. Фольклордың тарихы мен теориясының қалыптасу арналары халықтың танымымен, тарихымен, мәдениетімен, этнографиясымен байланысты екені белгілі. Жалпы, бүтіннің белесін бағындыру үшін алдымен, оның бөлшектерін бекем ету – басты қағидамыз. Сол үшін зерттеу көзіне интегративті фольклортанудың бір тармағы эстофольклортану саласы алынып отыр.

Эстофольклортану әдеби-фольклорлық ықпалдасу нәтижесіндегі әр текті материалдың идеялы-эстетикалық бірлігін зерттеуді көздейді. Әлемдік аренада жеке терминмен айшықталып, дербес сала ретінде дамуы оның зерттеу пәнінің заманауи сұраныстағы өзектілік динамикасын көрсетеді. Осы динамиканы ұлттық фольклортану аясында бағамдап, эстофольклортанудың теориялық принциптерін айқындаудың, сондай-ақ оны оқытудағы инновациялық тәсілдерін қарастырудың маңызы зор.

Сондықтан мақсат – қазіргі кезеңдегі фольклоризм және фольклоризацияның инновациялық мүмкіндіктерін зерделей отырып, ұлттық сөз өнері контекстінде эстофольклортанудың теориялық аспектілерін жүйелеу мәселесін қолға алу. Алынған ғылыми-теориялық концепцияларды оқытудың интегративті білім беру қағидаларына сәйкес жаңа парадигмаларын түзу.

Оған дәлел – соңғы уақытта ғылыми талқыда жүрген эстофольклортану саласы. «Эстофольклортану» ұғымы – жаңа терминдердің бірі [2]. Беларус ғалымдары К.М.Ковалёва және О.В.Приемко алғаш болып бұл терминге ғылыми анықтама берген. Сөз өнері аясындағы эстетикалық нысандардың қайта көркем түлеуі – эстофольклортанудың зерттеу пәні болып табылады. Аталмыш терминнің қалыптасуы оның зерттеу нысанының заманауи өзектілігімен тікелей байланысты. Себебі қазіргі сөз өнерінде интегративті негіздеме-лердің динамикасы айтарлықтай көрінуде.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеудің негізгі стратегиясы герменевтикалық, салыстырмалы-типологиялық және салғастырмалы әдістерден құралады. Ол эстофольклортанудың негізгі ғылыми мәселелерін шешумен тікелей байланысты:

- Фольклор – ауыз әдебиеті – әдебиет триадасының идеялық-эстетикалық аспектідегі ықпалдасу сипаты мен дәрежесін бағалау.

- Ұлттық эстофольклортану саласының пәні, нысаны, теориялық қағидаларын қалыптастыру.

- Эстофольклортану теориясын оқытудың инновациялық тәсілдерін көрсету.

Мұндай әдіснама фольклорлық және әдеби туындылардың өзара байланысын, олардағы дәстүрлер ұқсастығы мен айырмашылығын анағұрлым толық анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ әдеби жүйеге енетін фольклорлық элементтердің әлеуетті мүмкіндіктерін объективті түрде бағалауға негіз болады. Бұл ретте фольклорлық материалдың индивидуалды-авторлық интерпретациясы да айқындалады.

Талқылау мен бақылау. Идеялық-эстетикалық бірлік аясындағы әдеби-фольклорлық интеграцияның негізі фольклоризм және фольклоризация деген үдерістерден көрінеді. Егер әдебиет фольклорға жүгініп, одан көркемдік-эстетикалық қуат алатын болса, бұл – фольклоризм көрінісі. Керісінше, фольклор әдебиеттің ықпалымен өз форматын қалыптастырса, ол – фольклоризация үдерісі. Термин авторы – XIX ғ. француз фольклортанушысы Поль Себийо фольклоризмнің мағынасын фольклорды қолданудың түрлі формалары деп түсіндірген. Фольклоризм – тарихи категория. Әдебиеттегі фольклоризм проблемасы біршама уақыт бойы тек жекелеген қаламгерлердің халық шығармашылығына деген қызығушылығы дәрежесінде ғана қарастырылды. Кейінгі жылдары әдебиеттегі фольклоризм проблемасы жаңа сапада зерттеле бастады. Енді фольклоризмнің әдебиеттегі көрінісі әр түрлі қоғамдық-тарихи, идеялық-эстетикалық деңгейде саралау қолға алынды [3]. Ең алдымен «фольклоризм» ұғымына әр текті анықтамалар берілді. Біреулер үшін «фольклоризм қаламгерлердің фольклорға саналы түрде бет бұруы» [4] (У.Б. Далгат - дағыстан зерттеушісі, этнограф), ал кей зерттеушілер «әр түрлі екі көркем жүйенің – әдебиет пен фольклордың өзара байланысы»; үшіншілер үшін «қазіргі мәдениетте фольклорлық кейіпкерлер мен тәсілдердің қайта түлеуі, жаңғыруы». Әдебиеттегі фольклоризм – бұл тек фольклордағы дайын элементтерді (образдар, сюжеттік мотивтер, көркемдегіш құралдар) пайдалану ғана емес. Фольклоризм – бұл қандай да бір автор шығармашылығындағы (нақты туындысының) көркемдік принциптердің түгелдей немесе түгелге жуық халық шығармашылығына сәйкесуі. Кейде авторлар өзінің туындысында халық дәстүріндегі сюжеттерге сүйенеді. Бұл кезде фольклорлық материалдар мүлдем өзгерген сипатта қолданылады. Бұл да фольклоризм. Сондықтан көркем туындыда фольклоризмнің көрінуі кейде айқын байқалса, кейде оны әбден танып-білу керек. Әдебиеттанушы А.Б. Есин Г. Поспеловтың «Әдебиеттің тарихи дамуының мәселелері» еңбегіне сүйеніп, көркем шығармада мифологиялық, ұлттық, мәдени-әлеуметтік, романдық, философиялық мәселелердің болатынын айқындайды [5, 45 б.]. Өнер атаулыға тән таңбалар жүйесі мәтіндегі мәтінді екшеуді талап етеді [6]. Бұл бүгінгі ғылыми айналымдағы «диалог», «интермәтінділік» ұғымдарының мәнін ашады. Әр дәуірде әдебиеттің фольклорға бет бұруы түрліше болды. Фольклордың

әдебиетте игерілуі ондағы әдіске, әдіснамаға қатысты. Әдебиет, оның ішінде көркем әдебиет – өнердің бір түрі. «Өнер» деген сөздің өзі көпмағыналы. Бұл жағдайда оның көркемдік қызметі мен нәтижесіне басымдық беріледі. Өнер – шығармашылық сипаттағы эстетикалық құбылыс. Көне грек тіліндегі «эстетика» сөзінің бастапқы мағынасы «есту және көру арқылы сезіну» дегеннен туындайды. Көркем әдебиетті өнердің басқа түрінен бөліп алудың өзі оның сан қырлы, мол арналы сипатын танытады. Сол арнаның бірегейі – фольклор. Әдебиет пен фольклордың тарихи өзара байланысы әлем әдебиеті дамуының мәнді сабақтастығын айғақтайды. Әр дәуірде әдебиеттің фольклорға бет бұруы, қаламгерлердің фольклордың нақты, тарихи кезеңдеріне назар аударуы әдебиеттің басты ұлттық ерекшелігін, халықтығын танытады

Әлемдік деңгейде фольклоризм құбылысы өткен ғасырдан бастап қарқынды зерттелді. Фольклоризмнің ғылыми концепциясын анықтайтын әлемдік деңгейдегі бірегей тұжырымдар (М.К. Азадовский, Д.Н. Медриш, У.Б. Далгат, Д.С. Лихачёв, Н.И. Савушкина, М.А. Тычина, т.б.) бар. Дегенмен белгілі бір қаламгер тарапынан фольклорды қолданудың жеке мәселелеріне қатысты зерттеулер (Е.Я. Ленсу, І.П. Чыгрын, В.Т. Петров, т.б.) саны анағұрлым жоғары. Мәселен, «Русский фольклор» көпжылдық академиялық басылымның «Славянские литературы и фольклор» (1978) деп аталатын XVIII томындағы үздік мақалалардың басым көпшілігі бір автордың шығармашылығы аясында әдебиеттанушылық контекстегі фольклоризм көріністерін жан-жақты талқылауға арналған [7]. Ал жаңа ғасыр белесінде бұл мәселенің теориялық табиғатын зерттеуге күш салынып, іргелі еңбектер (К.М. Ковалёва, О.В. Приемко, В. Рогойша, т.б.) туындағанын аңғарамыз.

Отандық фольклортануда өткен ғасырда ізашар еңбектер болғанымен, әдеби-фольклорлық байланыс мәселесі ел тәуелсіздігі бекігеннен кейін қолға алына бастады. Ғалымдар З. Ахметов, С. Қирабаев, Қ. Мәшһүр-Жүсіп, С. Қасқабасов, Ш. Елеуқенов, т.б. тарапынан құнды ой-пікірлер айтылған. Жалпы, фольклор поэтикасының генезисінен бастап, мифтік ойлаудың көркем ойлауға ұласуындағы үдерістер жайындағы ғалым Зәки Ахметовтің тұжырымдары айрықша. Ғалым фольклор мен әдебиет тарихын бірлікте алып, оларды қазақ көркем сөз өнері тарихының өзара қиысқан екі бағдары деп біледі [8]. Әсіресе, ұлы Абай шығармашылығы мен фольклордың қарым-қатынасына біршама назар аударылды. Ғалым Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» еңбегінде, ғалым Р. Бердібайдың «Кәусар бұлақ» кітабына енген «Абай және ауыз әдебиеті» мақаласында, С. Қасқабасовтың «Абай және фольклор» атты еңбектерінде бұл тақырыпқа арнайы көңіл бөлінді. Өзге де жекелеген ақын-жазушылар шығармаларында фольклорлық, мифопоэтикалық көріністерді талдайтын зерттеу жұмыстары (Қ.Байтанасова, Ж.Аймұхамбет, т.б.) жазылды. 2011 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының зерттеу жобасының аясында «Фольклор және қазіргі қазақ

әдебиеті» еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек – тәуелсіздік тұсындағы, яғни XX-XXI ғасырлар тоғысындағы әдебиет негізінде фольклор мен әдебиеттің байланысын талдап, аталған мәселеге жаңа серпін әкелді [1]. Әсіресе, фольклортанушы-ғалым, академик С. Қасқабасов талдау материалдары негізінде әдеби-фольклорлық байланыс түрлерін ашып көрсетеді. Осы ретте ғалым кері байланыс деген түрді атайды. Ол дәстүрлі фольклорға қатысты емес, жазба әдебиет пен авторлық ауыз әдебиетінің арасындағы қатынас деп есептейді де, «арнайы қарастыруға лайықты мәселе» деген тұжырыммен қайырады [1,46-47]. Бұл жердегі «кері байланыс» фольклоризация мәселесіне қатысты екенін аңғарамыз. Сондай-ақ ғалым ұлттық әдебиеттану, фольклортану тараптарынан бұған қатысты концептуалды еңбектің жоқтығын меңзеп, алдағы күн тәртібіндегі шешілуі тиіс өзекті проблема екенін ұғындырады.

Міне, әдебиет пен фольклор арақатынасының теориялық, методологиялық және типологиялық мәселелері бойынша бүгінгі күн талабына сәйкес арнайы зерттеу еңбектері әлі де қажет екенін көреміз. Әрине, жекелеген авторлық шығармашылыққа арналған көптеген зерттеу жұмыстары фольклоризмнің не екенін анықтап берді. Бірақ әдеби фольклоризмнің типтері, жеке түрлері қандай деген сауалға нақты жауап жоқ. Ал фольклоризация үдерісі толықтай қолға алып, терең зерделеудің концептуалды жүйесін талап етіп отыр. Академик С. Қасқабасов жалпы әдеби-фольклорлық байланыстың түрлерін көрсетті. Дегенмен, мұнда ғалымның ірі проблематика саласына бағдар беру ұстанымы басымырақ. Сондықтан да осы бағдарды бетке алып, фольклоризм типологиясы, әдеби шығармалардың фольклоризациялық деңгейі, «инициарлы орта» концептісі, эстофольклортану теориясын оқытудың инновациялық жолдары сияқты түйткілді мәселелерді шешу – бүгінгі күннің өзекті мәселелері.

Зерттеудің басты назары – фольклорды пайдаланудың сандық көрсеткіштерінде емес, интеграциялық үдерістердің сын-сипатында болатыны анық. Ендеше бұл әдебиеттану және фольклортану ғылымдарының бүгінгі күн сұранысына сәйкес дамуына әсер етіп, пәнаралық байланыс әлеуетін көрсетеді. Мұндай жаңашыл бағыттар жалпы гуманитарлық саладағы синергетикалық зерттеудің де айқын мысалы бола алады. Бұл орайда көпшілік санада әлі де болса синоним боп сақтаулы тұрған «фольклор» және «ауыз әдебиеті» ұғымдарының дифференциациясын тағы бір мәрте ғылыми айқындау мүмкіндігі зор. Жалпы, бұл дифференциацияны сөз еткенде халықаралық масштабтағы мына бір мәселені атауға тиіспіз. Шетелдік тәжірибеде әдеби-фольклорлық ықпалдастықты фольклор, әдебиет және инициарлы шығармашылық арасындағы интегративті байланыстың типологиясы арқылы қарастыру идеясы бар. Байқағанымыздай, сөз өнерін құрайтын идеялық-эстетикалық тұтастықтың бір бөлшегі ретінде «инициарлы шығармашылық» категориясы алынады [9]. Мұндай шетелдік тәжірибені зерделейтін болсақ,

«инициарлы шығармашылық» ұғымы фольклорға да, әдебиетке де жатпайтын «бейсаналылықтан» туындайтын интенция көрініс ретінде алынады. «Инициарлы орта» көбінесе бұқара ішінен суырылып шыққан әуесқойлардың инициативті шығармашылығымен толығып отырады. Ол дәстүрлі үлгілерді қолданумен қатар жаңаша бірегей туынды жасау арқылы фольклорға немесе әдебиетке жол бастауы мүмкін. Мұндай категорияның сипаты хақында Ю. Лотман, С. Лем, К. Малевич, т.б. ғалымдар тарапынан жүйелі ой-пікірлер болған. Соңғы ізденістер ішінде Л. Костюковец, Р. Ковалева, т.б. ғалымдар еңбектерін атауға болады.

Ұлттық сөз өнерінің негізі фольклор, авторлық ауыз әдебиеті, әдебиет триадасынан құралатынын білеміз. Жыраулар мен сал-серілер поэзиясы – авторлық ауызша әдебиет ретінде өз ғылыми концепцияларын айқындап үлгерді. Яғни, ауыз әдебиеті – фольклордан бастау алып, әдебиетке ұласқан категория сипатына ие. Бұл ретте кезінде фольклорлық шығарма контексінде қаралған халық ақындары туындыларын да айтуға болады. Бұларда фольклорға тән белгілер басым, сонымен қатар әдебиетке лайық жан-жақты авторлық позициясы да айқын. Ендеше батыстық ғалымдар тарапынан енген «инициарлы шығармашылық» терминімен» ұлттық танымдағы «ауыз әдебиеті» ұғымы қаншалықты өзара байланыс орната алады? Әлде екі бөлек түсініктегі ұғымдар ма? Осындай түйткілді теориялық проблемаларды сараптау мұндай зерттеу ісінің жаңашылдығымен қатар маңыздылығын да көрсетеді.

Нәтижелер. Эстофольклортанудың әдістемелік концепциясы отандық білім беру саласындағы басымдықтардың концептуалды принциптеріне жауап бере алады. Мемлекетіміздің жаңа гуманитарлық білім беру стратегиясын іске асырудың да көрсеткіші болмақ. Мәселен, әдеби-фольклорлық байланысты тың бағытта таныту мен оқыту, оның жаңа амал-тәсілдерін табу қазіргі оқу үдерісіне өте қажет [10]. Себебі ғылымдағы бетбұрыстардың бүгінгі деңгейі оқу мен оқыту дәрежесіне заманауи талғам мен талап міндеттерін жүктеп отыр. Бұл міндеттер «Қазақ фольклоры», «Фольклортану» пәндерін меңгертуде ғана емес, жоғары оқу орындарының қазіргі білім беру бағдарламаларындағы «Бүгінгі әдебиеттегі фольклоризм» пәнін оқытуда аса қажет. Әдеби-фольклорлық байланысқа негізделген мұндай дербес пәнді оқыту жолдарымен қатар оқытуға негіз болатын оқу құралы тіпті де керек. Бұл оқу үдерісі кезіндегі өз тәжірибемізден айқын көрінді. Жалпы, пәнге арналған теориялық база болғанымен, нақты оқу құралдары жоқ. Оқу-әдістемелік тұрғыда жан-жақты қамтылған пән – оқу үдерісімен қатар білім беру бағдарламасы дәрежесінің тікелей көрсеткіші. Ал білім беру бағдарламасының сапасы мен өзектілігі бүгінгі күні жоғары оқу орындарының сұраныстағы рейтингісін құрап, бәсекеге қабілеттілік деңгейіне бірден-бір талап болып отыр.

Ендеше эстофольклортанудың ғылыми-әдістемелік концепциясын құрайтын негізгі бағыттарды көрсетуге болады:

- Фольклоризм типологиясын жасау. Уақыт, көркем ойлау тенденциялары, авторлық ойдың дербес ерекшеліктері, т.б. концептуалды негіздемелер бойынша фольклоризм типтері анықталып, жүйеленеді. Көркем мәтінді талдау арқылы фольклоризмнің ұлттық сипатын нақтылауға болады.

- Әдеби шығармалардың фольклоризациялық деңгейін қарастыру. Соның ішінде ұлттық сөз өнеріндегі түйткілді мәселе – «жазба әдебиет – ауыз әдебиеті» қатынасына құрылған «кері байланыстың» теориялық табиғатын ашуға қадам жасалып, фольклоризациялық функциясына баға беріледі. Бұл қазақ сөз өнерінің тарихи-мәдени үдерістегі орны мен ерекшеліктерін айқындауға ықпал етеді. Мұндай ұстанымдарды жүзеге асыруда қос бірліктегі қарама-қарсы үдеріс ретінде «фольклоризм» мен «фольклоризацияның» феноменологиясын көрсету ықтимал болады. Бұл өз кезегінде эстофольклортанудың жеке сала ретінде қалыптасуына, сондай-ақ ұлттық фольклор теориясына жаңа интегративті призма арқылы қарауға көрсеткіш бола алады.

- «Инициарлы орта» концептісін тұжырымдау. Ол үшін шетелдік тәжірибелерге талдау жасалады. Шетелдік тәжірибедегі фольклор-инициарлы орта-әдебиет қатынасын талқылай отырып, ұлттық ғылыми танымдағы аталмыш түсініктің көріну дәрежесіне баға беріледі. Инициарлы шығармашылық – авторлық ауыз әдебиеті ұғымдарын байланыстыру мүмкіндігі көрсетіледі. Бұл ретте эстофольклортану саласының ұлттық контекстегі зерттеу нысандарын жүйелеуге толық негіз бар.

- Эстофольклортану теориясын оқытудың инновациялық жолдарын ұсыну. Білім берудің заманауи концепцияларына сүйене отырып, фольклор табиғатын жаңаша танытудың интегративті параметрлері негізге алынады.

Жоғарыда аталған принциптер қазақ эстофольклортануының қалыптасуына жол ашады. Сонымен қатар жаңашыл сипаттағы ғылым саласы ретіндегі дәрежесін негіздейді. Өйткені:

- әдеби-фольклорлық байланыс жаһандық ғылыми интеграция кеңістігінде қарастырылады.

- фольклортанудың қазіргі интегративті құрылымына сәйкес фольклоризм типологиясы мен фольклоризация түрлері эстофольклортану контексінде жүйеленеді.

- жаңа танымдағы эстофольклортанудың теориялық статусы ұлттық сөз өнерінің ерекшеліктері мен даму тарихына сәйкес қабылданады.

- жаңа гуманитарлық білім аспектісінде әдеби-фольклорлық байланысты меңгерту әдістемесінің жаңа парадигмалары ұсынылады.

- ұлттық фольклордың теориялық мәселелерін жаңа интегративті ракурста пайымдауға негіз қалыптасады.

Қорытынды. Фольклор мен әдебиет – екі эстетикалық жүйе. Сондықтан олардағы болмысты танудың көркемдік тәсілі екі түрлі. Ендеше

эстофольклортану аспектісінде әдебиеттегі уақыт пен кеңістік, көркем ойлау мен тарихи жад, этикалық-моральдық категориялар, қаһарманның рухани әлемі, авторлық ойдың көп қабатты ерекшеліктерінің халықтық эстетикамен дәстүрлі байланысының тарихи негіздерін саралаудың өзектілігі айқын. Ол үшін интегративті фольклортану контексіндегі әдеби туындыларды жаңа ғылыми парадигмалар тұрғысынан зерделеу арқылы ұлттық құндылықтар және жалпыадамзаттық гуманизм сипаттарының қазақ сөз өнерінде классикалық стильде жаңғырып отырғанын әдеби талдаулармен дәйектеу қажет. Қазіргі отандық және шетелдік фольклортанудағы жаңа ғылыми бағыт, тың әдіснамалық талдаулар бойынша әдебиеттің синкреттілік сипатындағы жанрлық түрленулерін қарастырудың мәні зор.

Түйіндеп айтсақ, отандық ғылымға әдеби-фольклорлық байланыстың теориялық, методологиялық және типологиялық мәселелері бойынша бүгінгі күн талабына сәйкес арнайы зерттеу еңбектері әлі де қажет. Әрине, жекелеген авторлық шығармашылыққа арналған көптеген зерттеу жұмыстары фольклоризмнің не екенін анықтап берді. Бірақ әдеби фольклоризмнің типтері, жеке түрлері қандай деген сауалға нақты жауап жоқ. Ал фольклоризация үдерісі толықтай қолға алып, терең зерделеудің концептуалды жүйесін талап етіп отыр. Идеялық-эстетикалық бірліктегі мұндай интеграциялық үдерістерді эстофольклортану контексінде негіздеу және оны меңгерудің инновациялық амалдарын көрсету – бүгінгі ғылыми қажеттілік пен сұраныстың негізі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 480 б.
2. Ковалева Р. Концепция интегративной фольклористики. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/208197/1/207-213.pdf>
3. Жұмағұл, С., Қамзабекұлы, Д., Кемеңгер, К., Сағынадин, Г. Қазақ мақал-мәтелдерінің алаш кезеңінде жариялануы (Ахмет Баржақсыұлы еңбегі негізінде). Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. (2022). 141(4), 159-166 бб. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/196>
4. Далгат У.Б. Литература и фольклор. – М.: Наука, 1981. – 303 с.
5. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа художественного произведения: учеб. Пособие / А.Б. Есин. – 12-е изд., стер. – Москва: Флинта: Наука, 2015. – 248 с.
6. Лотман Ю. Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПб, 2000. – 704 с.
7. Русский фольклор. Том 18: Славянские литературы и фольклор / Отв. ред. А. А. Горелов. Ленинград: Наука, 1978. – 210 с.
8. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Зерттеу. Астана: Фолиант, 2002. – 172 б.

9. Традиционные и новые подходы к изучению литературы и фольклора. Учебная программа учреждения высшего образования второй ступени (магистратура) по учебной дисциплине для специальности: 1-21 80 10 Литературоведение. - Минск: БГУ, 2018. – 21 с

10. Aimukhambet, Zh., Aituganova, S., Alimbayev, A., Sagynadin, G., Seiputanova, A. The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. Journal of Curriculum Studies Research. 2023, 5(2),167–185 pp. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2023.25>

Г.С. САҒЫНАДИН

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭСТОФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Аннотация. Эстофольклористика – одна из структурных областей интегративной фольклористики, которая рассматривает преобразование эстетических объектов в рамках словесного искусства. Широкий диапазон возможностей изучения фольклора (как источника интегративной науки) сегодня и динамика интегративных обоснований в словесном искусстве привели к формированию данного термина. Представление новой научно-методической концепции эстофольклористики национального уровня – одно из новаторских и актуальных синергетических исследований в соответствии с современными тенденциями в гуманитарной сфере. При этом следует обратить внимание на ряд актуальных вопросов: выявление и систематизация типов фольклоризма, рассмотрение фольклоризационного уровня литературных произведений. В том числе проблемным вопросом в национальном искусстве слова является раскрытие теоретической природы «обратной связи», построенной на соотношении «письменная литература – устная литература»; формулировка концепта «инициарная среда». Возникает необходимость показать возможность соотношения понятий «инициарное творчество» – «авторская устная литература» с обсуждением зарубежного опыта; предложить инновационные пути обучения теории эстофольклористики на основе современных концепций образования. Реализация таких задач закладывает основу для формирования научно-теоретического статуса эстофольклористики в национальной научной системе, определяя не количественные показатели, а качественного интегративного значения фольклора.

Ключевые слова: фольклор, эстофольклористика, литература, литературоведение, интеграция.

G.S. SAGYNADIN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SOME SCIENTIFIC AND THEORETICAL ISSUES OF ESTH-FOLKLOROISTICS

Abstract: Esth-folkloroistics is one of the structural branches of integrative folklore studies. It provides for the re-artistic reproduction of aesthetic objects within the framework of the art of speech. The wide range of research possibilities of folklore as a source of integrative science today and the dynamics of integrative justifications in the art of speech led to the formation of this term. Therefore, the presentation of a new scientific and methodological concept of national-level esth-folkloroistics studies will be one of the most innovative and relevant synergistic studies in accordance with modern trends in the humanitarian sphere. At the same time, attention should be paid to a number of topical issues: identification and systematization of types of folklorism; consideration of the level of folklorization of literary works. In particular, the problem of the National Art of speech is the disclosure of the theoretical nature of the "feedback" built on the relationship "written literature – oral literature"; the formulation of the concept of "initiator environment". To demonstrate the possibility of connecting the concepts of initiative creative – author's oral literature with the discussion of foreign experiences; to propose innovative ways of teaching the theory of esth-folkloroistics based on modern concepts of education. The implementation of such tasks will form the basis for the formation of the scientific theoretical status of esth-folkloroistics in the national scientific system, with the definition of qualitative integration value-content, and not quantitative indicators of folklore.

Key words: folklore, esth-folkloroistics, literature, literary studies, integration.

References

1. Fölklor jäne qazırgı qazaq ädebieti. – Almaty: Arda, 2011. – 480 b.
2. Kovaleva R. Konceptsiya integrativnoj fol'kloristiki. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/208197/1/207-213.pdf>
3. Jūmağūl, S., Qamzabekūly, D., Kemeñger, K., Sağynadin, G. Qazaq maqal-mätelderiniñ alas kezeñinde jarialanuy (Ahmet Barjaqsyūly eñbegi negizinde). L.N.Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy.
4. Dalgat U.B. Literatura i fol'klor. – M.: Nauka, 1981. – 303 s.
5. Esin A.B. Principy i priemy analiza hudozhestvennogo proizvedeniya: ucheb. Posobie / A.B. Esin. – 12-e izd., ster. – Moskva: Flinta: Nauka, 2015. – 248 s.
6. Lotman YU. Semiosfera. – SPb. : Iskusstvo-SPb, 2000. – 704 s.
7. Russkij fol'klor. Tom 18: Slavyanskije literatury i fol'klor / Otv. red. A. A. Gorelov. Leningrad: Nauka, 1978. – 210 s.
8. Ahmetov Z. Poezia şyñy – danalyq. Zertteu. Astana: Foliant, 2002. – 172 b.

9. Traditsionnye i novye podkhody k izucheniyu literatury i fol'klora. Uchebnaya programma uchrezhdeniya vysshego obrazovaniya vtoroy stupeni (magistratura) po uchebnoy distsipline dlya spetsial'nosti: 1-21 80 10 Literaturovedenie. - Minsk: BGU, 2018. – 21 s

10. Aimukhambet, Zh., Aituganova, S., Alimbayev, A., Sagynadin, G., Seiputanova, A. The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. Journal of Curriculum Studies Research. 2023, 5(2),167–185 pp. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2023.25>

Авторлар туралы мәлімет:

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – философия докторы (PhD), Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – доктор философии (PhD), доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sagynadin Gulnaz Sagynadinkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), associate professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XҒТАР 17.82.30

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.17>

*А.О. ТОҚСАМБАЕВА¹

А.Қ. ҚАДЫРОВ²

Т.Б. ҚАБЫШЕВ³

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: aiman-63@mail.ru¹, aibar_kadirov@mail.ru², talgat_kabyshev@mail.ru³)

РАХЫМЖАН ОТАРБАЕВТЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ХАН-СҰЛТАНДАР МЕН БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – жазушы Рахымжан Отарбаев шығармашылығының өзіндік стильдік ерекшелігі, жазушының образ сомдау ерекшелігі, бүгінгі прозадағы орны, дәстүр мен жаңашылдық мәселесін қарастыру. Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы –Рахымжан Отарбаевтың драмалық шығармаларындағы хандар мен сұлтандардың, батырлардың бейнесін суреттеудегі ерекшеліктерін мысалдар арқылы көрсету.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы – мақалада Рахымжан Отарбаевтың шығармашылық мұрасы жан-жақты талданады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі А.А. Белих, Х.Г. Гадамер, Е.И. Диброва, И.Д. Ермаков, Л.В. Карасев, Г.К. Котков, Е.М. Лулудова, В.П. Руднев және тағы басқа да әдебиеттанушы ғалымдардың философиялық және әдеби зерттеу еңбектері болды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі – Рахымжан Отарбаевтың шығармашылық мұрасына байланысты ғылыми талдаулар жасалды, жазушы шығармаларының көркемдігі мен тарихилығы нақтылы мысалдар арқылы дәйектелді.

Рахымжан Отарбаевтың суреткерлік әлемі замандастарынан қарағанда ерекше деп айтуға болады. Оқыған сайын ойың алысты көреді, ойдан ой туып, тағы да жаңа бейне көрсем деп үміттенеді. Жазушының көркем шығармаларының басты мақсаты – адам мен қоғамның болашағы. Осы үш өзек әр шығарманы оқыған адамның санасын оятып, рухани байлық береді. Адам – кешегі бабаларымыз, анығында Отарбаев жазған Бейбарыс, Махамбеттер. Ал қоғам дегеніміз – сол қайраткерлер өмір сүрген кезең, уақыт, орта. Ал болашақ келесі ұрпақтың танымы мен көкжиегі, ертеңгі елдің ту ұстарларының тұлғалар өмірінен нәр алуы, сусындауы.

Зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау, жүйелілік, жинақтау, тұжырым жасау әдістері пайдаланылды.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы – бұл мақала

жоғары оқу орындарындағы әдебиеттану пәндерінің циклі бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: қазақ прозасы, Рахымжан Отарбаев шығармашылығы, психологизм, образ, дәстүр мен жаңашылдық.

Кіріспе. Рахымжан Отарбаев қазақ әдебиетінің жаңа кезеңіне, оның ішінде проза саласына өз даралығымен келген қаламгер. Жазушының қаламынын шыққан «Біздің жақтың амазонкалары», «Құпия түн», «Қараша қаздар қайтқанда», «Отверженный мир», «Дауысыңды естідім», «Шыңғыс ханның көз жасы», «Аспандағы ақ көбелектер» және тағы басқа туындылары көпшілік оқырман қауымның қызығушылығын туғызды. Рахымжан Отарбаевтың соңғы жылдары жазылған «Бас» романы және пьесасы түрік тілінде Түркияда жарық көрді. Жазушының образ сомдау және тарихи оқиғаны беру ерекшелігі қалың оқырманды қызықтырып, өзіне тартты.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта тарихымыздағы ұлы тұлғалардың өміріне арналған зерттеулер ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетімізге жаңа леп қосты. Осы арқылы кешегі ержүрек бабаларымыздың батырлығын, өр мінезін, мұрасын зерделеіп, ұрпақ санасында сақтауға болады. Рахымжан Отарбаев өз туындыларында ұлт қайраткерлерінің өмірін өзек еткен жазушы. Қаламгер алғаш рет Сұлтан Бейбарыс бейнесін қазақ көрермендеріне таныстырып, ұлттық сахнаға шығарды. Сұлтан Бейбарыстың тарихи тұлғасының кең көлемде насихатталуына мұрындық болды.

Әлемде озық үлгідегі көркем әдебиетті насихаттайтын тамаша үрдіс бар. Көзіқарақты оқырман әлгі шығарманы тауып оқып, өз бағасын беріп жатады. Бұл дәстүр кейінгі жылдары біздің елдің әдебиетіне де келді. Қазіргі қоғам нарықтық экономикаға сіңіп барады дегенімізбен әлі де кітапты іздеп жүріп оқитын адамдар баршылық. Р. Отарбаевтың рухты ақын Махамбет Өтемісұлы туралы жазған «Бас» романы алдымен оқырмандар арасында көп талданды.

Р. Отарбаев романды қалай жазу керектігін өзінен кейінгі буынға байыппен үйрете білді. Бұған дәлел де осы «Бас» романы. Нобель сыйлығының лауреаты жазушы Мо Ян бір сөзінде: «Жазушылықты кәсіп еткен адам үшін бір әңгіме жаза салудың еш қиындығы жоқ. Алайда тек қана тауқыметті өмірді өз басынан өткізген адам ғана сезінетін тағдырды, адамның адамшылдығы ғана жеңуге шарасыз әлсіздіктер туралы аяушылықтарды талант күшіне сүйеніп қиыстырамын деу оңай нәрсе емес» дейді. Р. Отарбаев пен Махамбеттің арасында үш ғасыр уақыт өтті. Жазушы Махамбет батырдың дәуірін бүгінгі адамның ойына салып суреттеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында көркем мәтінді талдаудың герменевтикалық, психоаналитикалық әдістері қолданылады. Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы

талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады [1, 254]. Мәселен, біз зерттеу нысанына алған қаламгер Р. Отарбаев өз өміріне тікелей қатысы бар жағдайларды шығармаларына негіз етіп алады.

Талқылау мен бақылау. Жазушы Р. Отарбаевтың тарихи тұлғалардың өмірін арқау еткен туындыларын тақырыптық-мазмұндық жағынан шартты түрде екіге бөлуге болады:

1. Хан-сұлтандар мен батырлар бейнесі;
2. Өнер адамдары: ақындар, күйші, суретшілер бейнесі.

Драматургтің тарихи тақырыпқа арналған «Бейбарыс сұлтан», «Жәңгір хан», «Бас», «Абай: сот», «Сырым батыр», «Махаббат мұнарасы», «Мұстафа Шоқай», «Фариза мен Мұқағали» драмалық шығармалары қазақ тарихындағы белгілі тұлғалардың өмірін жан-жақты бейнелеуге арналады.

Қаламгер Р. Отарбаевтың драматургия саласындағы шығармалары қазақ халқының әр кезеңдегі трагедиялық жағдайы мен дәуір шындығын ашуымен ерекшеленеді. Қаламгердің тарихи эпикалық жанрдағы екі актілі, төрт көріністі «Бейбарыс сұлтан» пьесасында қазақ тарихында ғана емес, әлем тарихында айрықша дара тұлға Бейбарыстың 12 жасында құл базарында итальян саудагерлеріне 800 дирхамға сатылған сәтінен бастап, өмірінің соңына дейінгі кезең ширыққан драмалық, психологиялық тартыстар арқылы әдемі суреттеледі. Пьесадағы мәмлүктер, елшілер мен Шейх, Құтіз, т.б. бейнелер, олардың арасындағы полемикалық тартыс басынан аяғына дейін тастүйін қалпынан ауытқымай, шебер түрде қиюласқан. Драматург-жазушы жат жерде жүріп, құлдықтан хандық дәрежеге көтерілген ұлтымыздың мақтанышы сұлтан Бейбарыстың бейнесін тым асқақтатпайды, керісінше жан-жақты көркемдеп жарқырата жеткізеді. Драма оқиғасы басталатын Кіші Азияның Сиуас қаласындағы құл базарында туған жердің бір түп жусанын отқа тастаған уәзірге көрсеткен өжеттігінен-ақ тұтқын бала Бейбарыстың болашақ тұлғасын аңғартады. Жалпы тарихи драмада сұлтанның бейнесі әр қилы драмалық тәсілдермен түрлі әрекет үстінде ашылып отырады. Бірде мейірбан әке, бірде көзсіз батыр, енді бірде мықты стратег қолбасшы ретінде тұлғаланатын Бейбарыстың образын драматург Р. Отарбаев тарихи детальдар арқылы дәлме-дәл айшықтап бере білген. Пьесада сұлтан Бейбарыстың туған жерге, ата жұртына деген сағынышы ерекше мәнге ие. Драманың соңында Бейбарыс сатқын шаһар әкімінің у қосылған қымызын ішіп, қаза табады. «Бейбарыс сұлтан» пьесасында Бейбарыстың өсу жолы, оның билікке келуі сияқты тарихи оқиғаларды автордың өз санасынан өткізіп барып бергені анық көрінеді. Бұл

оның туған топырағын үнемі аңсап жүретінін репликалары мен ішкі толғанысынан, авторлық ремаркалардан білінеді. Жалпы пьесадағы образдар жүйесінің архетониалық ерекшелігі де драматургтің жеке қолтаңбасын айқындап тұрады.

Текті тұқымнан шығып құл болса да оның тектілігі құлдық қамытын мойнына салғынымен рухы азат болғанын береді. Символдық астарлау ой – қай кезде де құлдық тәнінде болса да, рухың азат болса, түптің түбінде еркін боласың деген түйінге әкеледі.

Р. Отарбаев қазақ драматургиясына тәуелсіздік әкелген еркіндікпен бірге тың ойлар мен жаңа бейнелеулер әкелді. Ғалым Р. Нұрғали қазақ драматургиясының төркінін іздегенде, ең алдымен ұлттық әдебиет үлгілеріне ден қою қажет екендігін, драматургияның жалпы заңдылықтарын, драмалықтың сабақтарын Еуропа нұсқаларынан үйренген қаламгерлер, өмірлік материалдарды сұрыптап, шығарма мақсатына орай пайдалануға келгенде – туған топырағындағы дәстүрлерді ілгері жалғап отырды деп драматургияның отандық ерекшелігін айтады.

Р. Отарбаевтың драматургия саласында ерекше шыққан «Мұстафа Шоқай», «Жәңгір хан», «Сырым батыр» пьесаларының да негізгі лейтмотиві – тарихи тұлғалар мен ұлттық идеология мәселесі. Драматург өз туындыларында бейнеленген тарихи тұлғалардың диалогы мен монологы арқылы өз ойын, өз пайымын ұсынып отырды десек артық айтпаспыз.

«Мұстафа Шоқай» пьесасында сол «Бейбарыс сұлтан» пьесасындағы еркін ой мен азаттық идеясын жалғастырып, қазақ халқының еркіндігі жолында құрбан болуға дайын болған халық ұлының бейнесін береді. Мұстафа Шоқайдың орыс империализмінің басқыншылық саясатын түсініп, оған қарсы пікірін білдіруі және негізгі идеясын, яғни қазақ халқының бостандығы мен еркіндігі үшін аянбайтынын ашық айтуы арқылы қаһармандық бейнесін жасайды.

Драматург «Жәңгір хан» пьесасында қазақ тарихында қайшылыққа толы тұлға Жәңгір бейнесін қайта танытуды, хандық-азаматтық болмысын салқынқандылықпен бағамдауды мақсат еткен. Тарихи тұлға ретінде Жәңгір ханның халық ішінде және кеңестік идеологияның үрлеуімен үлкен отқа айналғандай бейнесі оның зұлым, халыққа қарсы адам ретінде көрінуіне әкелгені белгілі. Әсіресе Махамбеттей алапат ақынның ауызынан шыққан сөздерден кейін Жәңгір ханның образы халық арасында қара күйе жұққандай болып қалып отырды. Пьесада бір жағынан патша үкіметінің қыспағы, екінші жағынан ел ішіндегі Махамбет бастаған топтың ханға қарсы наразылығынан екіұдай күйге түскен Жәңгір ханның образы жаңа бір қырынан сомдалады. Автор Жәңгір ханның адам ретінде жаны күйген тұстарын анық көрсеткен. Р. Отарбаевтың «Бас» романы Махамбетке арналып оның бейнесіндегі тарихи шындықты аша түссе, «Жәңгір хан» пьесасында Жәңгір ханның тұлғасын да

тура сол Махамбеттей жақсы көріп сомдаған. Жалпы драманың басты құралы тартыс. Сол тартыс арқылы кейіпкерлердің қақтығысы мен оқиғаға араласуы пайда болады.

Бұған қоса аталған туындыда айрықша дараланып көрінетін кейіпкердің бірі – ханның жары Фатиманың бейнесі. Фатима Николай патшаның таққа отыру рәсіміне арнайы шақырылып, орыс патшасымен би билеген тұңғыш қазақ әйелі, әрі оның орысша да сауатты болғаны жайлы ғалымдардың зерттеу еңбектерінде көп айтылады. Осы тарихи мәлімет пьесаның өн бойында негізгі желі болып өріледі. Тіпті ашынған халықтың қаһары мен патша отаршылдарының бұғауынан шығар жол іздеп аласұрғанда, Жәңгір ханның өзі Фатиманы қорған тұтып, жарына арқа сүйейді. Сонымен қатар, тарихи драмадағы Жәңгірдің ойына маза бермеген көп армандарының бірі – мектеп ашып, ондағы түлектерді Неплюев кадет корпусына оқуға жібергендегі қуанышы, елдің амандығы үшін жазалаушы отрядтан сақтандырып, билерге астыртын кісі шаптыруы сияқты оқиғалар халқының амандығын тілеген жанның әрекеті еді. Осы сияқты кесек оқиғаларда Жәңгір тек адамдық болмысымен ғана емес, ел тізгінін ұстаған азамат ретінде де жақсы ашылады.

Исатай қазасын естігендегі «аһ ұрған» өкініші мен Махамбетке қайғыра көңіл айтуы да шынайы көрінеді. Автор Жәңгір ханның бұл әрекеті арқылы оның орыс империясының қитұрқы саясатының құрбаны болған бейнені береді. Қазақтарды бір-біріне қарсы қою арқылы өздерінің арам пиғылдарын жүзеге асырған орыс генерал-губернаторларының жиіркенішті бейнелерін жасайды. Олардың қазақтар туралы айтқан сөздері арқылы қазақ халқын адам қатарына санамайтын, басқыншы екенін көрсетеді.

Қазан қаласынан, Уфадан келген татарларға туысқандық көңілмен бауырластық танытуы пьесаның көркемдігі мен идеялық деңгейін көтерумен қатар, Жәңгір ханның тұлғалық болмысына қатысты бүркемеленіп, біржақты айтылып келген айыптауларға қарсы тарихи ақиқатты ақтарады. Хан ретінде тақта отырған Жәңгір қарапайым адам ретінде және адамгершілігі жоғары зиялы тұлға ретінде көрінеді. Мұсылманша да, еуропаша да білімді ханның орыс саясатының құрбаны екенін баса ашады.

Жәңгір ханның ел арасында қалыптасып қалған Махамбеттің өлеңіндегі бейнесі тарап, орнына елін ойлаған тұлғаның бейнесін көрсетеді.

Халқаралық деңгейдегі Шыңғыс хан бейнесі мен оның басқыншы, озбыр жаулаушы ретінде қалыптасқан бейнесі жазушының «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаятында басқа бір қырынан ашылады. Ол шығармада жаулап алушы емес, халықтың басын біріктіруші тұлға деңгейінде көрінеді.

«Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты – жаңа заман әдебиетінің ірі жазушысы Рахымжан Отарбаев шығармаларының ішіндегі ең бір салмағы ауыр шығарма. Шыңғыс хан тұлғасы төңірегінде қызу айтыс-тартыс көрігі қызып тұрған шақта оның бейнесін жаңаша жасауға, басқа қырынан көрсетуге кім-

кімнің де жүрегі дауалай қоймасы белгілі. Дегенмен де, кейбір мінезді дарын иелерінің өткір қаламын қылыштай жалаңдатып, от пен судың ортасына қойып кету үшін жаратылатынын мынау жарық дүние әлдеқашан мойындаған.

Қатпары қалың бұл шығармаға әдеби жағынан бойлау – өз еркімен тұңғыққа бату, тарихи жағынан бірдеңе деп пікір білдіру – жалаң қолмен шоқ көсеу, шырқыраған жаның көзіңе көрініп, қылпылдаған өткірдің жүзімен жүріп өтумен тең.

Хикаят тарихи және әдеби – қос өрімнен тұрады. Жазушының Шыңғысханға қатысты басқа тарихи деректерді қолданғанда жіті мұқияттылығы мен асқан жауапкершілігі айқын көрінеді.

Шығармада терең мәнді философиялық мағына, кейбір тұстарында мистикалық сипаттың көрінісі бар, осы сияқты, көркемдік әдіс-тәсілдердің алуандығы бір бөлек әңгіме.

«Шыңғыс ханның көз жасы» шығармасында күнді түннің алмастыратыны сияқты ерте ме, кеш пе өмірге де өлімнің әйтеуір бір кез келетіні туралы философиялық мағына бар.

Сондықтан, «Тағы бір таң атты. Кімдерді қуантады екен?..» деп басталатын қысқа прологы мен «Тағы бір күн батты. Кімдерді мұңайтады екен?..» деп түйінделетін эпилогындағы өзектік байланыс қат-қабат мазмұнға ие. Көзге де, көкірекке де бірден жатталып қалатын бұл поэтикалық параллель шығарманың бас-аяғын тап-тұйнақтай етіп тұрады. Құрылымдық жүйесінде де автор жаңаша иірімдер тапқан. Шығарманың сырқы композициялық құрылымы болып табылатын пролог пен эпилог өзара үндесіп, жалпы туындының идеясынан хабар береді.

Қандай айбар-қажыр иесі болма, адамға берілетін өмір мерзімі шектеулі. Уақыт өте, жастықты – қарттық, албырттықты – даналық, желікті – сабыр алмастыруы заңды. Рахымжан Отарбаевтың Шыңғыс ханының да өмір өткіншілігіне деген өкініш бар. Алайда, оның көңілін тоқ ететін бір нәрсе, ұрпағына қалдырған мұрасы – жарты әлемнің билігі, мәңгі ортаймайтын асқақ рух: «Мұның ғұмыры қамшының сабындай-ақ болар. Бірақ астындағы тұлпарды қамшылайтын сабы емес. Сапқа бекітілген жуан өрім дойыр. Бекемдігі бет қаратпас сол дойырды соңына сайлаған жоқ па? Сол қару желдиірмендей айналып бүкіл елдің төбесінде тұрған жоқ па? Ендеше алаңдайтын несі бар? Өтейін өзеннен!..» [2, 215]. Өмірдің өткінші екенін біле тұра Шыңғыс хан елдің бірлігін, тұтастығын ойлап, өзінің тарихтағы орнын анық белгілеп алғанын көрсетеді. Автор нарратор ретінде бірде Шыңғыс хан болып толғанса, бірде оның сыртынан сипаттап баяндаушы қалпына ауысып отырады.

Алтай мен Сарыарқаның даласын, күллі қыпшақ ұлысын, бөлшек-бөлшек орыс княздіктерің, барлық Батыс Еуропаны, Түркістан мен ауған елін, Үндістанды, Парсы мен Кавказ тауын, Жоңғар мен Шыңғыс Түркістанды,

найман мен таңғұтты, Цзинь мемлекетін меншіктеген [2, 214] Шыңғысхан бабамызды Көк Тәңірінің өзі қолдамаса, «Әлем әміршісі» атана ма?

Әлқисса, осыдан 1000-1500 жыл бұрын Еуропа дамуы жағынан Шығыс елдерінен көп кейін болғанын білеміз. Кейінгі 500 жылда Шығыстан, соның ішінде түркілерден озық ойлы жаңалықтарды алып, бұмен жылу машинасын, теңіз көлігін жасап, зауыт-фабрикалар салып, өндірісті қарқынды дамытты. Ғалымдары мен ойшылдары көп жаңалық ашып, қоғамның дамуында да алға кетті. Дүниежүзіндегі екі ұлы империя – Қытай мен мұсылман елдері қалып қойды. Идеологияны әлдеқашан қаруға айналдырған батыс елдері үшін Шыңғыс бабамызды жабайы, жауыз етіп көрсету, әрине, осы тұрғылан келгенде тиімді еді. Кешегі Кеңес идеологиясы да «қанқұйлы Шыңғыс» стереотипін санаға сіңіріп бақты. Сол стереотип ұзақ уақыт қағымыздан жеріндіріп келгені рас.

Шыңғыс хан – соғыс жағдайында әрекет етуші жауынгер тұлға, «соғыс құдайы». Егер бұған дейін жазылған шығармаларда ізгілік пен жауыздық қақтығысында Шыңғыс хан бейнесі сөзсіз зұлымдықтың ғана метафорасы ретінде көрініс тапса, Р. Отарбаев шығармасында ол ізгілік жағында, жоғалған көшпенді рухының асқарынан қол бұлғап тұр.

Нәтижелер. «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты – тәуелсіздік кезеңінде теріс идеологияның тас құрсауынан бұлқынып шыққан еркін шығармашылық ойдан туған шығарма деп білеміз. Шыңғыс хан бейнесін жаңаша жасау арқылы кеңестік жүйеден бері қалыптасқан стереотиптің астаң-кестеңін шығарған жазушының бұл шығармасындағы өзектілігін ешқашан жоғалтпаған һәм жоғалтпайтын даңқты әмірші бейнесін қазақтың ғана емес, күллі түркі дүниесінің ту етіп көтерер биік идеясына айналдыруға талпыныс жасаған қадамы деп бағалауға болады. Әрине, стереотипті бұзу үшін де қандай бір негіз керек.

Шыңғыс ханның өміріне қатысты түпнұсқа саналатын үш қолжазба бар:

1. «Моңғолдың құпия шежіресі»;
2. «Алтын топшы»;
3. Рәшид әд-Диннің «Жылнамалар жинағы».

Құбылай ханның қолында он екі жыл қызмет етіп, батыста моңғол-татар деп танылған көшпенділердің өмір-тұрмысын жете зерттеген, өзі куә болған талай ақиқатты бүге-шүгесіне дейін қағазға түсіріп, түркі дүниесі тарихын зерттеушілерге баға жетпес сый қалдырған саяхатшы Марко Поло өзінің «Әлемнің әралуандығы туралы кітабында» біраз деректер келтіреді. Марко Полоның саяхат қызығына толы кітабы кейін Шыңғыс хан әулетіне батыс тарихшыларының қызығушылығын арттырған. Бұл тақырып көркем әдебиетте де, ғылым мен кескіндеме өнерінде де өте өзекті тақырып болды.

Марко Полоның кітабы туралы қызығушылықпен жазған энциклопедист Пэрчестің кітабын оқып жатып, көзі ілініп кеткен ағылшын ақыны Сэмюэл

Тейлор Колридждің «Құбылай хан» поэмасының оқиғасы енеді [3]. Бұл 1797 жылдың жаз айларының бірі еді. Құбылай хан бұл сарайдың жобасын түсінде аян арқылы көріп, салғызған деген нақты дерегі бар Рәшид-әд-Диннің «Жылнамалары» ол кезде батыста белгілі емес, бұл еңбек ол жақта Колридж поэмасынан көп кейін аударылып басылған болатын. Қасиетті кітаптардан бастап, бүкіл миф пен аңызда кездесетін көркем әдебиеттегі түс, аян туралы фрагменттерді жинақтап, «Түс көру кітабын» құрастырған атақты Хорхе Луис Борхес те осы оқиғадан шабыттанып, «Колридж түсі» деген шығармасын жазған. Байқасақ, Шыңғыс ұрпағы туралы оқиға әлемдік деңгейдегі өнер адамдарының қиялын ұштаған.

Сөзіміздің Борхестің «Түс көру кітабына» ойысуы: тәуелсіз әдебиеттің еркін бағытын бірден сезініп, тың сүрлеуге түсе білген Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаятына да тікелей қатысты. Рахымжан Отарбаев шығармасы – Борхестің «Түс көру кітабындағы» шығармалар тізімін толықтыруға әбден лайық, бұл хикаят бұрын-соңды қазақ прозасында кездеспеген жаңалық – бастан-аяқ түс көру тәсіліне құрылған: «... Айналасына қараң-құраң қаптап кеткендер кімдер? Тобанаяқтанып тыпыр-тыпыр басады. Үні көмейіне тығылып күбірлейді. Түрлері неткен қорқынышты. Көздері жаңа сойған еттей қып-қызыл. Не іздеп жүр бұлар? Күзетші қайда қараған? Жанторсықтай қалмайтын ақсүйектерін не қара басты? Әншейінде ұшқан шыбынды ұстап алар еді. Қаһанның алшая қонған ақ ордасының қаусырма есігі қараусыз қалған ба?

– Ұстандар тез! Әкеліңдер алдыма! – дегісі келген. Елең еткен жан, естір құлақ болмады.

Осыдан оянып кетейін!» [2, 153].

«... Ендігі сөзді естімеймін. Аулақ менен, аулақ! Әлгі сексеуілдің шоғына балқып тұрған қорғасын қайда?! Құйсын мына заржақ шалдың көмейіне! Сайдың сауысқанындай сұңқылдап, жаманат шақырудың не екенін білсін, бәлем!

Осыдан оянып кетейін» [2, 162].

«... Ақ көбігін аспанға атқан мына тасқын мені қайда алып барады?

Осыдан оянып кетейін» [2, 162], т.б.

Түркі әлемінің әдебиетінде кездесетін «зұлым Шыңғыс» бейнесінің қалыптасқан канондық сипатын бұзу үшін жазушы осы тәсілді әдейі қолданған блса керек. Шыңғыс ханның сыртқы сюжет арқылы бірден ізгілік жаршысына айналдырған болса, мұндай шешім оқырманды толық иландыра алмас та еді.

Хикаяттағы оқиғалар Шыңғыс хан туралы тарихта қалған аз ғана мәліметтер мен аңыздарға құрылған. Автор айтылып жүрген ақиқаттан аса алыстамайды. Тіпті қаған өліміне қатысты үш түрлі нұсқаның үшеуін де қисынын келістіріп, орын-орнына оймақтай ойып орналастырады. Тарихи мәліметтерге сүйенсек, Шыңғыс өлімі әйелден келген. Қазақ әдебиетінде

жазушы Ә. Кекілбаевтың «Ханша дария» хикаясын мысалға алуға болады. «Шыңғыс ханның көз жасы» туындысында автор ертеден жеткен көмескі деректі көркемдік қиялмен ары қарай дамытып, бас-аяғы келіскен, жұп-жұмыр оқиға етіп кестелей келе былайша түйіндейді:

«Сұлудың зымиян сұмдығын қараңыз. Екі санның арасындағы ашамайына алмас жасырыпты. Дұшпандық ойлапты» [2, 202] – деп береді.

Марко Поло жазбаларындағы қоң етіне оқ тиіп, ақыры сол жарасы асқынып қаза болған деген пайымды Шыңғыс ханның жорық кезін суреттеуінде кіргізген екен:

«Қырғынның қызығына түсіп жүргенде өзі абайсыз жарақат алған. Қоң етін жаралапты. Елең етпеді. Бөрі басты туын желбіретіп, жеңіс күйін тарттырып елге беттеген...» [2, 211].

Бірақ Р. Отарбаев туындысында итальяндық саяхатшы Джованни Плато Карпини (XIII ғ.) жазғандай «ұлы қағанның басына аспаннан жай түскен» деп айтылған нұсқаны басты негізге алады. Ұлы ханның Көк Тәңіріден басқаға бас имегенін, Көк Тәңірі – күллі түркі әлемі наным-сенімі бастауы екенін меңзегісі келгені болар, жазушы үнемі «аспан, көк, биіктік» сызбасын ұстана отырып, ұлы әмірші өлімін де символды түрде тылсым көктен келтіреді, мұнымен қатар, даналық, ізгілік тәрізді биік мұраттарды үнемі жоғары ұстанып отырады [4, 115].

Оқиға сыртқы сюжетпен басталып, бас кейіпкер мистикалық жағдайда найзағай түсіп құлаған жерден кейін кілт тұйықталады да, бұдан кейінгісі өң мен түстің арасында жатқан Шыңғыс ханның ес түкпірінде тізбектелген оқиғаларға құрылып, қашан шешіміне жеткенше, ішкі сюжет – кейіпкердің ішкі ой-толғанысы арқылы дамиды.

«Адам өлер алдында бүкіл өткен өмірін көз алдынан өткереді» деген ұғым бар. Бірақ кім біледі, адамдар өліп қайта тірілмейді ғой...

Әдебиеттегі түс көру тәсілі хикаятта ұтымды пайдаланылған: төбесінен найзағай түсіп, өлім аузында жатқан Шыңғыс хан көз алдынан өмір мезеттерін өткізеді. Жазушы осы тұста кейіпкерін сандырақтату арқылы негізгі ойын айтқызады. Сонымен қатар, кейіпкерін қарапайым адам ретінде, эмоцияға беріліп, барлық іс-әрекетін өзіндік ой таразысына салуына, табиғи тепе-теңдік, өмірдің ағы мен қарасы, ақыр-аяғы, өзінің ұлы миссиясы туралы толғануына мүмкіндік береді.

Жалпы түс көру тәсілі – әдеби тәсіл ретінде өте кең тараған. Оның метафорикасы – шығарманың идеялық мазмұнын һәм автордың позициясын түсіндіру кілті [5, 87].

Әдебиеттегі композициялық элемент саналатын бұл тәсіл туралы жазған Х. Борхес, Ле Гофф, Ю. Лотман, Ю. Манн, М. Бахтин, Н. Томашевский, В. Ванслов, П. Флоренский, Р. Назировтар түс түрлері мен типологиясын жүйелеп, олардың орыс әдебиеті мен шетел классикалық әдебиетінің жекелеген

кезеңдеріндегі (романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм) қолданысы мен мағынасын жіліктеп талдап береді [6].

М. Бахтин «Достоевский поэтикасының мәселелері» кітабында түс көрудің көркем тәсіл ретінде өз бастауын «менипп сатирасы» [7] жанрынан алатынын атап өтеді. «Менипп сатирасы» формасы арқылы күлкі тудырғанымен, мазмұнының негізінде аса салмақты нәрселер жатады. Жанр бойынша Р. Отарбаев әңгімелерінде кездеседі. Күлдіре отырып ойландыру – жазушының авторлық позициясы.

Хикаятта Бөрте қолға түскен таңғұт ханының сұлу әйелінің өне бойын тінтиді. «Екі санның арасындағы ашамайына» жасырған алмасты тауып, «жүзіқараның шашын талдап жұлыпты» дейді. Осы фрагментте мынадай сурет бар: «Жаны көз ұшында үріккен таңғұт ханының қатыны арпалысыпты. Тұншығып өлем деп дарияға жүгіріпті. Асылам деп арқанға жармасыпты».

Г. Назиров: «түс көру – көркем тәсіл ғана емес, сонымен қатар, сарын, символ һәм метафора да» [8, 36] дейді. Көркем шығармадағы түс көру тәсілі «эзоп тілі», аллегория сияқты астар, тұспалмен қатар жүреді. Бұл – Рахымжан Отарбаев қаламына тән иронияның айқын бір көрінісі.

«Шыңғыс ханның көз жасы» шығармасы тұтастай аллегорияға құрылған. Кең даланың төсінде өріп жүрген аң-құстарын бауырында аялаған табиғат пен адамның арасы ашыла қоймаған, ана мен баладай жақын.

Марко Поло кітабында Құбылай ханның аң аулау салтанаты суреттелетін «Ұлы ханның жабайы құстарды өзіне сыйға тарту тәртібін белгілегені туралы» деген тарау бар. Онда: «Ұлы Катай қаласында тұратын маусымдарда, яғни, желтоқсан, қаңтар, ақпан айларында өз төңірегінен алпыс күншілік жер аумағында аңшылық құруды бұйырады» [3, 118], – делінеді. Бұл – хикаяттағы Шыңғыс ханның аң аулау салтанатының ойдан шығарылмағанын айғақтайтын нақты тарихи дерек деп білеміз.

Шыңғыс ханның қосынымен аңға шығуын суреттеген кезде жазушы астар мен тұспалға қатты мән береді, абзацтардың қай-қайсысы да қатпар-қатпар мағынаға ие. Аң-құстардың өмірге құштарлығы, табиғаттың айқын бояулары, тылсым мистика араласып, ғажайып суреттер әлемін құрайды. Аппақ бұлт, қап-қара бүркіт, жоны өрттей құбылған қызыл түлкі – бір-бірімен бітіспес текетіреске түскен қарама-қайшы бояулардан айқын көрінетін антитеза «жұмбағымды шеш» деп тұрғандай. Ол сөзсіз аң аулау фрагментіндегі аллегорияларға нұсқайды. Борхестің лабиринт, айнадағы кескін тәсілі осы тұста айқын көрініс берген. Бүкіл елдің төбесінен жуан өрім дойыр қамшысын желдиірмендей айналдырып тұрған қаһары қатты Шыңғыс қаһан, қамшы астында бұғып, дірдең қаққан басқалар.

Хикаяттағы аллегория – бүкіл шығарманың микромазмұны, шығарма ішіндегі шығарма десек те болады. «Шыңғысханның көз жасы» қос деңгейлі шығарма. Метапрозалық сипаты басым көрінеді.

Шығарманың шытырман оқиғаға толы негізгі мазмұны – Шыңғыс хан туралы аңыздарға құрылса, астары қалың екінші деңгейі – жаһандану заманында ұлт тұтастығын сақтап қалу маңыздылығын меңзейтін астарлы ақиқаттан тұрады.

Бұл хикаят негізіне Шыңғыс хан туралы барлық аңыздар мен деректер, сонымен қатар, түрік дүниесіне тән әпсаналар мен тәмсілдер алынған. Тарихи сана призмасынан өткен, қиял ұштап, елес көмкерген бұл көне заман оқиғалары Рахымжан Отарбаевтай қаламгердің көркем тілді бояуымен қайыра кескінделгенде, екінші бір тынысы ашылып, жауһардай жарқырай түседі.

Біріншісінен жазушы жанына жақын, оның «өз Шыңғыс ханы» толық көрініс беруі заңды; ал екіншісінен өмірден көрген-түйгенін қорытындылайтын жасқа келген ойшыл Рахымжанның, кемел Рахымжанның ізгілікті ой-өсиетін анық оқуға болады. Жазушы Шыңғыс хандай тарихи тұлғаны өзіне тән көркемдік әлемінің полотносына сала отырып, хикаятты мағынасы қос қабат – қос өрім етіп өріп шығады. Бұл хикаятты Рахымжан Отарбаевтың жазушылық миссиясын айғақтайтын басты шығармасы деп атауға негіз бар.

Хикаятта мистикалық сарындар көркемдік-эстетикалық тұрғыда шебер пайдаланылған. Мұндағы Шыңғыс ханның бейнесі – жартылай мистикалық бейне. Көк Тәңірінің құйрықты жұлдызы – Шыңғыс хан. Аударылып-төңкерілген алау-далау ақ бұлттың бетіндегі «Әлем әміршісі Шыңғыс хан» деген жазу – күллі дүниенің Шыңғыс құдіретін мойындағанының белгісіндей!

Көк Тәңірінің қолдауын сезінген қаһан бойында тау қопаратын алапат күш-қуат, жойқын сенім бар. Бұл сенімнің символы – өзінен бір елі қалмай, қоса жылжып жүретін ақ бұлт. Ақ бұлт символы Рахымжан Отарбаевқа дейін де көркем шығармаларда кездеседі. Шыңғыс Айтматовтың «Шыңғыс ханның ақ бұлты» шығармасы соның бірі. Қазақ әдебиетіндегі мифология бойынша зерттеу жүргізіп жүрген зерттеуші, ғылым докторы Ж. Аймұхамбет: «Шыңғыс Айтматов «ақ бұлт» сюжетін пайғамбарлардың «әуелі де, ақыры да» болған Мұхаммед ғ.с. өмірінен алды деуге негіз бар. Діни әңгіме желісіне сүйенсек, Мұхаммед пайғамбар жастау кезінде Меккеден Шам шаһарына керуенмен келе жатқанда төбесінде аптап ыстықтан қорғап бір шөкім ақша бұлт еріп жүреді. Керуен тоқтағанда пайғамбар бір ағаштың түбіне тынығуға барса, бұлт та сол ағаштың үстіне келіп, көлеңкесін түсіреді. Мұны жұрт та байқап тамашалайды. Бұл бір шөкім бұлтты Мұхаммед ғ.с. Алланың сүйікті пайғамбары әрі елшісі екендігінің белгісі, дәлелі деп қабылдайды» [9], – деп жазады. Яғни «бұлт» туралы сюжеттің болуы және оның түркілік дүниетаныммен байланысты келуі әлі де зерделене түсу керек деп санаймыз.

«Жестокий век» романын жазған Ян Калашников Шыңғыс ханның анасы Оэлун (Өэлүн) атының мағынасы – «бұлт» деген сөзден шыққан деп береді.

Хикаят сюжетінің ең бір ұтымды тұсы экспозициядағы – Шыңғыс ханның өмірден өлімге өтер шағы болса, осы тұсты автор ақ бұлт пен тосыннан пайда

болған қара бұлттың шарт та шұрт айқасы арқылы береді.

Арыстан жалданып, алуан мүсінге түсіп, Бұрхан-Халдун тауы жақтан өршеленіп келе жатқан қара бұлт – Шыңғыс ханның ажалы соның өзі!

«Ақ бұлт пен қара бұлт кешікпеді, жағаласа жөнелді» [2, 150].

«Қара бұлт өктемдік алыпты. Ақ бұлт есін жинай алмай, шашырады. Төмендеп көшкен, жолын кесті. Шырқау биікке ұмтылған, төбесінен төнді» [2, 151].

Жан алысып, жан беріскен бұлттар шайқасын төменнен бақылап тұрып, өз талқанының таусылуға таянғанын сезінген хан Шыңғыстың соңғы әрекетінен ажалға, тағдыр мен маңдайдағы жазуға келгенде, адам баласы еш қауқарсыз екендігі көрінеді.

Найзағай ұрып, шыр айналған ақбоз тұлпардан ауып түскен хан бірден жан тапсырып жүре берген жоқ. Аз уақыт төсек тартып, дерт меңдеген сандырақты түстер көреді. Бүкіл өмірі көз алдынан жүріп өтеді.

Хикаяттың негізгі сюжеті осы «қас-қағым сәтке» құрылған.

Жалғыз кейіпкері – Шыңғыс хан, басқалары – елес, түс, ес-түссіз жатқан бас кейіпкердің көз алдында көлбеңдеген бейнелер. Мұндай суреттер Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» повесінде де кездеседі.

Бұдан әрі оқиға бас кейіпкердің ішкі толғаныс, монологына – психологиялық жалқы иірімге ойысып, ішкі сюжет арқылы өріледі.

Қуатты күнінде адамға алапат қайғы әкелген қаталдығы мен үстемдігі өлім аузында жатқан Шыңғыстан күрт кеміп, кенет жүрегінде қарапайым пендеге тән бақыт, ұрпақ өрбіту, оның қызығын көру сынды ізгілік болып толықсып, толып жүре береді.

Оның Бұрхан-Халдун тауына, Ұлытаудың жеріне деген махаббаты, балаларына, әсіресе, Жошыға деген әкелік сезімі, ата-анасын сағына еске алуы, ақыры, ханның көзінен ып-ыстық жас болып тамады. Оң мен түстің арасындағы арпалыс бірін-бірі мәңгілік жеңе алмайтын зұлымдық пен ізгіліктің қақтығысындай болып көрінеді. Хикаяттың көркемдік-эстетикалық ерекшелігі – Рахымжан Отарбаевтың өзіне тән көркемдік сөз орамдары оның дискурстық ерекшелігі десек болады.

Көркемдігі де ерекше: Күрделі эпитеттер мол кездеседі: «Желге қарсы көшкен түйдек-түйдек қара бұлт» [2, 151];

«Жолбарыс жығар айбатын алпыс екі айлалы түлкіге қор еткені ме?», т.б. [2, 151].

Теңеулерден ұлттық өрнек көрінеді: «Ақ бураның шудасындай боп қалқып тұрған ақша бұлтқа жанасуы мұң екен, айбат шеккендей күркіл күшейді» [2, 151].

«Шудадай қалқып, қорғасындай балқып көшкен оларға дүние тарлық еткенде, адамдарға неғып кеңі қойсын?!» [2, 150].

Әсіресе көңіл аударуға тұрарлық ерекшеліктерді автор қайталау тәсілі

арқылы даралағаны белгілі. Соның бірі, жоғарыда келтірілген: «Жылнамашы түрік қайда жүр? Әлі де айтары көп. Аманаты аз емес» – мұнда да астарды мағына аз емес.

Шыңғыс хан ғылым-білімге қатты көңіл бөлген. Жаулап алған елдерінің кітапханаларын ешқашан өртетпеген. Мұнара, мешіттерін де қиратпаған. Дінге таңдауды шектемеген. Сонымен қатар, жазушы мұнымен жазу-сызудың, өнер-ғылымның бәрі өз бастауын түркі әлемінен алатынын меңзеген. Хикаятта алтын қайыққа мініп, Секер көлінде аққулармен бірге жүзіп жүретін мұңды ару бейнесі бар. Қасындағылар қара ниетпен ұмтылғанымен, Шыңғыс хан оларды тоқтатады. Ару жүзген алтын қайық қағанның көзін ғана қуантып қоймаған, ой да түсірген. Өлгенінде жататын алтын табытын елестеткізген. Арудың қайығының төңкеріліп суға батып кетуі де тегін емес, мұның астарына автор Шыңғыс салынған табытты су түбіне жасырған деген тағы бір аңызды жасырады.

Бұл – Шыңғыс ханның соңғы өсиеті. Ұлы қаған қайтты бақи әлемге.

Біреудің: «Шығыс көгіндегі жұлдыз сөнді», – деп мұңаюы, енді біреулердің: «Қан уыстап туған Шыңғыс хан бақиға көшті. Сүйінші!» – деп шапқылауы – бір ортақ мәмілеге келуі неғайбыл адамзат әлеміндегі мәңгілік қарама-қайшылықты көрсетіп тұр.

Бұл хикаят – терең философиялық шығарма. Онда жазушының өз өмір философиясы – ізгілік формуласы жасырынған.

Жазушының хикаятты жазудағы мақсаты – ұлы мақсат болатын. Ол Шыңғыс хан болып сөйледі. Айтарын Шыңғыс хан болып айтады.

Бұл философиялық хикаятта астар мен түспал өте көп. Аллегория көп нәрседен хабар береді. Аллегориялық бейнелер мен символдық түспалдаулар арқылы жазушы бүгінгі заман туралы өз болжамын жасағандай көрінеді.

Қорытынды. Жазушы-драматург Рахымжан Отарбаев шығармалары тарихи, философиялық, бүгінгі заманауи өмір көріністеріне ілесе алған соны туындылар. Жазушының шығармалары бүгінгі адам мен қоғамды, ескі мен жаңаны, өткен мен болашақты тұтас қамтиды. Демек, қаламгер-драматург Р. Отарбаев өзіндік шығармашылық болмысымен, тарихи шындық пен өмір шындығын, заман, замандас бейнесін асқан дәлдікпен ұтқыр бейнелеген қаламгерлік қуатымен бүгінгі қазақ әдебиетіндегі үздік қаламгерлердің бірі десек қателеспейміз.

«Өмірінің соңғы жылдарында Рахымжан Отарбаев рухани сананы сілкіндіретін шығармалар жазып, суреттеудің биігіне көтерілді. Жазушы шеберханасына дендеп енген сайын, суреткердің сиқырлы әлемі, сөз сиқыры оқырмандарын өзінің поэтикалық әлеміне тарта түседі.

«... Көңілінің кірі бар адам қолына қалам алып, алдына қағаз жаюға болмайды, өйткені ақ қағаздың бетіне көңілінің кірін төгеді, онысы елге жұғады. Мен әлім келгенше, ақыл-парасатым жеткенше, сол ақ қағаздың бетіне сәулелі ойларымды төккім келеді» деп қазақ көркем сөзіне адалдық

танытқан суреткердің: «Құйрық жалы төгілген мың сәйгүлік мың тарапқа бас бермей ағып бара жатқан...» – деп өзі жазып кеткендей, тірлігінде ешкімге дес бермеген Махамбет көкесінің өрлігіндей тарпаң мінез ханзадалық һәм зиялы болмысымен өзі де сол құйрық жалы төгілген сәйгүлік секілді, асау тұлпардай зулатып өте шығыпты...» [10].

Артынан сарқылмастай қазына қалдырған жазушы, драматург Рахымжан Отарбаев шығармашылығы әлі де ұзақ уақыт бойы өз оқырмандарын таңдандырып, қызықтырып жаңа белестерге бастайынына сеніміміз мол. Себебі оның шығармалары – өмірдің өзі. Жазушының шығармалары қазақ әдебиетін идеялық-тақырыптық жағынан байытты [11, 325].

Әдебиеттер

1. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspaeva Zh. Existential motives in city prose // *Astra Salvensis*. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.
2. Отарбаев Р. Шыңғыс ханның көз жасы: хикаят және әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2014. – 224 б.
3. Марко Поло. Путешествие по Татарии и другим странам Востока. – СПб.: П.П. Меркульев, 1873. – 254 с.
4. Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалды бейнесі. – Астана, 2008. – 432 б.
5. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2004. – 515 б.
6. Әдебиет теориясы: Антология. 3-том / Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 440 б.
7. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – М.: Советская Россия, 1979. – 320 с.
8. Назиров Р.Г. Трагедийное начало в романе Ф.М. Достоевского «Униженные и оскорбленные» // Назиров Р.Г. Русская классическая литература: сравнительно-исторический подход. Исследования разных лет: Сборник статей. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – С. 21-36.
9. Аймұхамбет Ж. Ш. Айтматов шығармаларының мифопоэтикалық құрылымы. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/s-aitmatov-sygarmalaryny-n-mifopoetikalyq-qurylymy__14227 (қаралды: 30.06.2023)
10. Ерболатқызы Қ. Мен таныған Отарбаев. URL: <https://zhasalash.kz/news/men-tanygan-otarbaev-18782/> (қаралды: 30.06.2023)
11. Toxambayeva A.O., Amangazykyzy M. Ideological, thematic and artistic originality of modern Kazakh prose // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL*. – №2(65)2022. – Алматы, 2022. – P. 325-335. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.025>

А.О. ТОКСАМБАЕВА, А.К. КАДЫРОВ, Т.Б. КАБЫШЕВ

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

**ОБРАЗ ХАНОВ, СУЛТАНОВ И ГЕРОЕВ В ДРАМАТИЧЕСКИХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РАХИМЖАНА ОТАРБАЕВА**

Аннотация. Цель статьи – рассмотреть вопрос о стилевой специфике творчества писателя Рахимжана Отарбаева, специфике образа писателя, его месте в современной прозе, традициях и новинках. Основная идея научной работы – показать на примерах особенности изображения ханов, султанов и героев в драматических произведениях Рахимжана Отарбаева.

Научная и практическая значимость работы заключается в том, что в статье всесторонне анализируется творческое наследие Рахимжана Отарбаева.

Методологической основой исследования являются философско-литературные исследования ученых-литературоведов А.А. Белих, Х.Г. Гадамера, Е.И. Дибровой, И.Д. Ермакова, Л.В. Карасева, Г.К. Коткова, Е.М. Лулудовой, В.П. Руднева и других.

Основной результат исследовательской работы – научный анализ творческого наследия Рахимжана Отарбаева, художественность и историчность произведений писателя на конкретных примерах.

Можно сказать, что художественный мир Рахимжана Отарбаева более своеобразен, чем художественные миры его современников. Каждый раз читатель видит образы, воплощающие замысел автора и представляет содержание романов в виде фильма. Главная цель художественных произведений писателя – показать будущее человека и общества. Данные цели пробуждают сознание человека, читающего каждое произведение, и дают духовное богатство. Человек – наши предки, в частности, Бейбарыс, Махамбет, написанные Отарбаевым. А общество – это среда, в которой жили эти деятели. А познание и горизонты следующего поколения, знамя страны завтрашнего дня, питает и питает жизнь людей.

В исследовательской работе использованы методы сравнительного анализа, систематизации, обобщения, вывода.

Практическая значимость выводов работы состоит в том, что данная статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и семинарам по циклу литературоведческих дисциплин в вузах.

Ключевые слова: казахская проза, творчество Рахимжана Отарбаева, психологизм, образ, традиции и инновации.

A.O. TOXAMBAYEVA, A.K. KADYROV, T.B. KABYSHEV
Shakarim University, Semey, Kazakhstan

**THE IMAGE OF KHANS, SULTANS AND HEROES IN THE DRAMATIC
WORKS OF RAHIMZHAN OTARBAYEV**

Abstract. The purpose of the article is to consider the question of the stylistic specifics of the writer Rakhimzhan Otarbayev's work, the specifics of the writer's image, his place in modern prose, traditions and novelties. The main idea of the scientific work is to show by examples the features of the image of khans, sultans and heroes in the dramatic works of Rakhimzhan Otarbayev.

The scientific and practical significance of the work lies in the fact that the article comprehensively analyzes the creative heritage of Rakhimzhan Otarbayev.

The methodological basis of the research is the philosophical and literary studies of literary scholars A.A. Belikh, H.G. Gadamer, E.I. Dibrova, I.D. Ermakov, L.V. Karasev, G.K. Kotkov, E.M. Luludova, V.P. Rudnev and others.

The main result of the research work is a scientific analysis of the creative heritage of Rakhimzhan Otarbayev, the artistry and historicity of the writer's works on concrete examples.

It can be said that the artistic world of Rakhimzhan Otarbayev is more peculiar than the artistic worlds of his contemporaries. Each time the reader sees images embodying the author's idea and presents the content of the novels in the form of a film. The main purpose of the writer's works of fiction is to show the future of man and society. These goals awaken the consciousness of the person reading each work and give spiritual wealth. Man is our ancestors, in particular, Beybarys, Makhambet, written by Otarbayev. And society is the environment in which these figures lived. And the knowledge and horizons of the next generation, the banner of the country of tomorrow, nourishes and nourishes people's lives.

The research work uses methods of comparative analysis, systematization, generalization, and conclusion.

The practical significance of the conclusions of the work is that this article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and seminars on the cycle of literary disciplines in universities.

Keywords: Kazakh prose, creativity of Rakhimzhan Otarbayev, psychology, image, traditions and innovations.

References

1. Amangazykyzy M., Orazbek M., Toxambayeva A., Akmanova G., Talaspaeva Zh. Existential motives in city prose // *Astra Salvensis*. – 2021. – V. 2021. – P. 251-268.
2. Отарбаев Р. *Ғыңғыс ханның көз жаяу: hikaiat және әңгімеlep*. – Astana:

Foliant, 2014. – 224 b.

3. Marko Polo. Putešestvie po Tatarii i drugim stranam Vostoka. – SPb.: P.P. Merkulev, 1873. – 254 s.

4. Nürdäuletova B. Jyraular poetikasyndaғы дүниениñ konseptualdy beinesi. – Astana, 2008. – 432 b.

5. Qondybai S. Arğyqazaq mifologiasy. Ekinşı kitap. – Almaty, «Daik-Pres», 2004. – 515 b.

6. Ädebiet teoriasy: Antologia. 3-tom / Juli Rivkin men Maikl Raiannyñ redaksiasy men. – Almaty: «Ülttyq audarma bürosy» qoғamdyq qory, 2019. – 440 b.

7. Bahtin, M. M. Problemy poetiki Dostoevskogo / M.M. Bahtin. – M.: Sovetskaia Rosia, 1979. – 320 s.

8. Nazirov R.G. Tragedinoe nachalo v romane F.M. Dostoevskogo «Unijennye i oskorblennye» // Nazirov R.G. Ruskaia klasicheskaia literatura: sravnitelno-istoricheski podhod. İssledovania raznyh let: Sbornik statei. – Ufa: RİO BaşGU, 2005. – S. 21-36.

9. Aimühambet J. Ş. Aitmatov syğarmalarynyñ mifopoetikalyq qurylymy. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/s-aitmatov-syğarmalarynyñ-mifopoetikalyq-qurylymy__14227(qaraldy: 30.06.2023)

10. Erbolatqyzy Q. Men tanyğan Otarbaev. URL: <https://zhasalash.kz/news/men-tanygan-otarbaev-18782/> (qaraldy: 30.06.2023)

11. Toxambayeva A.O., Amangazykyzy M. Ideological, thematic and artistic originality of modern Kazakh prose // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. – №2(65)2022. – Алматы, 2022. – P. 325-335. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.025>

Авторлар жайлы мәлімет:

Тоқсамбаева Айман Омарқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Тоқсамбаева Айман Омарқановна – кандидат филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Toxambayeva Aiman Omarkanovna – candidate of Philology sciences, professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Қадыров Айвар Қабыкенұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің қауымдастырылған профессор, Семей, Қазақстан.

Қадыров Айвар Кабыкенович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Kadyrov Aivar Kabykenovich – candidate of Philology sciences, associate professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Қабышев Талғат Болатұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Қабышев Талғат Болатович – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Kabyshev Talgat Bolatovich – candidate of Philology sciences, senior lecturer, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

XҒТАР 17.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.18>

*А.А. АЗАТБАҚЫТ¹

А.М. КАРТАЕВА²

А.Т. ТАМАЕВ³

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан^{1,2}
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан³
(email: aigani.86@mail.ru¹, kartaeva2011@mail.ru², alpisbai@mail.ru³)

М. ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІН ОҚЫТУ ДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ әдебиетінің ғана емес, бүкіл әлем әдебиетінің көрнекті өкілі, суреткер М.О.Әуезов әңгімелерін оқытудың ғылыми-теориялық негіздерін зерделеу болып табылады. Қаламгер әңгімелерінің әлем жұртшылығына да танымал екендігі, сонымен қатар әдебиетіміздің асыл қоры саналатындығы назарға алынады. М.Әуезов әңгімелерінің зерделену мәселелерінің қазақ әдебиеттануындағы өзектілігін айта отырып, автор бірнеше қаламгер әңгімелерін зерттеуші ғалымдарды атап өтеді. Ғылыми еңбек негізінде М.Әуезовтің әңгімелерін оқыту ғылыми нысаны ретінде қарастырылады. Сонымен қатар автор мақалада М.Әуезовтің әңгіме жанрын ЖОО оқытуда отандық әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаеваның еңбектеріндегі әдіс-тәсілдерді атап көрсетеді. Мақалада қаламгердің әңгімелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне, тұжырымдарына, көзқарастарына талдау жасалады. Аталған ғалымдардың тұжырымдарын қарастыра келе, қаламгер әңгімелерінің талдау өзектілігін және маңыздылығын дәлелдейді. Тұжырымдарды салыстыру, жіктеу барысындағы автор өзіндік пікірін анық білдіреді. М.Әуезовті зерттеу – қазақ әдебиеттануындағы маңызды және құнды тұстардың бірі. Өйткені мақаланың практикалық маңызы ретінде жазушыны зерттеу арқылы қазақ әдебиетінің сол дәуіріндегі көркемдік ізденістері туралы тұжырым жасауға болады. Ал қаламгер мұрасын зерттеген ғалымдардың еңбектері арқылы жазушының тұлғасын, шығармашылығын тануға болады. Демек, бір-бірінен өрбитін қос процестің қазақ әдебиеттануына берері мол екені анық.

Түйін сөздер: оқыту, әңгіме, әдіс тәсілдер, қаламгер, мәтін талдау .

Кіріспе. М.Әуезов – қазақ және әлем әдебиеті прозасы мен драматургиясының классикалық озық үлгілерінің авторы, кемеңгер жазушы, әдебиеттанушы, заңғар болмыс иесі. Өнердің қуатты да көркем мұрасының тінін тауып, заман шындығын кестелі, кербез суреткерлігімен танытқан жазушы

шығармаларының бедері мен бейнесі дәуірлік бояулардың қанық үйлесімінен тұрады. Қаламгердің шығармашылық шеберханасы адамзаттық руханият өресіндегі құндылықтардың, сұлу мәдениетінің эстетикасымен үндеседі. Жазушының тұлғалық және суреткерлік шеберлігіне көрнекті ғалым, академик С. Қирабаев: «Қазақ әдебиеті дамуының жаңа дәуірінде, әсіресе, оның профессионалды үлкен әдебиет болып, дүниежүзілік әдебиетпен қарым-қатынасын жақсартта бастаған тұсында, Мұхтар Әуезовтің атқарған жетекшілік қызметі де атап айтарлық. Ұлы жазушының ағалық ақылы мен шығармашылық өнегесі өз тұсында біздің ұлттық әдебиетіміз үшін үлкен мектеп болды. Ол әдебиетті ұлттық үлгімен, кеңестік дәуірдің идеологиялық тежеулермен шектеліп қалмай, жалпыадамзатқа ортақ мұра деңгейіне көтеруге бағыттады. Әдебиеттегі реализмнің баюына, тереңдігіне көңіл аударды. Жас таланттардың дүниежүзілік үлгілерден үйреніп өсуіне қамқор болды», - деп баға береді [1, 9].

Қазақ әдебиеттану ғылымында жазушының шығармашылық мұрасы ғасырға жуық уақытта әртүрлі ғылыми бағытта зерттеліп келді. М. Әуезовтің әңгімелерін зерттеген З. Ахметов, С. Қирабаев, Б. Майтанов, Т. Жұртбай, З. Бисенғали, К. Сыздықов, А. Ісімақова, Г. Пірәлиева, Ж. Әлмашұлы т.б. ғалымдардың еңбегі орасан зор. Демек, қаламгердің шығармашылық мұрасын зерттеу қай кезеңі де кезек күттірмейтін келелі мәселелерінің бірі ретінде қарастырар болсақ, уақыт озып, ғылым ілгерілеген дәуірде жазушы шығармашылығын талдау ізденістері дамып, зерттеу өрістері кеңіп келеді. Сыншы ғалым А. Нұрқатов: «М. Әуезов шығармашылығының алғашқы жылдарында-ақ жоғары көркемдік-реалистік шығармаларды жасаған болатын, оны еске салуымыз қажет, өйткені соңғы уақытқа дейін жазушының көптеген реалистік дүниелері дұрыс бағаланған жоқ және шығармаларының ең жақсысы, оның алғашқы кезеңінде жазылғандарынан, жалпы назарға алынған жоқ болатын», - деп 1958 жылы жазған мақаласында айтылғандай, қаламгер алғашқы прозаларында-ақ қорғансыздар проблемасын көтеріп, сол заманның ащы шындығын реалистік үнмен көрсетті. Алайда өз заманында шынайы бағаланбады [1, 109]. Бұл мәселе қазіргі уақытта қаламгер әңгімелерінің зерттелу жағынан және ғалымдар еңбектерін жүйелеу сипатынан да өзекті болып отырғанын көреміз. Олай болса, қаламгердің көркем мұрасы – әңгімелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасау, зерттелу деңгейін анықтау, ғылыми дәйектерді жүйелеу тың мәселе бола бермек.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының барысында М. Әуезов әңгімелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сараптамалық зерттеу жүргізілді. Қаламгер әңгімелерінің көркемдік ерекшелігін танытып, сөз өрнектерін зерттеген ғалымдардың ғылыми көзқарастары мен жазушы әңгімелерінің тақырыптық-идеялық мазмұнына талдау жасаған ғалымдардың ой-пікірлері мен тұжырымдарын талдау және тұжырымдарды қорытындылау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. М. Әуезов – әңгіме жанрының шебері. Ал әңгіме

жанрының өзі – кәсіби қазақ жазба әдебиетінің алғашқы игерген жанрларының бірі. Қаламгердің шығармашылығындағы әңгіменің алатын орны ерекше. 1921 жылы қаламгердің алғашқы әңгімесі – «Қорғансыздың күні» жарияланады. Десек те, қаламгерлік өрелі шабытының тасыған уақыты 1922 жылы күзде Ташкенттегі Орта Азия университетіне оқуға түсіп, «Шолпан», «Сана» журналдарында жұмысқа орналасуымен байланысты. Сол уақытта қаламгердің қазақ әдебиетіндегі классикаға айналған туындылары: «Сөніп жану» (1923), «Барымта» (1925), «Жетім (1925), «Ескілік көлеңкесінде» (1925), «Жуандық» (1926) және «Көксерек» (1929) секілді туындылары дүниеге келеді. Қаламгердің шығармашылық қуатының қайнары осы кезден басталады.

Қарымды қаламгер М. Әуезов: «Көксерек» повесі – тақырып жағынан оқшау тұрған шығарма. Әлем әдебиетінде қасқырдың, жалпы аң-құстың «психологиясын» беру дәстүрі бар. Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы – мәңгілік тақырып. «Көксерек» повесі осы тақырыпта қазақ ұғымы, тіршілік таным тұрғысынан келіп берілді. Әлем әдебиетіне тың көркемдік құбылыс ретінде қосылған шығарма болды», – деп атап айтты. [2].

Жазушының алғашқы туындыларының бірі «Жетім» әңгімесіне тоқталатын болсақ, әңгіменің басты ерекшелігі – табиғат көрінісінің суреттері адам тағдырымен ұштастырырылып берілуі. Әңгіме шағын болса да, көтеріп тұрған жүгі мен мәселесі салмақты. Бұл хикаяда Исаның немере ағасының қорлығына шыдай алмай, ауылдан қашып, орманда қараңғыда қайтыс болған Қасым есімді жетім баланың трагедиялық балалық шағы туралы баяндалады. Жәбірленушілердің қайғысы мен қайғысын күрделі әлеуметтік проблема ретінде сипаттау сыншыл реализмнің орталық сипаты болды. Алғашқы туындыларымен-ақ қорғансыздар мәселесін көтерген М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Барымта», «Қараш-қараш» т.с.с шығармаларында әлемдік әдебиеттегі мәселелерді көтеріп, жалпыадамзаттық мәселені көздеді. Сондықтан да М. Әуезов мұрасын оқыту – әр заманда да өзектілігімен құнды.

М. Әуезов мұрасын ЖОО оқытуда озық технологияға негізделген еңбектердің ішінен отандық әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаеваның әдебиетті оқыту әдістемесінің маңыздылығын баса айтамыз. Әдіскер-ұстаз 1994 жылы «М. Әуезов шығармашылығын оқыту» атты оқу құралы, кейін 2002 жылы «М. Әуезов туындыларын мектепте оқыту» атты оқу құралдарын жазады. Бұл еңбектердің әдебиеттану, мұхтартану ғылымында сүбелі зерттеулер екендігін айта аламыз. Әдіскер-ұстаз Қ. Бітібаева М. Әуезов мұрасын жаңаша оқытудың тың жолдарын көрсетеді. Сондай-ақ жас ұрпаққа жете танытуда кәсіби шеберлікті, тың ізденісті талап ететіндігіне аса назар аудартады. Мәселен, «Әдебиетті оқыту әдістемесі» /1997/ еңбегінде М. Әуезовтің әңгіме жанрын оқытуда ұсынған тиімді тәсілдерін ЖОО студенттеріне де пайдаланудың маңызы зор.

Әдіскер-ұстаз әңгімені оқытуда оқырманның қызығушылығын, ынтасын, таным-белсенділігін артыруды көздеп қана қоймай, туындыны қабылдау,

түйсіну, ойлау қабілеттеріне әсер етуді көздейді. Осы мақсатта әңгіме мазмұнын меңгертуде жоспар құрғызудың тиімділігін көрсетеді. Мазмұнын меңгертуден кейін, өзіндік талдау жұмысы басталады. Бұл жерде де әдіскер-ұстаздың әдістемесіне сүйенсек, көмек-нұсқаулардың маңыздылығын байқаймыз.

Кесте 1 – Мұғалімнің әңгімені оқытудағы талдау жұмысы [3, 49]

Әңгіме құрылысы, негізгі оқиғасы	Кейіпкерлер тағдыры, іс-әрекеттері	Жазушының көркемдік әдісі, тәсілі
Жазғы кеш, жолаушылар. Жалғыз қашып келе жатқан Қасым.	Жолаушы үш жігіттің мұңлы әні. Шошыну үрейі.	Суреттеу, баяндау Баяндау, суреттеу, лирикалық шегініс.
Қасымның өткен тағдыры. Жетім қалуы.	Қасымның зары, аянышты өмірдің басталуы.	Монолог, баяндау әңгімелеу.
Қасымның түстері.	Түсіндегі бақытты өмірі.	Баяндау.
Исаның қолындағы ауыр тұрмысы	Қайғыға, мұңға толған тағдыр, жалғыздық.	Әңгімелеу. Кейіпкерлер сөзі (қорғау, кемсіту), ішкі монологтар.
Қашып шығу.	Исadan өш алуға ұмтылуы. Қашып жатақтарға бармақшы болуы.	Әңгімелеу, баяндау.
Шошыну, қорқыныш.	Үрейдің билеп алуы. Қорқынышты елестерден есеңгіреу.	Баяндау, суреттеу, монолог, диалог.
Қаза.	Қасымның қорқыныштан қаза болуы.	Баяндау.
Жолаушылар	Баланың өлімінің үстінен түсуі.	Суреттеу, әңгімелеу.

Кестедегі 1, 2-баған проблемалық сипаттағы сұрақ–жауып әдісімен жүргізілсе, үшіншісін нақты мысалдар арқылы мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу, әңгімелеу әдісімен жүргізу тиімді болмақ. Яғни, Қ. Бітібаеваның еңбектерін зерделей келе, әңгіме жанрын оқытудағы әңгімелесу, пікірлесу, әдеби шағын пікірталастардың тиімділігін байқаймыз. Бұл тәсіл ЖОО студенттеріне де тиімді. Себебі, проблемалық сұрақтар қоя отырып, мәтіннің негізгі проблематикасын ашу жолында студенттерді іздендіру, зерттеу жұмыстарына жұмылдыруда ұстаз технологиясы маңызды.

Қ. Бітібаева әңгіме жанрын оқыту барысындағы ең тиімді әдістердің бірі мәтінге жуық мазмұндату, портреттеу, көркемдегіш, айқындауыш сөздерді сақтай отырып мазмұндатуды саралап көрсетеді. Әңгіменің мазмұнын меңгергеннен кейін идеялық-эстетикалық мәніне талдауды проблемалық сұрақтар арқылы жүргізудің жолдарын ұсынады. Мәселен:

1. Әңгіме табиғат көрінісімен басталады. Оның шерлі күйді шерткендей сипатының Қасым тағдырына қатысы бар ма?

2. Үш жолаушы мұңлы әнінің бас кейіпкер тағдырына қатысы бар ма?

3. Қасым тек Иса мен Қадишадан қашып келе ме? Иса мен Қадиша ғана қатыгез, мейірімсіз бе?

4. Қасым тағдыры неге шегініспен берілген? Оқиға неге оның жетім қалғанынан басталмаған?

5. Қасымның өңі мен түсі. Ол қайсысында бақытты? Неге? Түсі неге берілген?

6. Жас бала неге ағайынға, ортаға сыймады? Кім кінәлі? [3, 49]

Аталған тәсілдердің ЖОО студенттер үшін де тиімділігін жоғары санаймыз. Студенттерді әдеби талдауға баулуда, көркем шығарма табиғатын, оның негізінде жатқан мәселелерді аңдатуда, жазушы шеберлігіне барлау жасатуда жоғарыда көрсетілген проблемалық сұрақтардың маңызы зор. Оқытушы танымдық сұрақ қоя отырып, оның шешімін білімгерлермен бірлесе отырып әңгімелейді. Кестенің тиімділігі студенттің өз ізденісімен білім алуына, оқырмандық қабілетін оятуға негіз болады. Сондай-ақ кез келген мәселенің шешімін табуға, ой бөлісуге дағдыланады. Төмендегі кестеден Қ. Бітібаеваның тәжірибесіндегі әңгімені оқытудағы тиімді деген әдіс-тәсілдерін ұсынамыз:

Кесте 2 – Әңгімені оқытудағы әдіс – тәсілдер [3, 50]

Жазушы стилі, әдісі, көркемдік тәсілі	Мұғалім әдісі, тәсілі
1. Суреттеу, баяндау	-Түсіндірмелі оқу. Кітаппен жұмыс
2. Баяндау, суреттеу, лирикалық шегініс.	-Ұжымдық жұмыс.
3. Монолог, баяндау әңгімелеу.	-Сұрақ жауап мәнерлеп оқу, әңгімелеу әдісі.
4.	-Сұрақ жауап, кітаппен жұмыс, түсіндірмелі әдіс, мәтінге жуық мазмұндау.
5.	-Сұрақ жауап, оқушы әңгімесі, оқушының мәнерлеп оқуы, мәтінге жуық әңгімелеу.
6.	-Оқушы әңгімесі. Кітаппен жұмыс.

7.	Мәнерлеп оқу. Мұғалім түсінігі. -Ұжымдық жұмыс. Сұрақ жауап. Мұғалімнің толықтыруы.
8.	-Проблемалық жағдай тудыратын сұрақтар. Мәнерлеп оқу.Ұжымдық жұмыс. Мұғалім толықтыруы (түсіндірмелі).
9.	-Түсіндірмелі оқу, мәтінге жуық әңгімелеу. - Проблемалық жағдай тудыратын сұрақтар. Ұжымдық жұмыс, мұғалім түсінігі.

Әдіскер Қ. Бітібаева М. Әуезовтің алғашқы әңгімелерін оқытқанда олардың тақырыбы, көтерген идеясы, проблемаларының үндестігіне қарай топтап, талдап оқытудың әдістемесін көрсетті. Сондай-ақ, ғылыми еңбектер, сыншы, әдебиетшілердің пікірлеріне сүйене отырып білімдерін тереңдетудің маңыздылығын көрсетеді.

М. Әуезовтің әңгімелеріндегі көркемдік ерекшеліктер: адамның бойындағы рухани күштердің қақтығысуы, жан мен тән арасындағы дилемалар тартысы, адам психологиясын ашудағы шеберліктер болып саналады. Әдебиеттанушы ғалым Г.Пірәлі: «М. Әуезов – әдеби түс көру тәсілінің табиғи мүмкіндігіне, көркемдік қуатына, спецификалық кең ауқымдылығына және мағыналық, эстетикалық міндетін, қызметін терең мән берген суреткер», - деп баға береді [4, 309]. Демек, қаламгердің жоғарыда айтып өткен модерндік ерекшеліктерінің айтулысы да осы сипат. «Қасеннің құбылыстары» атты әңгімесінде анық көрінеді. Ғалымның тұжырымдауынша көркем прозадағы түс – поэтикалық құрал. Демек, Қасеннің түс көруінің өзі характерлік болмысты ашуда және әңгіменің сюжеттік қозғалысына әсер етеді. Әрі психологиялық тәсіл. Г.Пірәлінің зерттеулерінде қаламгердің «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» әңгімелері психологизм шарттары бойынша талданады.

«Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі аттылы екі кісінің Күшікбай тауының жанынан өте бере әңгіме ретінде айтылатын талай ғасыр бұрынғы оқиға – «еске алу» тәсілі арқылы беріледі. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, «еске алу» - психологиялық күй, яғни, адамның еске алуындағы басты салдар – терең ойға шолудың, ішкі монологтың өрістеуінің алғашқы сатысы. Демек, қаламгер шеберлігіндегі психологизм қабаты суреткердің шеберлігі арқылы көрініс табады. М. Әуезов әңгімелеріндегі мифологияны ғалым А. Абдуллина өзінің «М. Әуезов әңгімелеріндегі мифологизм» атты ғылыми зерттеуінде жазған болатын. Ғалымның пікірі бойынша: «М.Әуезовтің әңгімелеріндегі қазақтың

көне мифтік фольклор үлгілері халқытың дүниетанымы, наным-сенімі, жөн-жоралғылары арқылы көрінеді», - деп қаламгердің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Күшікбай туралы аңызды мысалға келтіреді [5, 117]. Қаламгердің «Жетім» әңгімесіндегі баланың адасып қалатын тұсындағы көрінер дию, перілер сипатын дәлелдейді. Бұл зерттеу де қаламгер әңгімелерін зерттеуге қосылған олжа деп білеміз.

Ал әдебиеттанушы ғалым Б. Майтановтың зерттеуінде қаламгердің осы әңгімесіндегі Ақан, Қалтай мен Ғазизаны дара образ ретін талдай отыра, осы образдар адамзаттық дәрежедегі архетип ретін қарастырады. «Ақан мен Қалтай – зұлымдық пен зорлықтың, Ғазиза – құрбандықтың таңбалық белгілері. Періштелер мен мақұлықтардың арасындағы көктегі күрестің жердегі көлеңкесі. Шындығына келгенде бұл – әлем әдебиетінің үздік үлгілерін терең меңгерту нәтижесіндегі жаңашыл қадам болып табылатын модернистік ыңғайдағы шығарма болатын», - деп шығармаға баға береді [6, 34]. Шынымен де, көркем әдебиеттегі архетип ретінде зерттелініп, бағасы берілетін образдар санаулы. Қаламгердің «Қаралы сұлу» әңгімесіндегі образ да мифопоэтикалық архетиптердің бейне. Бұл тұрғыдан келгенде, қаламгер туындылары модерндік бағыттың шоқтығы биік, көркемдік презумпциясы жоғары шығарма екені деген пікірімізді толықтай дәлелдей түседі.

Нәтижелер. Қаламгердің әңгімелеріндегі диалогтық қабат – суреткердің тілдік шеберлігін және көркемдік-эстетикалық танымын, образ табиғатын талдаудың жолы болып табылады. Б.Шалабаевтың зерттеуі бойынша: «М. Әуезов жалпы диалог құруға шебер. Бұл оның драмалық шығармаларының әсері болса керек деген пікірімізді дәлелдей түседі. М. Әуезов диалогтарындағы қуатты сөз түйіні сөз өнерінің асыл маркалы ауыз әдебиетіндегідей, көбінесе синтаксистік параллелизмдер арқылы теңеу, әр түрлі символдар арқылы риторикалық сұрақ пен лексикалық қайталаулар арқылы құйылып жатады», - деген пікірінен қаламгердің әңгімелерінің өзіндегі поэтикалық ізденіс диалогтық сипат деп тануға болады [7, 8-9]. Алайда ғалым Х.Кәрімовтың пікірінше: «Жазушының жиырмасыншы жылдары жазылған әңгімелерінің көпшілігінде диалог тым аз, кейбіреулерінде кездеспейді десе де болғандай. Ол 30 жылдары ғана әңгімелерінде диалогты көбірек пайдалана бастады» [8, 46].

Қаламгер әңгімелеріндегі «диалогтық ерекшелікті» зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы әңгімелерінің ішіндегі диалогты көбірек пайданған кезі әлеуметтік сипаттағы әңгімелері екендігіне көзіміз жетеді. Өйткені диалог – авторлық баяндаумен байланыста болады. Түрі жағынан диалог пен авторлық баяндау жазушының мәтіннің ішкі құрылымдық ерекшеліктерінен көрінеді.

Қаламгердің әңгімелеріндегі пейзаждық көріністер - суреткердің суреткерлік шеберлігінің жемісі. Ғалым Н.Рахманованың пікірінше: «Әуезов әңгімелеріндегі елсіз меңіреу дала, қараңғы қорқынышты түн, ышқына ұлыған

боран, суық жартас – кейіпкерлер бойындағы трагедиялық күйді қоюлатушы факторлар болуымен бірге басқаның тағдырына жанашырлығы жоқ, өзінің аз уақыт қызығы үшін, басқаның бар бақытын таптап кетуге бар жандардың да жақын жүргенін ескертетін құбылыс. Психологиялық параллелизм көріністері осы тұста қылаң береді» [9, 65]. Демек, әңгімелердегі пейзаждық бояулардың кейіпкер трагедиясын берудегі, әңгіменің кеңістік болмысын танытудағы атқаратын функциясының зор екендігін байқаймыз. «Жетім» әңгімесіндегі қараңғы, қорқынышты, суық табиғаты ызғары, «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі елсіз жатқан қоңыр даланың өкпек желі, «Қаралы сұлу» туындысындағы жесір әйелдің күйінішін танытар сүреңсіз табиғат пейзаждық бояулардың психологиялық параллелизм көрінестерімен тұстас екендігіне мысал бола алады.

Жазушының алғашқы прозалық әнімелеріндегі ізденістерді академик ғалым Р. Сыздық: «М. Әуезовтің көркем проза жанрындағы алғашқы әңгіме-повестерін тілдік-стильдік таным тұрғысынан, көркемдік қырынан алғанда, нағыз жоғары деңгейдегі туындылардың қазақ топырағындағы бастаулары деп табамыз», - деп баға береді [10, 116].

Қорытынды. Қорыта келгенде, М. Әуезов шығармашылық мұрасындағы әңгіме жанрында жазылған туындылар зерттеуші ғалымдар тарапынан және уақыттың бағасын алған туындылар болып есептеледі. Ғылыми мақалада қаламгердің әңгімелерін зерттеген бірнеше әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектерін, тұжырымдарын қарастырдық. Оларға тән пікір ерекшеліктерін талдай отырып, қаламгер әңгімелерін оқытудағы жаңа әдістер мен бағыттарды анықтадық.

М. Әуезов мұрасын зерттеу – қазақ әдебиеттану ғылымындағы маңызды мәселелердің бірі. Өйткені жазушыны зерттеу арқылы, қазақ әдебиетінің сол дәуіріндегі көркемдік ізденістері туралы тұжырым жасауға болады. Ал қаламгер мұрасын зерттеген ғалымдардың еңбектері арқылы жазушының тұлғасын, шығармашылық әлемін тануға болады. Профессор Ш. Ыбыраев: «Ұлы жазушы, ғалым, қоғам қайраткері М. Әуезовтің көркем мұрасы біздің төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің де жетістігі. Оның шығармашылық қарымы ауқымды да бай. Романшы, драматург, ғалым, сценаршы, аудармашы – бұл ұлы қаламгер дарынының толық емес тізімі. Оның Абай туралы эпопеясы мен асқан шеберлікпен жазылған шағын әңгімелері, повестері ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің қорына мәңгілік енді», - деп аса жоғары баға берген пікірі жазушы әңгімелерінің өзектілігін, тамырының тереңдігін дәлелдейді [11, 3]. Демек, М. Әуезовтің әңгімелерін зерттеу болашақ қазақ әдебиеттануының дамуына септігін тигізетіні анық.

«Көркем шығармаларды оқытуда білім алушылардың оқырмандық қабілетін дамыту әдеби білім берудің маңызды міндеттерінің бірі деуге болады. Қазақ әдебиеті сабақтарында көркем шығармаларды оқыту білім алушылардың білімдері мен дағдыларын, қабілеттерін, сонымен қатар мәтінді талдай білу және ұғыну біліктіліктерін меңгерумен қатар олардың

көркемдік талғамын тәрбиелеуге және оқырмандық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді» дейді ғалым Қ.С. Құрмамбаева, яғни бұл білімгерлердің көркем шығармаға деген қызығушылықтарын ояту болып табылады [12, 209].

Қоғам үнемі дамып отыратындықтан, білім берудің жаңа әдістері мен тың тәсілдері пайда бола отыра, жеке тұлға білім алу арқылы дамитын болса сол білімге жаңа әдістемелерді енгізуге өзі де үлес қосады. Қарымды қаламгер М.Әуезовтің көркем әңгімелерін қазіргі білім беру үрдісіндегі жаңа парадигмалардың негізінде оқып, тану арқылы білімді игеруші тұлғалар өздерінің теориялық, әдістемелік білімдерін толықтырып қана қоймай оларды өмірде қолдануларына дағдыланады.

Әдебиеттер

1. Қирабаев С. Әуезов тағылымы. Әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы, 1997. – 116 б.
2. Demessinova L., Kokbas Zh., Kurmambayeva K., Tulebayeva K., Mursalim G. The Nomad Totem “Kok Bori” as an Archetype. // The International Journal of Literary Humanities, Volume 21, Issue 2, 2023. P.74 <https://doi.org/10.18848/2327-7912/CGP/v21i02/67-84>
3. Бітібаева Қ. М.Әуезов туындыларын мектепте оқыту. – Алматы: Мектеп баспасы, 2002 – 288 б.
4. Пірәлі Г. Қазіргі Мұхтартану: 1-кітап/ Г.Ж.Пірәлі. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 320 б.
5. Абдуллина А. М.Әуезов әңгімелеріндегі мифологизм. V Әуезов оқулары: Жас ғалымдардың V халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. Алматы, 2007. – 309 б.
6. Майтанов Б. Әуезов және болмысты сезіне мен саралау // М.О.Әуезовтің көркемдік-дүниетанымдық ізденістері (1920-30 жылдар). Алматы: М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2006. – 3–54.б.б.
7. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.
8. Кәрімов Х. Қанатты тіл. Алматы: Санат, 1995. – 93 б.
9. Рахманова Н.М. Әуезовтану дәрістері. Оқу құралы. Алматы: Кітап баспасы, 2010. – 354б.
10. Сыздықова Р. М.Әуезов және қазақ прозасы тілінің қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 163 б.
11. Мұхтар мұрасы. Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер / Құраст.: Ш.Ыбыраев, С.Қорабаев. Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
12. Құрмамбаева Қ.С. Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі. // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. № 3, 2022. 204-212 бб. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.20>

А.А. АЗАТБАҚЫТ, А.М. КАРТАЕВА

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск Казахстан

А.Т. ТАМАЕВ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ
РАССКАЗОВ М. АУЭЗОВА**

Аннотация. Основной целью статьи является изучение научно-теоретических основ преподавания рассказов М.О. Ауэзова, выдающегося представителя не только казахской, но и мировой литературы. Отметим, что рассказы писателя известны мировой общественности, а также являются ценным достоянием национальной литературы. Отмечая актуальность проблем изучения рассказов М. Ауэзова в казахском литературоведении, автор отмечает вклад некоторых исследователей-ауэзоведов. Преподавание рассказов М. Ауэзова на основе научного труда рассматривается как научная форма. В статье автор выделяет методы и приемы преподавания жанра рассказа М. Ауэзова в трудах отечественного методиста-учителя К. Битибаевой. Также в статье проведен анализ трудов, выводов, взглядов ученых, изучавших рассказы писателя. Рассматривая выводы названных ученых, анализ рассказов писателя доказывает актуальность и значимость данной темы. Автор четко выражает свое мнение в процессе сравнения и классификации высказываний. Изучение М. Ауэзова является одним из важных и ценных моментов в казахском литературоведении. Изучая писателя как практическое значение статьи, можно сделать вывод о художественных изысканиях казахской литературы той эпохи. Через труды ученых, изучавших наследие писателя, можно узнать личность, творчество писателя. Следовательно, эти два процесса, связанные друг с другом, имеют большое значение для казахского литературоведения.

Ключевые слова: обучение, рассказ, методы, писатель, анализ текста.

A.A. AZATBAKYT, A.A. KARTAYEVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk,
Kazakhstan

A.T. TAMAYEV

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

**SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF TEACHING
M. AUEZOV'S STORIES**

Abstract. The main purpose of the article is to study the scientific and theoretical foundations of teaching the stories of the artist M.O. Auezov, an outstanding representative of not only Kazakh literature, but also literature of the

whole world. It should be noted that the writers' stories are also known to the world community, and are also a noble resource of our literature. Noting the relevance of the problems of studying the stories of M. Auezov in Kazakh literary studies, the author notes the researchers of several stories of the writer. The teaching of M. Auezov's stories on the basis of scientific work is considered as a scientific form. In addition, in the article the author highlights the methods and techniques of teaching the genre of the story of M. Auezov in the works of the national methodologist-teacher K. Bitibaeva. In addition, the article will analyze the works, conclusions, views of scientists who have studied the writer's stories. Considering the conclusions of these scientists, the analysis of the writer's stories proves the relevance and significance. In the process of comparison, classification of statements, the author clearly expresses his opinion. The study of M. Auezov is one of the important and valuable moments in Kazakh literary studies. Because, studying the writer as a practical value of the article, we can conclude about the artistic research of Kazakh literature of that era. And through the works of scientists who have studied the writer's legacy, you can find out the personality and creativity of the writer. Therefore, it is obvious that the two processes occurring from each other are of great importance for Kazakh literary studies.

Keywords: teaching, story, methods, writer, text analysis.

References

1. Qirabaev S. Äuezovtağylymy. Äl-Farabi atyndağy QazMÜU-niñ Habarşysy. *Filologia seriasy*, 1997. – 116 b.
2. Demessinova L., Kokbas Zh., Kurmambayeva K., Tulebayeva K., Mursalim G. The Nomad Totem “Kok Bori” as an Archetype. // *The International Journal of Literary Humanities*, Volume 21, Issue 2, 2023. P. 74 <https://doi.org/10.18848/2327-7912/CGP/v21i02/67-84>
3. Bitibaeva Q.M. Äuezov tuyndylaryn mektepte oqytu. – Almaty: Mektep baspasy, 2002 – 288 b.
4. Pırälı G. Qazırğı Mühtartanu: 1-kıtap/ G.J.Pırälı. – Almaty: Eltanym baspasy, 2014. – 320 b.
5. Abdullina A. M.Äuezov äñgimelerindeğı mifologizm. V Äuezov oqulary: Jas ğalymdardyñ V halyqaralyq ğylymi-teorialyq konferenciasynyñ materialdary. Almaty, 2007. – 309 b.
6. Maitanov B. Äuezov jäne bolmysty sezine men saralau // M.O.Äuezovtiñ körkemdik-dünietanymdyq izdenisteri (1920-30 jyldar). Almaty: M.Äuezovatyndağy Ädebietjäneönerinstituty, 2006. – P. 3-54.
7. Şalabaev B. Körkemprozatılı. – Almaty: Bilim, 1994. – 128 b.
8. Kärımov H. Qanattyıl. Almaty: Sanat, 1995. – 93 b.
9. Rahmanova N.M. Äuezovtanudäristeri. Oquqüraly. Almaty: Kıtapbaspasy, 2010. – 354 b.

10. Syzdyqova R. M. Äuezov jäne qazaq prozasy tiliñ qalyptasuy. –Almaty: Ğylym, 1997. – 163 b.

11. Mũhtar mũrasy. Nasledie Muhtara: Ğylymi maqalalar men zertteuler / Qũrast.: Ş.Ybyraev, S.Qorabaev. Almaty: Qazaqstan, 1997. – 352 b.

12. Qũrmambaeva Q.S. Kũrkem şyğarmalardy oqytuda belsendi oqu ädistern qoldanudyñ ğylymi-ädistemelik negizi. // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. № 3, 2022. 204-212 bb. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.20>

Авторлар жайлы мәлімет:

Азатбақыт Айнұр Амангелдіқызы – С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан университетінің докторанты, Өскемен, Қазақстан.

Азатбақыт Айнұр Амангелдіқызы – докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Azatbakyt Ainur Amangeldikyzy – doctoral student, East-Kazakhstan University S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Картаева Айжан Маратбекқызы – филология ғылымдарының докторы, С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Картаева Айжан Маратбековна – доктор филологических наук, профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Kartayeva Aizhan Maratbekovna – doctor of philological sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Тамаев Алпысбай Тамайұлы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Тамаев Алпысбай Тамайұлы – кандидат педагогических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Tamaev Alpysbai Tamayuly – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

SRNTI 16.31.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.19>

G.B. ASAVBAEVA¹
S.K. YEREZHEPOVA²
A.T. ZHUMSAKBAYEV³

East Kazakhstan Technical University named after D. Serikbaev,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan^{1,2}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan³
(e-mail: assavbai_guzel@mail.ru¹, sk.erezhepova@mail.ru²,
aman.zhumsakbaev.91@mail.ru³)

TEACHING LANGUAGES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

Abstract. Main issue: This article examines the problem-based language teaching technology at a technical university. Designing a problem-based situation helps to increase motivation in language learning. The introduction and use of new educational technologies has a positive effect on the quality of language learning. The project method contributes to the development of cognitive competence of technical university students.

Purpose: to analyze the problem-based teaching technology, design method for the process of teaching Kazakh and Russian languages in technical universities. In order to realize this goal, it is necessary to use a communicative approach, problem situation design, problem formulation, problem solving process, proof of the correctness of the solution, project proposal form in the educational process.

Methods: descriptive method, analysis and synthesis methods were used during the research.

Results and their importance: introduction of problem teaching technology and the project method into the educational process improves the quality of language teaching, and most importantly, teaches thinking, reasoning, finding creative, rational solutions, gets used to working individually and in small groups.

The authors presented a practical experience of using the project activity method in language classes held at a technical university. It was determined that the project method can be used in the study of any subject of the work study program by carrying out a test. Active teaching methods are the main core of the lesson. The project method allows to form communicative competence and develop students' ability to think creatively

Keywords: educational technologies, problem-based learning, design method, project, reflection, cinquain, innovative technology.

Introduction. With the development of innovative technologies, the basic, executive and role competencies of future specialists change and are formed. This leads to rethinking ways and methods of teaching Kazakh and Russian languages as foreign languages in technical universities.

The relevance of this issue is undeniable. The events taking place in the society impose tasks on the industry that think and act differently, and at the same time, to achieve professional and socially important goals, have ethical and cultural competences, and are capable of creativity and quick decision-making. In this regard, at the university, in particular, at the technical university, there was a transition from traditional teaching in Kazakh and Russian language classes to teaching that implements the comprehensive development of a person aimed at self-expression and self-development.

The main orientation of education is the student himself. The need for a new approach to teaching the Kazakh and Russian languages is based on the fact that it is impossible to talk about the new quality of education without using educational technologies.

It should be noted that this is directly related to learning technologies.

Goal setting, tasks, history. We know that there are many technologies in the methodology. These are modular learning, differentiated learning, problem-based learning, project-based learning, multi-level learning, distance learning technologies and interactive learning technologies, etc. The choice of teaching technologies depends on the competences that students acquire to learn a certain language effectively.

The review and analysis of the literature showed that the following scientists dealt with the problems of general technology. V.P. Bespalko, M.V. Clarin, S.A. Maurin - with definitions of pedagogical technologies; B.T. Likhachev - with tasks of pedagogical technologies; G.I. Shchukina, M.N. Skatkin, A.K. Markova and others - with a functional approach to teaching and others [1, p. 195].

V. According to Monakhov, we understand the teaching technology as "the whole thought-out model of joint pedagogical activities for the design, organization and conduct of the learning process, providing the necessary conditions for the students and the teacher" [2, p. 195].

The issue of practical implementation of modern technologies in lessons is an important aspect of language teaching.

Methodology and research methods. During the research, the descriptive method, approbation method, analysis and synthesis methods were used.

Despite the large selection of technologies, we pay attention to the implementation of problem-based learning in Kazakh and Russian language classes at technical universities. In practice, we do not provide ready-made knowledge, but instead formulate problematic problems and offer students to find ways and means to solve them. At the same time, the teacher is not left out, his role is aimed at

advising and guiding, that is, cooperation.

If we focus on the technology of problem-based learning, then we will implement it as follows:

- Participatory goal, that is, preparation for taking the problem, which consists of repetition of the previous relevant material.

- Designing the problem situation. The problem should be applicable and clearly formulated.

- Formulation of the problem. It is determined what the learner should focus his efforts on. The strongest students can be asked to formulate a problem and find a way to solve it.

- Problem solving process.

- To prove the correctness of one's decision.

- Form of presentation of the project.

Discussion and observation. The technology of problem-based teaching of Kazakh and Russian languages in the classroom of foreign languages helps to improve the quality of students' education, motivates them, distinguishes the most important ones, helps them to think, prove, find creative and effective solutions, forms the ability to work individually and in small groups.

In the process of implementing problem-based learning technology aimed at implementing the personality-oriented approach, active learning methods are based on it. In particular, they are aimed at forming productive, creative, research activity in students.

Among the active methods, we pay special attention to the design service method. The method of projects is to create one's own knowledge on one's own. The basis of this method is the product of problem setting, design, information search, and design services. Students learn to formulate goals and determine ways to achieve them on their own.

The project method changes almost everything from the student's side - the evaluation system, the type of relationships between students, between students and the teacher, the selection of learning content, the type of formulation of educational goals.

Productive, critical, and creative thinking types are formed during the development of design activities. The design method contributes to the development of problem-solving skills, finding optimal ways to solve problems.

Designing services can be used in the teaching of Kazakh and Russian languages in technical universities in any lesson and on any topic.

For example, the project "Scientific achievements of K. I. Satpaev". The goal of this project is to systematize information about scientists of our university. Working with the project contributed to the development of participation skills, the ability to work in a team. The group was divided into small groups, which had to conduct interviews with university scientists in their specialties. Students independently

chose the form of presentation of the project, set a plan of problems and actions. After defending their projects, reflection and discussion took place. Students came to a common conclusion that working with the project together with the teacher contributed to the formation of the following general learning skills:

- goal setting, action planning, self-control;
- analysis, generalization, determination of the most important, important;
- speaking orally in the form of reporting, participation in collective discussion of the problem.

The project product was presented in the form of a video interview and demonstration.

We would like to note that during the implementation of the above-mentioned project, the students developed the following competencies

- ability to reflect (see the problem; analyze what has been done - see difficulties, mistakes, shortcomings, why they happened, why they did not);
- goal formulation (goal setting and adherence);
- planning (creating an action plan);
- modeling (presenting the method of actions in the form of a model-drawing, highlighting the most important);
- take the initiative in searching for a way (ways) to solve problems;
- engaging in communication (reciprocating when solving a problem, staying in one's position, accepting other points of view or rejecting a reason).

This project is creative and research in nature. Here we notice that special attention is paid to directing the student to active thinking activity, from performing exercises and preparing a report, which in turn requires the mastery of certain language tools.

As we can see, the role of the teacher in the design activity is multifaceted. It is a consultant, an assistant, a supervisor, a source of information, a coordinator, and an auditor. In our opinion, the task of the teacher is not to give specific knowledge, but to give working methods.

The project "Actual employment by profession" is a game. Students are given a list of positions, they divide roles among themselves, and time is allocated for preparation.

The project we mentioned above relieves tension and promotes emotional discharge; helps to change the student's attitude towards himself and others, to change the ways of communication; allows thinking to be partially removed from the rational environment into the realm of imagination that transforms concrete reality. The result of this project is a business game.

For first-year students, "My university is my pride!" We offer the project. This project examines the use of university history material, archival materials, internet resources, library resources, interviews with university professors. An interview is held at the beginning with the aim of determining the knowledge of students on the

topic of the project. Small groups are formed. The teacher advises on creating a plan for working with the project, introduces the criteria for evaluating the final product. Ready projects will be publicly defended in the group. As a project product, students will create presentations, videos, posters, etc. prepares. After that, there will be a collective discussion, examination, publication of results, formulation of conclusions. Reflection is carried out using the "Six Thinking Hats" method.

In our opinion, "My university is my pride!" project and similar projects develop analytical and creative thinking, special and general learning competencies in students. The projects themselves encourage students to solve problems on their own, initiate them to create and participate in other projects. That is, interest in learning this subject increases.

The project showed that students develop competencies such as synthesizing, comparing, generalizing, classifying, inducing, deducing, abstracting, and others. There is evidence for the development of emotional-visual thinking, and experience of emotional-valuable communication.

The analysis of the conducted projects showed the role of the teacher and the student. A special environment of communication will be created in the new educational space.

At the same time, the teacher's role is not passive, he helps students to select the material, gives advice on structuring, determines the leader of the small group together with the students.

Problem teaching technology and the project method form metadisciplinary knowledge and skills in lessons in Kazakh and Russian languages. So, regardless of the student's major, we determine the topic of the project. They include "Surveyor business", "Banking system", "Management in Kazakhstan" and others. can be attributed.

The method of problem-based learning and projects are compatible, because in the project we also face a problem and look for ways to solve it. This is part of the project method [3].

Reflection takes a special place in lessons in Kazakh and Russian languages. One of the ways of conducting reflection is synquain. It is an effective tool for analyzing, synthesizing and summarizing material. Cinquain helps to develop expressive speaking, but also allows students to apply concepts and define their perspective on the problem at hand. This approach forms the ability to gather information, the important ability to convey complex ideas, feelings and concepts in a few words. It requires thoughtful reflection based on a rich conceptual base [4].

Let's recall the structure of Cinquain: in the first line - the subject, one word - a noun, which means the object or thing in question. Then - two adjectives, which describe the characteristics and properties of the object selected in the synquain. In the third line - three verbs describing the action of the object. The fourth line is a four-word sentence that shows the author's personal relationship to the described object. It should be noted that this can be an aphorism, quote, proverb or phrase of

the student's own making. In the fifth line - one word - a statement describing the meaning of the thing or object, a summary [4].

For example, students of the project "Real employment by profession" created the following synquains:

1. Employment.

Personal, specific.

Work, propose, consider.

Employment means providing a person with a job.

Work.

2. Employment.

Responsive, effective.

Satisfaction, enjoyment, employment.

Employment - getting a desired job.

Salary.

As we can see, students learn to summarize the received information, to express their feelings and thoughts in a concise manner during the creation of synquain. When applying this method, a thoughtful reflection based on sufficient vocabulary is required from the learner [4].

In addition, the following methods are successfully used when using project methods and problem-based learning technology in teaching the language as a foreign language: associative series; summary of the support; INSERT (interactive writing system for effective reading and thinking); brainstorming session; group discussion; reading with stops and Bloom's questions; essay; key terms; didactic game; linguistic maps; text research; work with texts; non-traditional types of housework.

When working with professional texts, it is a great challenge for students to find text problems (as a rule, there are several of them). Here it would be appropriate to resort to creating a cluster.

Conclusion. The improved model of language teaching methodology development is distinguished by the search for creative ways of teaching, focused on special attention to the functional aspect of the studied phenomena of language [11, p. 341].

It should be noted that the need to introduce problem-based learning technology and the project method into the educational process provides a positive educational experience. Students are taught to synthesize and analyze the acquired knowledge, to gain their own experience in a certain life situation. Synthesize and analyze are important, when researching the processes of social life, scientists resort to such methods of cognition as analysis and synthesis. The method of analysis is characterized by the isolation and study of individual parts of the objects of research... The synthesis method is a way of assembling a whole from functional parts. This method is the antithesis of the method of analysis, which is a way of parsing the whole into functional parts [12, p. 165-166].

Using the project method for two semesters, we notice the growth of students'

ability to work independently, the ability to find the necessary information, the opportunity for creativity increases.

Thus, problem-based learning technology and the project method are relevant innovative technologies when teaching Kazakh and Russian languages as foreign languages in technical universities.

Problem-based learning technology and design method contribute to the development of students' participation skills, public speaking, logical thinking, team work, and team spirit. Students work with Internet resources, learn to make a summary of the received information, and when the teacher advises, students choose the form of presentation of their project on their own.

It should be noted that as a result of using the above-mentioned technology and the project, the educational activity is focused on effective work in the conditions of real communication. As a result, the student acquires competencies such as analysis, synthesis, experimentation, prediction; allows students to learn to learn through their activities. The practical application of the project activity is the participation of students in conferences of various levels with scientific presentations. Combining new methods of work, traditional and individual-oriented teaching as an applied science corresponds to the modern concept of teaching Kazakh and Russian languages as foreign languages at a technical university.

Literature

1. Бтикеева М.А. Актуальные проблемы применения технологии проблемного обучения в процессе преподавания историко-правовых дисциплин. // Журнал актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №2-3. – С. 175-177.

2. Корнилова А.А. Технология проблемного обучения. // Проблемы и перспективы развития науки в России и мире. Сборник статей международной научно-практической конференции. Изд-во: Общество с ограниченной ответственностью «Аэтерна» (Уфа). – 2016. – С. 81-83.

3. Ережепова С.К. Технологии обучения русскому языку в техническом вузе. // Материалы международной конференции «Восток – Запад: теоретические и прикладные аспекты преподавания европейских и восточных языков». Новосибирск, 2019. – С. 340-345.

4. Иванов Д. А. Проектирование современного урока, ориентированного на организацию проектной работы учащихся, в контексте реализации ФГОС / Д. А. Иванов. // Вестник Университета Российской академии образования. – 2020. – №3. – С. 50-58.

5. Масляк С. И. Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы. // Педагогическая мастерская. Все для учителя. – 2015. – № 12. – С. 15-22.

6. Мельникова Е.Л. Проблемный урок, или как открывать знания с учениками: Пособие для учителя. – М., 2017.
7. Пахомова Н. Ю. Технология проблемного обучения на уроках английского языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – № 2.
8. Ильницкая И.А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – М.: 2015. – 312 с.
9. Бароненко Е. А., Райсвих Ю. А., Скоробренко И. А. Метод проектов как ресурс формирования личности будущего учителя иностранного языка // Проектирование и экспертиза в современном образовании: методология, методы, практики: материал I-й Всероссийской научно-практической конференции. Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2019. – С. 3–11.
10. Власова Е.Н. Условия реализации проблемно-деятельностного подхода в процессе обучения иноязычному общению на занятиях по иностранному языку в старших классах средней школы // Наука и школа. – 2015. – №5. – С. 109-113.
11. Камиева Г.К., Бисмильдина Д.Д., Молдахметова З.Н. Народная мудрость – средство развития речевых компетенций // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2023. – №2. – С. 336-345.
12. Zhumsakbayev A.T., Nurgali K.R., Aimukhambet Zh.A. Musicality of plays by A.P. Chekhov and G.M. Musirepov // Interdisciplinary Literary Studies. – 2023. – №2. – P. 163-175.

Г.Б. АСАВБАЕВА, С.К. ЕРЕЖЕПОВА

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті,
Өскемен, Қазақстан.

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕ ҚАЗАҚ, ОРЫС ТІЛІНДЕГІ САБАҚТАРДА МӘСЕЛЕЛІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада техникалық университеттерде тілдерді проблемалық түрғыда оқыту технологиясы қарастырылады. Проблемалық жағдайды жобалау тілдерді үйренуге деген ынтаны арттыруға көмектеседі. Жаңа білім беру технологияларын енгізу және пайдалану тілді меңгеру сапасына да оң әсерін тигізеді. Жоба әдісі техникалық университет студенттерінің танымдық құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді.

Мақсаты: техникалық ЖОО-да қазақ, орыс тілдерін оқыту процесіне арналған проблемалық оқыту технологиясын, жобалау әдісін талдау. Осы

мақсатты жүзеге асыру үшін оқу процесінде коммуникативті көзқарасты, проблемалық жағдайды жобалауды, проблеманы тұжырымдауды, мәселені шешу процесін, шешімнің дұрыстығын дәлелдеуді, жобаны ұсыну формасын қолдану қажет. Зерттеу барысында сипаттамалық әдіс, талдау және синтез әдістері қолданылды. Проблемалық оқыту технологиясы мен жоба әдісін оқу процесіне енгізу тілдерді оқыту сапасын арттыруға, ең бастысы, ойлауды, дәлелдеуді, шығармашылық, ұтымды шешімдерді табуға үйретеді, жеке және шағын топтарда жұмыс істеуге дағдыландырады.

Авторлар техникалық университетте өтетін тіл сабақтарында жобалық қызмет әдісін қолданудың практикалық тәжірибесін ұсынады. Апробация өткізу арқылы жоба әдісін жұмыс оқу бағдарламасының кез-келген тақырыбын зерттеуде қолдануға болатындығы анықталды. Оқытудың белсенді әдістері сабақтың негізгі өзегі болып табылады. Жобалық әдіс коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға және студенттердің креативті ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: оқыту технологиялар, проблемалық оқыту, жобалау әдісі, жоба, рефлексия, синквейн, инновациялық технология.

Г.Б. АСАВБАЕВА, С.К. ЕРЕЖЕПОВА

Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО ЯЗЫКОВ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается технология проблемного обучения казахскому и русскому языкам. Проектирование проблемной ситуации помогает повысить мотивацию при изучении языков. Внедрение и использование новых образовательных технологий положительно сказывается и на качестве овладения языком. Метод проекта способствует развитию когнитивной компетенции студентов технического университета.

Целью является анализ технологии проблемного обучения, проектного метода для процесса обучения казахскому, русскому языкам в техническом вузе. Для реализации поставленной цели необходимо использовать в процессе обучения коммуникативную установку, проектирование проблемной ситуации, формулировку проблемы, процесс решения проблемы, доказательство правильности своего решения, форма презентации проекта.

В ходе исследования использовались описательный метод, методы

анализа и синтеза.

Внедрение в учебный процесс технологии проблемного обучения и метода проекта позволяют повысить качество обучения языкам, учат выделять главное, рассуждать, доказывать, находить творческие, рациональные пути решения, формируют умение работать как индивидуально, так и в малых группах.

Авторы представили практический опыт применения метода проектной деятельности на занятиях языка в техническом университете. Путем апробации выявлено, что метод проекта можно использовать при изучении любой темы рабочей учебной программы. Ядром занятий становятся активные методы обучения. Проектный метод позволяет формировать коммуникативную компетенцию и развивать креативное мышление студентов.

Ключевые слова: технологии обучения, проблемное обучение, метод проектов, проект, рефлексия, синквейн, инновационные технологии.

References

1. Btikeeva M.A. Aktualnye problemy primeneniya tehnologii problemnogo obucheniya v prosese prepodavaniya istoriko-pravovykh disiplin. // Jurnal aktualnye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk. – 2016. – №2-3. – S. 175-177.

2. Kornilova A.A. Tehnologiya problemnogo obucheniya. // Problemy i perspektivy razvitiya nauki v Rosii i mire. Sbornik statei mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Izd-vo: Obşestvo s ogranichennoi otvetstvenostiu «Aeterna» (Ufa). – 2016. – S. 81-83.

3. Erejepova S.K. Tehnologii obucheniya ruskomu iazyku v tehničeskom vuze. // Materialy mejdunarodnoi konferensii «Vostok – Zapad: teoreticheskie i prikladnye aspekty prepodavaniya evropejskikh i vostochnykh iazykov». – Novosibirsk, 2019. – S. 340-345.

4. İvanov D.A. Proektirovanie sovremennogo uroka, orientirovannogo na organizasiu proektnoi raboty uçaşihsä, v kontekste realizasii FGOS / D.A. İvanov // Vestnik Universiteta Rosiskoi akademii obrazovaniya. – 2020. – №3. – S. 50-58.

5. Maslák S. İ. İnnovatsionnye tehnologii na urokah ruskogo iazyka i literatury // Pedagogičeskaja masterskaja. Vse dlä učitelä. – 2015. – №12. – S. 15-22.

6. Melnikova E.L. Problemnyi urok, ili kak otkryvät znaniya s učenikami: Posobie dlä učitelä. – M., 2017.

7. Pahomova N. İu. Tehnologiya problemnogo obucheniya na urokah angliskogo iazyka // Nauchno-metodičeski elektronnyi jurnal «Konsept». – 2017. – №2.

8. İlniskaia İ.A. Problemnye situasii i puti ih sozdaniya na uroke. – M.: 2015. – 312 s.

9. Baronenko E. A., Raisvih İu. A., Skorobrenko İ. A. Metod proektov kak resurs formirovaniya lichnosti buduşego učitelä inostrannogo iazyka // Proektirovanie i ekspertiza v sovremennom obrazovanii: metodologiya, metody,

praktiki: material I-i Vserossiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Kaluga: KGU im. K.E. Siolkovskogo, 2019. – S. 3–11.

10. Vlasova E.N. Uslovia realizatsii problemno-deiatelnostnogo podhoda v proseye obucheniya inoyazychnomu obsheniya na zanatiyah po inostrannomu iazyku v starshih klasah srednei shkoly // Nauka i shkola. – 2015. – №5. – S. 109-113.

11. Kamieva G.K., Bismildina D.D., Moldahmetova Z.N. Narodnaia mudros – sredstvo razvitiya rechevykh kompetentsii // Vestnik Evraziskogo gumanitarnogo instituta. – 2023. – №2. – S. 336-345.

12. Zhumsakbayev A.T., Nurgali K.R., Aimukhambet Zh.A. Musicality of plays by A.P. Chekhov and G.M. Musirepov // Interdisciplinary Literary Studies. – 2023. – №2. – P. 163-175.

Сведения об авторах (соавторах):

Асавбаева Гульзада Байдрахмановна – филология ғылымдарының кандидаты, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің аға оқытушысы, Өскемен, Қазақстан.

Асавбаева Гульзада Байдрахмановна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Восточно-Казахстанского технического университета имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Assabaeva Gulzada Baydrakhmanovna – candidate of philological sciences, senior lecturer of D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Ережепова Сауле Каратаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің аға оқытушы, Өскемен, Қазақстан.

Ережепова Сауле Каратаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Восточно-Казахстанского технического университета имени Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан. .

Yerezhepova Saule Karataevna – candidate of philological sciences, senior lecturer of D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Жумсақбаев Аман Турсунгазыевич – педагогика ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Жумсақбаев Аман Турсунгазыевич – магистр педагогических наук, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhumsakbayev Aman Tursungazyevich – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев
Компьютерде беттеген: М.С. Карибаев

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2023. – 3. – Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия
гуманитарлық институты. - 283 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың
редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.
Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап
береді.